

# РОЗДІЛ 3.

---

## СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ



## ДУМА ПРО ГОЛОД

Послухайте, добрі люди,  
Від краю до краю,  
Як жилося і живеться,  
Про все вам згадаю.  
Як люди колись жили,  
Мед-вино кружляли  
Та на зібрання ходили,  
В долоні плескали.  
Все плескали у долоні:  
– Ми діждались-таки волі,  
А то було горе нам,  
Що робили ми панам.  
Так робили ми панам,  
Що ніколи сісти,  
А тепер собі ми робим,  
Що нічого їсти.  
Гей, гей! – що нічого їсти...  
Ну, вже в тридцять другім році,  
Як його діждали,  
Знайшли люди дуже гарну  
Справу з гарбузами.  
Качанами, гарбузами  
Перезимували,  
Тридцять третього весни  
Все-таки діждали.  
В тридцять третьому году  
їли люди лободу,  
Пухли люди із голоду –  
Помирали на ходу.  
Отощали усі люди,  
Падали, як мухи,  
Кропивою-лободою  
Не наповниш брюха...  
Гей, гей! – не наповниш брюха...  
Хліб качали-вимітали –

Весь народ сумує,  
А "великий голова"  
Мовби і не чує.  
Він укази издає:  
– Продналог давайте,  
Де хочете, там беріть,  
Хоч з нігтів колупайте!  
– Відкіль же ми почерпнем  
На ці продналоги,  
Хіба вийдем грабувати  
При биті дорогу...  
Ну, при битій при дорозі  
Із "буксиру" люди,  
Багатенько привчилося  
До такого труду...  
Гей, гей! – до такого труду...  
Як наган узав у руки,  
Тоді він багатий,  
Чоловіка оголив  
Та й пішов проклятий.  
А у СОЗі при дорозі  
Роздають макуху –  
Хочеш жити – йди до СОЗу,  
Бо впадеш без духу.  
Гей, гей! – бо впадеш без духу.  
Пролилися на Україні  
Великі сльози,  
Як "великий голова"  
Гнав народ у СОЗі.  
Отаке-то, добрі люди,  
Зчинилося лихо:  
Побив голод мужиків –  
Сидіть в СОЗі тихо...  
Гей, гей! – сидіть в СОЗі тихо...

*кобзар Єгор Хомич МОВЧАН  
(сміт Велика Писарівка)*

## РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

### БІЛОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

Спогади Віри Петрівни Гурин, 1915 р.н.,  
жительки с. Терещенки

Травень 2005 р.

... Я той жахливий рік пам'ятаю, хоч була ще зовсім молодою... Після жнив "ударники" все повимітали у людей із засіків, комор, погребів, сараїв. І худобу забирали, і зерно. Найбільше діставалося тим, хто до колгоспів не вступив, одноосібником залишився. У них усе до крихти вимели. Залишилося 2-3 корівки на село. Аби хто бачив, які трави по весні стояли! Густі, високі, а пастися нікому, косити нікому...

У нас корівчина залишилася. У колгосп ми записалися, і в хаті двоє представників із району квартирували. Годувати їх треба було молоком, сметаною, сиром. От і залишили нам корову. А в інших позабирали. Ті селяни, що до колгоспу записалися, кожного дня до контори ходили, там перед роботою їжу видавали. Я бувало йду з порожнім глечиком, а назад повертаюся із супом чи борщем, або галушками гречаними. Варили і кисіль. Щоденно на колгоспника давали по 300 грамів хліба домашньої випічки, смачного, ще теплого. Навіть і в дощ, коли за роботу не бралися, хліб давали. Так і перебивалися. Зовсім з голоду не пухли, хоч і недоїдали. Особливо, коли сім'я в кого велика, то 300-600 грамів хліба на всіх не вистачало. Так що доводилося і маторженика лободяного скоштувати, і висівок, і старої макухи.

А ті, хто в колгоспі не був, зовсім з голоду пухли, ледве ноги волочили. Особливо навесні, раннього літа, багато померло людей з голоду. Ховали спочатку на кладовищі, а потім, коли вже не вистачало сили туди дотягти, то по садках, під хатами. А пізніше скидали просто в старі погребовища, бо навіть закопати не могли. Не один день із ями, мимо якої я ходила, стирчали чийсь ноги. Як зараз бачу: сині, тверді, як колоди, і стояв нестерпний сморід. Така смерть найстрашніша. Ніхто вже не скаже, скільки людошок полягло: діток, стариків та ще й молодих, здорових. Ніхто тоді не рахував. Хто помер, хто до міста втік до своїх родичів.

У Терещенка Андрія всі четверо попухли з голоду й померли, поряд дві жінки жили, сестри – Онися і Серафима Терещенки. Теж померли. Теж спіткало Михайлович: Сашка, діда, бабу, невістку з дитинкою. У Радіонових невістка вмерла, у Терещенка Петра (Саковичем прозивали) Катя, Дуня, баба і сам Петро також померли. У Матвіїв – Ольга Павлівна, її син, чоловік, зовиця, свекруха. У Руденків (Данюшами прозивали) померли всі діти й старі. У Калашника – мати, дочка. У Костюченка Петра – брат, невістка, діти. Це тільки із 9 хат померло стільки. А на тім краю села я всіх і не знала. Бо людей перед голодовкою багато було в нас, до

двох тисяч. А після хіба половина залишилась. Померли, порозбігалися люди із рідних домівок. Багато хат опустіло, осиротіло, бур'янами заросло.

По інших селах, я чула, і людоїдство було, злочини страшні, нелюдські. А в нас цього не було. Тихо на лавках чи по дворах лежали, як янголи, тихо мерли. Рідко хто кричав чи стогнав. Земля їм усім пухом...

Один тільки страшний випадок був. На Кацапському хуторі в якійсь сім'ї зарізали поросятко. Тільки упорались, сіли свіжини поїсти, аж у снігах хтось пореється. Вискочили господарі та за вила. До смерті забили бідолаху. Злодієм був їхній сусід Василь. А в нього ж жінка Уляна, діток четверо. Людину вбили, і ніхто нікого не судив. А дітки осиротіли, двоє з них померли. Один Бог суд вершив, та чи справедливий?

Багато діток сиротами залишилися. Кого родичі до себе забирали, інших поселяли в сільському інтернаті. "Патронатом" його називали. А був він у тій хаті, де раніше Паша Чухлібова жила. Їх розкуркулили, батько помер, чотирьох братів слід пропав, загинули, як пізніше з'ясувалось. Вона ще дитиною була. З матір'ю їх на вулицю викинули, по наймах вони ходили.

У патронаті було чотири хлопці, десятків зо два дівчат. Від 10 до 16 років. Самі діти собі прали, самі дрова рубали. Їсти їм Бублик Наталка варила. З райцентру їм і муку, і рибу завозили. Кожного дня узвар варили, щосуботи купали, чисту постіль видавали. Корівчина була, давали їм молока хоч потроху. Я колись три дні Поліну Гуринову (виховательку) підміняла, то знаю, хто там із дітей жив: Каланчик Микола та дві його сестри, Терещенкові хлопець і дівчина, Громиленкові, Бойченко Олена та її менший брат. Поліна Гуринова в них була вихователькою й наставницею, курси якісь закінчила.

А потім діточки ті розлетілися по білому світу. Один Микола Каланчик у Новоандріївці залишився. А решта сама уже в житті пробивалася... Добре, що хтось серед начальства був добросердечний, хоч діточок цих уберіг.

Були й серед місцевих "ударники", байдуже дивилися на смерть односельців. Але і серед "нових мітел" були люди. Хоча хто їх судитиме, тих, що зробили такий Голодомор у найурожайніший із років? Поставили українське село на коліна.

Отака-то моя юність була.

*Записала секретар сільської ради  
Ірина Василівна Редько*

**Спогади Григорія Андрійовича Тарасенка, 1922 р.н.,  
жителя с. Ободи**

31 травня 2007 р.



Я добре пам'ятаю події 1932-1933 років. Вважаю, що причиною голоду було те, що влада забирала урожай. Дуже вплинула колективізація, тому що хліб був, та його забирали спеціальні люди (спецагенти, продагенти) і вивозили невідомо куди.

Ті, хто ходили відбирати чи то хліб, чи будь-що інше, документів ніяких не пред'являли. Вони, може, в них і були, але ми були такі залякані, що при одній появі губилися. У них була зброя і штирі, якими вони прохромлювали все підозріле.

Людей могли побити тільки за те, що ти або стоїш не так, чи дивишся не туди, а якщо яка провина, то й заберуть. Продукти харчування приховати було майже неможливо, ховали навіть там, куди ходили по нужді. Буксирники ходили невеликими групами по 3-4 чоловіки, бувало й більше, до 5. Забирали все, що потрапляло їм на очі. Мій сусід Антон Васильович якось зберіг поросятко кілограмів на 20, думав під піччю зарізати та обсмажити. Та прийшло чоловік 5, забрали поросятко, і його ми більше не бачили.

А в колгоспи люди йшли не всі. Тоді вони комунами називалися, утримувалися за рахунок держави. Там були люди, які не мали нічого, а жили тільки тим, що відбирали в трударів. Побачать дрова нарубані, приїдуть, заберуть і ве-

зуть в комуни. Побачать коня чи корову, також заберуть. У комуні свій актив був, їздили вони на конях і грабували людей, як могли.

Хто не хотів вступати в комуни, у тих все відбирали, навіть \ хату, і відселяли туди, де гірше.

У 1933 – на початку 1934 рр. при комуні існував дитсадок для сиріт. Найважчий, на мій погляд, був 1933 рік. Люди пухли з голоду. Приклади людодійства не зустрічалися, та люди їли все, що знаходили. Ніде не можна було побачити навіть кінського щавлю. Їли листя береста, сушили чи так варили, листя липи, калачі добре йшли в їжу. Тепер я навіть не бачу того, що ми їли, нема того бур'яну. У Глушково було багато крупорушок, то ми ходили туди по шарайку. Яка ж бо вона була смачна, ця шолуха від зерна. А яка радість була, коли поймаєш хом'яка чи ховрашку.

У кого була золота копійка, та це дуже рідко, то в місті можна було її отоварити в синдикаті. А люди помирилися десятками і ніяких тобі прощальних атрибутів: викопують невелику ямку на городі, дощечками обставлять, якщо вони є, і ховають.

Тепер кажуть, то неврожай був, то засуха була. Зараз засуха більша. І урожай був. А я вважаю, що уряд винний у Голодоморі, який зробили штучно.

*Записав директор Ободівського будинку культури Микола Володимирович Ревенко*

**Спогади Поліни Федорівни Шестопа, 1919 р.н.,  
жительки с. Біликівка**

23 червня 2007 р.



Про голод запитуєте? Аякже, пам'ятаю. Усе добре пам'ятаю. У ті роки мені було 14 років, а я вже працювала в колгоспі. З матір'ю на ланку ходила, сапувала буряки. Урожай того року був гарний. Але його скошили, змолотили і вивезли невідомо куди.

Грабунки людей почалися вже в 1932 році. Відбирали все вирощене: і зерно, і картоплю. В основному, це робили сільські комсомольці, активісти. Без ніяких документів приходили в двір і починали шукати ямки з картоплею. Ходять, довбуть землю залізними кувалдками. Забирали все, що знаходили. Зброї в них не було. Хто не підкорявся, забирали в сільську раду і там били. Люди не боронилися, підкорялися мовчки. Боялися, що вища влада арештує і посадить у тюрму, а то і

вб'ють. Робили все місцеві комсомольці з головою сільради.

У 1932-1933 роках були колгоспи. Одні не хотіли йти до них, інші записувалися. Записуватися не хотіли більш-менш заможні люди, але до них застосовували силу.

А голод зробили спеціально. Зерно забирали, борошно з діжі вигрібали, у нас навіть рядно забрали. Люди ховали зерно, картоплю, в ями закопували. Були деякі господині, в яких активісти не знаходили захованого. У них було зерно, і вони потайки допомагали людям. (Це сім'ї Зарви). У колгоспі ж робочим варили побовтюху з бурячного насіння та вівсяних висівок.

У 1932 році люди ще були здорові. А в 1933 році придавили і викачали з людей все, що можна було. Почався справжній страшний голод. Люди їли листя з берестків, лободу, щавель, траву. Сушили, мололи й потім їли. У кого шлунок витримував, ті виживали, а слабкі помирилися. Їсти було нічого. Нашу сім'ю врятувала мати сестра, яка жила в Росії. Батько возив

## РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

різний одяг до неї, а вона його там міняла на хліб. Жила вона тоді в Курській області.

Пам'ятаю, у Крупського Кузьми померла всі сім'я (7 чоловік), а він сам гриз руки в померлих, до самих плечей пообгризав. А його батько розкуркулював рідного дядька. Пам'ятаю, їде на пароконці й кричить: "Дядька розкуркулюю". Сам уже давно помер, а дядько вижив. А ще пам'ятаю: здохне в колгоспі кобила, тягнуть її до скотомогильника, а за нею чоловік 30 йде. І починається біля ями лайка, суперечки. Кожному хотілось одрізати конини. Їли листя та насіння з дерев.

Сім'я Омелька Цирулика мала 5 дітей. Так вони всі й померли від голоду. Спочатку одно, а через три дні решта. Були випадки, що батьки їли своїх дітей, але на це ніхто не звертав уваги. Сказали, що діти померли, а де вони ділися, ніхто не перевіряв.

Люди вмирили на ходу. Ховати їх людському не було кому. Посилали з наряду мужика. Зібрав мертвих на воза – і в яму. Ховали в старих колодязях, завалених ямах по 2-3 чоловіки. Укинуть одного, потім через деякий час ще привезуть і потім загорнуть землею.

Закон про "п'ять колосків" чула: вирвеш колосок у полі, і тебе будуть судити або викреслять усі трудодні. Поля охороняли об'їзники. Були серед них і гарні люди. А злим нехай і земля колом стане.

Ще раз кажу, голод зробили свої. Люди в полі працювали, терли нишком колоски, жували зерно. Пусті колоски загортали в землю, бо якщо побачить бригадир, буде велике горе. Рудь Любов Карпівна за те, що взяла 4 кг зерна, відсиділа в тюрмі 3 роки.

У колгосп одні хотіли, інші не хотіли йти. Була навіть жіноча війна (сільська). Хотіли розігнати колгосп, але міліція на конях розігнала людей. А хліб відбирали, в основному, вдень. Приходили й говорли, що забирають корів, коней за невиплачені податки. Вибирали навіть одяг із скрині. Де вони все це подівали – ніхто не знає. Потім потроху все заспокоїлось. А в 1935 році люди хліба наїлись.

Сиріт, що залишилися, забирали. А от куди їх вивозили, ніхто не знає.

Чи був голод в містах, не можу сказати. Знаю, що люди із села носили в місто одяг, міняли на баночку зерна, цибулі. Там люди потроху торгували на базарах лишками продуктів.

Оце такий страшний був голод. Багато людей померло, точно не знаю, може 50-70 чоловік. А ховали, де прийдеться. Хрестів ніхто не ставив.

Люди згадують померлих від голоду, але свідків майже не лишилося.

*Записав завідувач об'єкту  
дозвілєвої роботи  
Євген Миколайович Вірченко*

## БУРИНСЬКИЙ РАЙОН

### З книги жителя с. Чернеча Слобода Луки Гусака "Сповідь приреченого"



В селі панує бандитизм, жити неспокійно, щодня чуєш про грабунки і вбивство, не тільки вночі, а й удень. Кидати двір без нагляду не можна. Люди голодні ідуть прохати, а де можна, крадуть, а коли в хаті малеча, то беруть очевидки. Малих дітей страшно самих кидать: трапляється, що при пограбуваннях і вбивають.

Я сиджу дома, спокійніше, коли не йдеш у село, бо там тільки й чуєш жахливі речі про голод, люди мруть щодня по 10-20 душ на ходу, гірше за всяку епідемію, як одноосібники, так і артільці. Дійшло навіть до людодства.

На ділянці Притиківка два брати зайшли до сусідки вдови, вона була на полі, а дома сама дівчина 12 років. Забрали все, що було їм потрібне, а коли дівчина вскочила з криком до хати, убили дівчину і втекли. Через тиждень їх половили, міліція вбити не дала, коли хотіли люди їх повбивати. На кутку Заярівка в одній сім'ї вмерла дитина – з'їла мати, а другу дитину найшли мертву в житі в скрині, сховану на м'ясо. На Новоселиці один чоловік, з'ївши по-

мерлу дитину, пішов до сусідки, в якій позавчора вмер чоловік з голоду. Та сказала, що її чоловік умер не дуже худий. Порадившись, пішли й відрили на м'ясо. Нібито з того м'яса варили і продавали дриглі. При обшуку найшли голову та обрізані кості.

Коли чуєш про такі події, охоплює великий жах, страшно й ходити одному, та ще ввечері. Мертвих людей ніхто не йде хоронити, лежать по 3-4 дні, закопують їх без усякого обряду і здебільшого без ніякого гробу – як звичайну тварюку. Вечорами було бачиш веселі обличчя і чуєш розмови, особливо молоді, про любові; тепер уже прожив дома більше двох місяців і нічого більше, крім горя, не бачив. Було, як вечір, ідучи з служби, чую співи соловейка, а з ним невгаваючі співи, сміх і танки молоді. Тепер тиша, не чути ні співу, ні музики – лише чуєш сумні вісті, що той умер по дорозі, а отой у селі під парканом...

Щоб пережити ці труднощі, треба мати на рік харчування, а з цим загрозливе становище. Сьогодні 25 червня [1933 р.], уже п'ять тижнів щодня ідуть дощі, городина і ярі посіви не ростуть, гинуть, заростає все бур'яном, полоти не можна. Двадцять п'ять соток городини під во-

дою, яка щодня піднімається, загрожуючи далі все затопити, від цього порятунку немає ніякого. Жито, яке росте на городі, від дощів і вітру лягає на землю...

В колгоспі на цей час нема абсолютно ніякого харчування, і люди кидають працю, ідуть добувати шматок хліба, не знаючи й куди; за невчасний і нещоденний вихід на роботу не виключають з колгоспу...

25 червня надворі дощ, роботи ніякої. Городина, яка осталась, хоч і не залита, гине через надмірну сирість і швидкий ріст бур'янів; жито не наливається, дерева починають всихати. А до цього ще й другий день живем без хліба. З трудом у вік електрики змолот у доісторичному млині за п'ять годин (удвох крутячи) вісім кілограмів сухого жита. Харчів осталося мало, а до жнив ще далеко. Скрізь панує жах смерті голодної. З дому вже страшно йти і вдень, голодні бандити заходять у двори і беруть що попало.

Сьогодні померли з голоду сусіди Барабаш Іван і Макаренко Тихон Яхремів. Раніше, днів за два, померли: Вихтарьова Тетяна й Макаренко Ярем. У Луки Вихтарьового з дев'яти душ лишилось двоє. Кандидатами на смерть остались жінки й діти померлих. Щоб спастися від голодної смерті, ріжуть коней, своїх і крадених, не думаючи, що далі буде. Майборода Володимир, який зроду не взяв чужої копійки, зарізав крадену коняку, а на другий день у нього забрали м'ясо.

Мертвих хоронити ніхто охотно не йде, похоронних процесій – ніяких, більшість заривають без будь-яких надгробків. За смертями Вихтарівка пасе задніх, на інших кутках умирає по дев'ять душ за день і по дві в дворі. Люди, які ще ходять, в більшості схожі на живі мощі.

Гусак Л.

Сповідь приреченого. Суми.-2007.

**Спогади Анастасії Корніївни Олексенко, 1924 р.н.,  
жительки с. Чернеча Слобода**

3 червня 2008 р.



Голодовку пам'ятаю добре. Оце там у Безлюдів 4 душі поховано, у Шелестів – 3, у Шаповалів – 3. У Совгирів були мати й парубок, здоровий такий, а помер у голодовку. Не стало й мого дідуся, коли вже майже вона скінчилась. Жита нажали, тоді обмолотили і зварили в чавуні. Дід і виїв, сам

вийняв з печі і виїв, нікому не дав. А вранці помер. У Безкоровайних померли мати й батько, а діти залишилися. Де вони ділися, ніхто не знає. В Осадчів 5 душ померло. У сім'ї Тихих було 7 чи 8 душ, а вижило тільки двоє. Там же у дворі вони й поховані. Через три двори Скорики жили, у них померли дід і баба. Було, по коліна ямку проріють, укинуть померлих і прикидають.

Жив тоді в селі завфермою Грицько Калантай. Так у них залишилася одна мати, а батько поїхав по щось і не повернувся. У Варки Дишковчихи вижило чи двоє, чи троє, а теж сім'я ж була. Ні хрестика, ні могилки. Як померло, у дворі зарили. І діда мого в садку поховали. Тоді ж нікому було копати яму, бо люди пухлі, немічні. Викопують метр, пригорнуть. Ні труни, ні ряденця. Як багато, де ж тих ряденець узяти.

Страшна була голодовка, страшна. Я сама конюшину їла. Тепер береги негодні, а раніше ж вони гарні були. Піду, квіточок назріую, тоді додам шириці. Я в ступі потовчу, потру, а потім картопельки чи що-небудь. Її помиють, а тоді на тертушку. Ще в нас був млин. Ось нам хтось

і дасть відерце жита. Ми й не пухли, бо ще й корова була.

По селу ходили ударники, в основному вночі, одбивали замки, вибирали усе. А де вони його дівали, чи продавали, чи собі забирали – не знаю. Свої ж і ходили. Мій рідний дядько ходив. І між ними жінка була. Так оце вони стоять під дверима, а вона заходить. Лексахою її звали. "А ну, відкривай!" Одбивають двері, одрубують замок від сундука. Вибирають, де платок гарний, де матерійка. Було їх 8 чи 9 душ. Шаповали між ними були. У двох зброя, ми казали "левольвери". Де потім поділися ті люди, хтозна. А дядько мій, ударник, три рази в тюрмі сидів, бо оббирав людей. А тоді ще крали по хлівах. Не кажи й не говори, бо прийдуть та вб'ють.

Тут на вигоні не одного пухлого зарили. На дорозі мерли, ніхто не знав, що за люди. Їх не забирали: де впад, там і прикопали.

У нас був топчак, руками мололи. Приходив агент і питав: "Діду Корнію, на топчак мелете?" "Ні, не мелю". А прийде ж людина, і мелють же. Це робили вночі, каганчики з каламарчика засвітять і мелють. Млини печатали, били топчачи на чотири частини. Ніхто за людей ніде й не обіззався.

А були такі, які копали пашенні ями по дворах. Оце дворів 4 чи 5 сипали зерно в землю, маскували ту яму, але все рівно були такі, що виказували. І працюють тоді коло тієї ями. І ніхто не скаже: "Оставьте діточкам".

Страх Господній! Щоб не діждали ви і ваші діти. Які це люди були: оце іде, а в нього з ніг тече. А руки які! Які там весілля, ні пісень, ні музик, нічого. Усі пухлі, усі.

## РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Учив мене в школі Тихон Федорович Юрченко, так його разом із дружиною і двома дівчатками вигнали в чисте поле. Багаті були, а хата найкраща в Чернечій Слободі. Їх і розкуркулили. Не пам'ятаю, де вони й поділися. Кудись людей вивозили, а все забирали.

Мій дід по батьку ще з одним дідом поїхали в Ромни на заробітки. Не повернулися ні дід, ні той чоловік. З ним був і Павло Шаповал.

*Записала завідувачка  
народного музею історії  
с. Чернеча Слобода  
Любов Костянтинівна Овсієнко*

### Спогади Феодосії Юхимівни Пономаренко, 1914 р.н., жительки с. Успенка

4 червня 2008 р.

Я все життя прожила в Успенці. У 1933 році залишилася з чотирма братовими дітьми. Працювала завідувачкою сепаратору, мені пайок давали – 8 кг муки. Тому діти й не пухлі були.

А було ж таке, що йде людина, а її не впізнаєш. І там лежить мертвий, і там. Горе було велике. Сусіди мучилися, пухли, але не всі. А ховали, Боже ж мій, в ямах душ по 5, кидали без гроба, без нічого. У колгоспі був спеціально найнятий для цього чоловік.

У Микитенка Антона Павловича одна хатка була на вигоні. І в них на покуті було закопане зерно. Так до них уночі підкопалися, мішки забрали. Підкопався той, хто вхожий до них був і брав на щось сокиру. Коли грабували, так забули ту сокиру. І впізнали: це був Кавела, голова сільради.

Ви знаєте, у дитини з-під голови і то витягали. До дитини покладуть, сподіваючись, що не знайдуть. У нас і корову, і комору забрали. Люди не хотіли йти в колгосп. Дядька мого чоловіка Бруслика Василя Григоровича розкуркулили і заслали. Вони багато жили, у них і корови були, і земля, хата під залізом з крильцем на вулицю. Взагалі видні люди були. Дядько там на засланні й помер. Іще свекрушина сестра Гашка була, так її сім'ю вислали. А потім дід повернувся і в нас помер.

У колгоспі небагато людей було. Хто не хотів бути колгоспником, так у тих усе забирали. Було аж 4 колгоспи – ім. Рози Люксембург, «Незаможник» та інші. Я працювала в колгоспі ім. Рози Люксембург.

Ті, у кого щось було, не допомагали, бо кожен за себе боровся. Мені ніхто нічого не давав. А страшно було... І Голодомор, і колективізація. Люди складали такі пісні:

Ой СОЗ, ти мій СОЗ,  
Що ти наворочав?  
Коням гриви пообрівав,  
Хвости покоротчав.

\* \* \*

Устань, Ленін, подивися,  
Як ми в СОЗі зажилися.  
Нема хліба, нема сала,  
Колективізація забрала.

Тож отак співали. І я співала. Чи думалося стільки жить. Усі померли.

*Записала Ольга Миколаївна Деньгіна,  
Буринська райдержадміністрація*

## ВЕЛИКОПИСАРІВСЬКИЙ РАЙОН

### Спогади Ганни Іванівни Крисько, 1917 р.н., жительки с. Рябина

Листопад 2007 р.

Голодомор 1933-го року дуже добре пам'ятаю. Він змусив нас страждати. Наша сім'я була невеликою порівняно з іншими: трое дітей, батько, мати і бабуса. Були ми небагатими, мали одного коня і корівку. Через це прийшли й забрали в нас усе, бо вважали батька куркулем, не залишили навіть жменьки зерна. Батько не хотів віддавати корови, через це забрали і його.

Брату Віті тоді було 7 років. Він узяв вузлик квасолі і хотів заховати, сів на печі й поклав його за спину Але лихий чоловік, що прийшов у нашу хату, я навіть не можу згадувати його ім'я, побачивши це, схопив Вітю за вуха. Той узяв

та й розсипав квасолі (її було близько 1 кг). Чоловік його за це дуже боляче вдарив. У нас забрали все, навіть одяг.

Люди їздили на Західну Україну міняти вбрання на їжу, а в нас нічого було везти на обмін.

Згодом від голоду померла мама, а ми залишилися з бабусею, якій було тоді 61 рік. На той час мені виповнилося 16 років, моя сестра мала 13 років, а брату Віті було лише 7 років.

Дехто ходив на поле збирати колоски, а нам заборонялося. Вжити фактично було ні за що, нас скрізь переслідували.

Ми мали другу бабусю, вона жила на Старій Рябині. То я було побіжу туди вночі, бабуса



Орина дасть мені півлітра молока, ми з вдячністю розділимо його на чотирьох. А потім в неї забрали корівку, і вона також померла від голоду.

Неподалік від нас стояла колгоспна комора, там миша прогризла маленьку дірочку, і звідти сипалося насіння чи то люцерни, чи то конюшини. От я побіжу туди швиденько, трошки принесу, а бабуся помне його в мисці, зварить, та й поїмо.

Сестра Марія не витримала голодних днів і померла, а ми продовжували жити. Поруч по-

мерла вся сім'я наших сусідів (їх було 9 осіб), залишився лише маленький хлопчик Ваня, йому було років чотири. Він прийшов до нас зовсім пухлий, бабуся і дала йому супу, а одна сусідка винесла картоплину. Та це його, на превеликий жаль, не врятувало – він дійшов до свого двору й упав. Піднятися Вані не судилося. Отаке страшне те життя! Ми вижили чудом.

*Записала учениця 9 класу Рябинівської  
ЗОШ I-III ступенів Інна Шкафенко*

### Спогади Андрія Олександровича Ткаченка, 1919 р.н., жителя смт Кириківка

*Грудень 2007 р.*



Я народився в багатодітній сім'ї (9 душ). У той період проводилася масова колективізація сіл. Примусово стягували до купи коней, корів і реманент. Тих, хто не хотів вступати до колгоспу, оголошували куркулями та підкуркульниками. Майже в кожному дворі водилися корівки, пара коней, овечки, поросята і різна птиця.

Щоб дати раду такому господарству, старі й молоді, як мурашки, без всякого примусу працювали від зорі до зорі. Деякі селяни економили на харчах, одязі, взутті, щоб придбати в двір коня або реманент. Можна було побачити селян, які йшли поруч із конем за підводою босими, а чоботи, перекинуті через плече, несли в руках. Не сідали на підводу, щоб коню було легше. Коли стала проводитися колективізація, селянам було жаль віддавати все нажите своїм трудом. До весни в нашій сім'ї з дев'яти чоловік залишилося тільки п'ять. Як трішки розтанула земля, то шукали мерзлу та гнилу картоплю, з неї пекли оладки, варили баланду, їли бруньки дерев. Люди мали вигляд скелетів, обтягнутих шкірою, або ж опухали, як колоди. Почався масовий мор. Голод охопив усі сім'ї. У сусідньому селі одна мати, щоб врятувати сім'ю від голоду, зарубала свого сина, щоб нагодувати двох інших. А до кінця Голодомору і все село вимерло, залишилися тільки пусті хати. Попід дворами їздили підводи, збирали мерців, складали штабелями в могили і ледь присипали землею. Моторошно було бачити ці могили: після осідання землі з них стирчали руки й ноги.

Траплялося, разом з померлими кидали й таких, в яких жевріло життя. Одного разу я бачив, як їхав на підводі з мерцями чоловік, а на лавці біля хати сидів інший. Той, що на підводі, й говорить: "Куме, я бачу, що скоро ти помреш, а мені щоб не їхати зайвий раз, то я тебе заберу з собою до могили". І як той не просився, що він ще живий, але той другий все одно його вкинув на підводу й повіз на кладовище. Так, напевно, було й з моєю сестрою, з якою я залишився із сім'ї. Ми з нею йшли до родичів: може, вони що дадуть поїсти, а в сестри не вистачало сил. І я сказав, що піду до тітки, а потім її заберемо. Коли ми з тіткою прийшли назад по неї, то її вже там не було. Під час Голодомору дісталася й церкві: активісти спіяли позолочений хрест й викопували з могил священиків, щоб пограбувати.

Я бачив, як біля колгоспної пекарні повзав селянин і просив їсти. Хтось його пожалів і дав кусок хліба. Так він із тим куском і помер, бо не було вже сил його їсти. Під час Голодомору померли всі члени моєї родини (8 чоловік), декілька сотень односельців. Мене, ледь живого, знайшла сусідка і на возику відвезла до Охтирки в дитячий будинок. Там мене підгодували, я став ходити до школи і бачив, що склади із зерном забиті повністю. Голодних людей, які хотіли взяти жменьку зерна взяти, охоронці стріляли. Коли підійшли жнива, люди, які вижили в Голодомор, їли колоски і від цього деякі навіть помирали. У них були сильні болі в шлунку.

*Записала вчитель історії Кириківської ЗОШ  
I-III ступенів  
Наталія Михайлівна Петренко*

### МІСТО ГЛУХІВ

#### Спогади Івана Івановича Бороденка, 1924 р.н., жителя м. Глухова

*26 лютого 2008 р.*

Я народився в с. Обложки Глухівського району.

Дитячі спогади мої про Голодомор заповнили душу й серце. Навертаються на очі сльози,

коли згадую про цей страшний час, час смерті батьків та їх дітей від голоду.

Кістлява рука Голодомору зачепила всі верстви населення. У той час мені було 8 років,



## РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

брату – 7, сестрі – 10. Мої батьки були середняками. Хата із земляною підлогою, дерев'яним ліжком, де спали батьки, а ми, діти, – на печі та на лежанці.

Я про все це згадую, як страшний сон. Їсти було нічого, а тому вживали все їстівне й неїстівне: лободу, бруньки з липи, квіти акації, які здавалися нам дуже смачними. Мати варила борщ із кропиви, на полі збирала гнилу картоплю. Підмітали поле, де колись була гречка, просівали, з отриманого зерна варили кашу. Мати часто збирала нас, промовляючи: "Їжте все те, що збираю я, дітки мої, не вередуючи, їжте все, бо це врятує вам життя". А сама гірко плакала.

### Спогади Тетяни Андріївни Кошель, 1925 р.н., жительки м. Глухова

11 жовтня 2007 р.

У 1933 році мені було 8 років, тому згадки про Голодомор залишилися дитячі. Ми жили в с. Сопич Глухівського району. У нас була велика родина: бабуся, дідусь, мати, батько та семеро дітей. Я була п'ятою дитиною. У роки Голодомору було багато горя, страждань, сліз. Мати плакала від безсилля. Вона не знала, чим нас, дітей, годувати. У цей час вона була вагітна восьмою дитиною. Народилася дівчинка, але прожила лише 3 дні. Під час вагітності матері нічого було їсти, у дитини був низький гемоглобін, нерозвинуті на достатньому рівні органи. Дуже важко було всім. З кожного будинку забирали й виносили все зерно, крупу. Шукали по всіх кутках, щоб не залишити жодної крихти. Наш дідусь насипав зерно в скляні пляшки й сховав у печі, прикрив валянками і закрити піч. Потім прийшли якісь люди, вигнали дітей на вулицю, перевернули все в будинку, знайшли пляшки із зерном і забрали їх. Навіть валянки забрали.

Я зі своїми сестрами та братами збирала по селу гнилу картоплю, у лісі щавель, калачики, рвала бруньки з липи, на фруктових деревах об'їдала клей, збирала зелені яблука та пекла їх. На болоті ми різали мох. Збирали зерно

Голодувало все село. Дехто помирав, багато дітей ходили з пухлими ногами.

Я ветеран Великої Вітчизняної війни, пройшов з боями Україну, Білорусь, брав участь як артилерист-розвідник у звільненні Варшави, в оточенні і взятті Берліну і рейхстагу, та завжди згадую своє важке дитинство. Не дай Бог це пережити кому-небудь.

*Записала учениця спеціалізованої школи-інтернату I-III ступенів ім. М.І. Жужми Інна Задко*



рослин, шукали різні зернятка, приносили додому, товкли все знайдене в ступі й пекли перепічки.

Мій батько, Андрій Григорович, працював конюхом. Інколи, коли повезе, приносив у кишенях крадених висівок. Ці перепічки з висівок були найсмачнішими у світі.

Дуже важкі були часи. Усі хворіли, багато хто помирав. Мій дідусь, Григорій Мойсейович, довго хворів, пух від голоду і в 1933 р. помер. Маленька Аня, їй було 4 роки, від безсилля не могла ходити, опухла від голоду і в тому ж році також померла.

Дуже важкі роки, згадую – і сльози ллються самі по обличчю. Навіть не знаю, як я змогла пережити це. Адже на мою долю ще випав і концтабір в роки війни. Не дай Бог це пережити кому-небудь.

Нехай Господь береже усіх людей на Землі.

*Записала учениця 5 класу ЗОШ I-III ступенів №1 Ірина Білогур*



### Спогади Ганни Микитівни Приходько, 1918 р.н., жительки м. Глухова

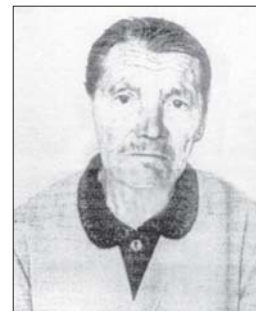
15 грудня 2007 р.

Я народилася в с. Уланове Глухівського району.

Зараз мені 89 років. Під час Голодомору мені було 14 років, тому я все пам'ятаю. Не можна спокійно говорити про ті часи. Наша родина складалась із 7 чоловік. Дітей у сім'ї було п'ятеро. До 1932 року в господарстві була корова, кури, свині і кінь. Під час колективізації все забрали, і тоді почався голод. Ми, діти, підбирали на колгоспному полі колоски, після того, як вже врожай був зібраний, але нас ганяли, а колоски заставляли віддавати. А якщо

вдавалося принести щось додому, то було справжнє свято.

Улітку було легше, бо збирали ягоди, гриби. А взимку – рятувалися гнилою картоплею, яка залишилася на полі під снігом. Своєї не вистачало, бо який буде врожай, якщо замість дорідного посівного матеріалу використовували картопляні очистки. Їх збирали, а



потім кидали навесні в землю. Картопля родила дуже погано. Я й не знаю, як ми вижили.

Пам'ятаю, що в селі тоді багато людей померло. Помирали, пухли від голоду старі й малі.

*Записала учениця 10 класу ЗОШ I-III ступенів №3 Валерія Крекотень*

## ГЛУХІВСЬКИЙ РАЙОН

### СПОГАДИ ІВАНА ДАВИДОВИЧА ДУШИНА, 1920 Р.Н., ЖИТЕЛЯ С. СВАРКОВЕ

*15 березня 1989 р.*

Душин Іван Давидович, 1920 г. р. рождения, житель с. Сварково, персональный пенсионер, член КПСС с 1956 г. Родился и жил в с. Сварково, здесь окончил 7 классов, период голода помню хорошо. В 1932 г. мы выгребали остатки, а в 1933 г. был острый голод. До середины зимы перебивались на картофеле, о хлебе и речи быть не могло; а весной пошли по полям собирать оставшийся картофель, неубранную фасоль. Я пас корову у Лепешко Тихона Андреевича.

Кроме меня, в семье было два брата, младше меня, мать и отец. Мы вели домашнее хозяйство, выжила вся семья. Помню, что в 1933 г. охранялись поля. Один раз я пас корову около ржаного поля, вдруг из ржи поднимается милиционер и говорит: "А ну, показывай, нет ли у тебя колосков". Колосков у меня не было.

По селу ходили люди из других областей, некоторые из них обменивали вещи на продукты, некоторые побирались, а три семьи из Полтавской области остались жить в нашем селе и после голода.

Так, в село пришли две сестры и брат Беднена Павел Максимович, Куц, третьей фамилии

не помню. Сестры уже умерли, а Беднена П.М. живет и сейчас. Опух и умер от голода Мартыненко Семен.

Дожили до "зеленого корма" – распустились листья липы, крапивы, рвали головки клевера, тимофеевку. Летом стало легче.

Были по селу случаи краж: обували в лапти и выводили коров. Поэтому хозяева не спали, организовывали дежурство по селу. Дежурные ходили с колотушками.

В городе тоже купить было нечего из продуктов, потому что там продукты продавали по карточкам, для сельских жителей городской прилавок был закрыт.

В Сварково был один магазин, он и сейчас стоит (возле церкви), тогда там продавали железки и другие вещи для хозяйства, толком не помню какие, а продуктов не было.

*Душин  
Подпись*

*Душина удостоверяю: председатель  
сельсовета Тарасенко*

Голодомор 1932-1933 років на Сумщині / Упор. Л. Покидченко.– Суми.– 2006.– С. 192.

### Спогади Ганни Олексіївни Дмитренко, 1929 р.н., жительки смт Шалигине

*14 грудня 2007 р.*

Народилася я в смт Шалигине. На той час мое прізвище було Андросова. Сім'я була не дуже великою: мати, батько і четверо дітей. Мені тоді виповнилося 3 роки, я третя дитина в сім'ї. На той час була маленька й мало що пам'ятаю, але залишилися деякі спогади, про які розповідали мої батьки та сестра з братом. Тяжко проходило життя людей на той час. Корова в нас була, але старенька, і молока давала мало. Їли один раз на день, бо хліба, солі не було, картоплю їли сирію, пили воду. Мати пекла оладки з картоплі й ділила молоко. Оладки бували дуже рідко. Мати розповідала, як з подругами збирала по полях картоплю. Спали на підлозі. Багато сімей у селі

голодували, помирали від різних хвороб та від нестачі їжі. Люди мерзли, хворіли і тому помирили, навіть маленькі діти. Під час Голодомору померла сусідка Ракітіна Софія Григорівна, Білонова Галина Володимирівна, Бурцева Уліта Оксимівна зі своїми дітьми. Людей ховали в ящиках. Тоді були і біженці. Десь чоловік 10-15, їх не пускали на поля збирати картоплю, хоча їжею ділилися, давали якусь одіжу. Може, ми залишилися живими тільки через те, що в нас була старенька корова, і її два літри молока на день врятували нам життя.

*Записала вчитель історії Соснівської  
ЗОШ I-III ступенів Світлана Миколаївна Гук*

## РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

**Спогади Андрія Опанасовича Баглаєва, 1927 р.н.,  
жителя с. Соснівка**

27 грудня 2007 р.

Під час Голодомору мені було 6 років. Сім'я складалася з 5 чоловік: батько – Баглаєв Опанас Фролович, 1903 р.н., мати – Баглаєва Олена Андріївна, 1903 р.н. та троє дітей. Найменший син Іван народився в 1933 році. Сім'я наша жила бідно, як і багато інших. Ми жили за рахунок корови. Коли вже зовсім нічого було їсти, батько запропонував матері зарізати корову. Мати просила його залишити годувальницю, але той сказав: "Або ми будемо виживати, або корова". Корову зарізували і засолили все м'ясо в діжку. Ось так нам допомогла корова пережити голод. Найменшого Івана годувати було нічим. І я ходив до бабусі просити хліба, щоб його нагодувати. Їли все, що прийдеться: гнилу картоплю, лободу. І дорослі, і малі йшли на колгоспне поле збирати мерзлу картоплю та буряки. Потім їх розтирала і додавали в їжу. З подвір'я було забране все зерно й картопля. Залишили лише дрібну картоплю. Батька заарештували на два роки за те, що він переступив колгоспну межу. Він хотів нагодувати теличку, яку згодом придбали. Потім до колгоспу забрали

коня. Спочатку пропонували добровільно віддати коней та зброю, а хто не хотів віддати добровільно – розкуркулювали. Люди намагалися щось приховати. Картоплю закопували в землю, зерно теж ховали, куди тільки могли. Робилися всі можливі схованки, аби вижити, але це не завжди виходило.

До нашого села йшли люди з Херсонської області, просячи їсти. Вони міняли одяг на продукти харчування. Деякі херсонці після голоду залишилися жити в нашому селі. Нехай ніколи не повториться те страхіття, що пережили ми.



*Записала голова Соснівської сільради  
Світлана Миколаївна Козлова*

### МІСТО КОНОТОП

**Спогади Ганни Пантелеймонівни Козлової, 1924 р.н.,  
жительки с. Підлипне**

24 березня 2008 р.

Козлова Ганна Пантелеймонівна народилася в с. Підлипне, де проживає дотепер.

Голод був страшений, люди пухли, варили лободу, збирали гнилу картоплю. Причиною було те, що влада забирала в людей увесь урожай. Я погано пам'ятаю ті роки, але добре знаю, що люди, які забирали зерно, не мали при собі ніяких документів, ніяк не представлялися, а лише все відбирали. А якщо хтось добровільно цього не робив, їм погрожували. Люди старалися захистити себе, але це вдавалося не часто. Вони ховали зерно, де тільки могли: замазували в припічки, закопували. Заховані продукти шукали дуже ретельно і в хаті, і в хліві, і в усіх приміщеннях, які знаходилися в господарстві.

Активісти ніколи не приходили вночі і подинці, завжди згуртовано, тобто по двоє-троє.

Хто йшов працювати до колгоспу, тому жилося набагато краще, бо в них не забирали нічого. А якщо селяни відмовлялися, то забирали все: і хліб, і худобу, залишаючи на вірну смерть.

Люди не могли дотримуватися закону про п'ять колосків, тому що в багатьох були

багатодітні сім'ї, і батьки просто були вимушені йти на цей злочин, не дивлячись на покарання. Колоски збирати не дозволяли, по полю їздив вартовий на коні й слідкував, щоб нікого не було. Городину дозволяли підбирати лише тоді, коли був уже зібраний урожай колгоспом, тобто залишки: гнилу картоплю, гичечки цукрового буряка.

Колгоспні комори і вдень, і вночі охороняла сторожа, щоб ніхто не зміг нічого вкрасти. Добровільно люди не хотіли йти в колгоспи, але не всі, деякі розуміли, що в них можуть усе відібрати, тому і йшли. Дехто з односельців пішов працювати на залізницю.

Худобу приховати було практично ніде, тому що перевіряли кожен закуток оселі і сараїв.

*Записала учениця Підлипненської ЗОШ I-III  
ступенів Варвара Фуголь*



**Спогади Віри Григорівни Манаєвої, 1914 р.н.,  
жительки м. Конотопа**

27 липня 1989 р.

Манаєва Вера Григорьевна, 1914 г. рожде-  
ния, уроженка г. Киева, в г. Конотопе с 1920 г.,  
образование среднее. В 1931-1933 гг. я учи-  
лась в ФЗУ при заводе КПВРЗ и была членом  
комсомола – активно выполняла все поручения,  
участвовала во всех мероприятиях, которые  
проводились в то время. 1932-1933 гг. были  
очень голодные.

Наша семья из 6 человек жила впроголодь:  
кушали очистки от разных овощей, какую-то  
мякину, отруби. Благодаря тому, что я была на  
заводе, я обедала там, и отчим в депо работал  
и обедал в депо, и все же все мы были пухлые,  
особенно руки и ноги.

Хлеб и еще кое-какие продукты отпускались  
по карточкам в очередях, и такие малые нормы,  
что люди не могли жить на этом, и началась  
смертность. В это время я была в рейдовой  
бригаде – дежурили в районе вокзала с пред-  
ставителями милиции: собирали детей разных  
возрастов и сдавали слабых в больницу и в  
детские приемники. Эти дети были брошены  
своими родителями, [которые были] не в со-  
стоянии их прокормить. Увеличилась в эти годы  
также беспризорность. Собирая детей, мы так-  
же находили и трупы на вокзале, привокзаль-  
ной пощади, базарах и на повозках лошаадьми  
отвозили их в часовню.

Помню, еще в 1933 г. летом была демон-  
страция в честь праздника Международного

дня молодежи. На эту демонстрацию очень  
трудно было собрать молодежь и комсомоль-  
цев, но все было очень строго и не явиться  
было нельзя. Комсомольцы приходили с опух-  
шими руками и ногами, запалыми глазами, а к  
ногам у некоторых были привязаны балетки и  
ноги забинтованы, чтобы не текла из трещин  
сукровица – так было у меня. Шла молодежь  
с поникшими головами по шоссе на дороге  
в город (раньше асфальта не было), а сбоку  
на дороге лежал молодой умирающий парень.  
Когда мы подошли к нему, он открыл глаза и  
так жалобно посмотрел на нас, что я заплакала,  
а, увидев сотрудника милиции, я выбежала из  
строя и попросила подобрать этого, еще живо-  
го парня.

Когда я пришла на завод в 1931 г., то завод-  
ская столовая уже была, и уже с 1932-1933 гг. и  
далее столовых стали открывать больше для  
рабочих и служащих предприятий. В районе  
против путепровода на вокзале, где остановка  
автобусов из города, была построена для насе-  
ления фабрика и при ней очень большая кухня-  
столовая, к сожалению, немцы ее взорвали.

*Манаєва*

*Голодомор 1932-1933 років на Сумщині /  
Упор. Л. Покидченко. – Суми. – 2006. –  
С. 194-195.*

**Спогади Бориса Юхимовича Хвостова, 1921 р.н.,  
жителя м. Конотопа**



Голодомор... Роки 1932-й,  
1933-й. Далекі, але незабутні  
роки мого дитинства, такого  
тендітного, наче паростки в  
напівтемряві...

60 років нам забороня-  
ли згадувати про ті страшні  
роки, вбивали в голови, що  
ми, діти й дорослі, жили  
найкраще з усіх людей у  
світі, що під мудрим про-  
водом компартії і під "мудрим  
водітельством" "великаго" батька Сталіна, його  
соратників і наступників ми ось-ось досягнемо  
вершин комунізму і що взагалі у нас в Україні не  
те що ніякого Голодомору, а й голоду не було.  
Це, до речі, стверджує і тепер з піною на губах  
депутат Верховної Ради лідер комуністів Петро  
Симоненко: то, мовляв, вигадка українських  
націоналістів... просто – був "неврожайний  
рік"...

Боже! Ким треба бути, щоб заперечувати те,  
що відбувалося в ті часи – страшні часи, коли  
від голоду мерли люди, як мухи. І це в нас, у

всесоюзній житниці – в Україні! Мерли люди,  
сидячи, лежачи попід тинами і на ходу. А за роки  
тієї чорної пори українців загинуло, репресова-  
но і згноєно в таборах сталінського ГУЛАГу по-  
над 12 мільйонів чоловік! Це удвічі більше, ніж  
втрачено в Другій світовій війні.

Ми (хоч і не так уже нас залишилося багато)  
– живі свідки тих страшних сталінських часів і  
свідчимо про ті злочиння, про той геноцид. За-  
перечувати може лише той, батько або дід ко-  
трого були в органах влади. Вони жили добре,  
не знаючи, що таке голод.

І в містах, і в селах ходили люди голодні,  
пухлі, ледве тягнучи ноги і все вдивляючись у  
землю (чи не знайдеться там щось їстівного).  
Ми, діти, їли калачики (таке зілля), цвіт з акації  
білої й жовтої, білі «сердечка» лепехи. Матері  
наші вже навесні 33-го варили щось на зразок  
борщу – вариво з кропиви, лободи, а коли не  
стало справжньої лободи – із собачої лободи  
впереміш із добавкою або півсклянки якихось  
висівок, або ж шматочка з макухою, якщо вона,  
звичайно, була...

## РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Макуха була й на десерт, якщо хтось із сім'ї роздобуде – випросить... Картоплі і взимку було обмаль, а по весні і влітку 33-го ми її й не бачили. Мати використовувала в їжу картопляне сушене лушпиння, заготовлене нею ще восени. Їли все, забувши, що таке жири чи м'ясо. Звідки ж їх візьмеш, коли навіть собак і котів позабивали... Було нас четверо дітей у сім'ї. Батько працював у транспортній конторі біля коня, заробітки були нікчемні. Працював ще старший брат Льоня, але він жив на стороні, на квартирі, бо в нас житло було таке, що на кожного припадало лише по півтора квадратних метра. І все ж брат ділився тими 700 грамами хліба, що отримував на картку.

Батько, не витримавши такого життя, звернувся на Донбас. Лишилися ми з мамою. Інколи батько вислав нам посилочку зі свого шахтарського пайка. Ми всі так чекали обіцяної батьком посилки до нового, 1933-го року, а коли й одержали, то виявилось, що хтось її переполовинив, і ми знайшли там тільки нікчемні лишки якихось крупів, змочених олією.

На весну наше життя ще погіршало – жили ми на той час уже на Загребеллі, у комірчині діда Михайла Опанасовича, уже пристаркуватого, але міцного ще чоловіка, непоганого пічника. Того ж літа він помер із голоду.

А ми з настанням весни лопатами (хто міг) копали грядки на городі та саджали дрібну картоплю. Найбільше працювала мама, старший брат Льоня, інколи приходила на допомогу сестра Маруся – вже заміжня, жила окремо від нас.

Мої менші брати Володя і Тарас були ще надто малі, щоб працювати з лопатою, одному – вісім, другому – п'ять років. Ну, а мені – майже дванадцять, і я вже допомагав копати. На обід мама варила юшку з лободи, направлену

борошняною затерухою. Потім з'явилася молодда бурякова гичка, що теж йшла у вариво. Йшли в їжу й засушені восени 32-го року гарбузові скоринки й макуха, куплена на базарі. Залишилась зовсім дрібна, непридатна для садіння картопелька. Пішла й та в їжу. Усі ми дуже виснажились і схудли.

У мами й ноги попухли, а в нас, дітей, набрякли повіки й під очима. Та ніхто з нас не крав ні на городах, ні деінде і не був розбишакою. Володя, менший мій брат, хоч і був слабкий дуже, все ж у базарний день носив відром воду міською "товкучкою".

Одна кварта – одна копійка! І було за день і карбованець-півтора. Вистачало на шмат хліба. Я ж допомагав одному торговцеві, інвалідові ще з часів громадянської війни Крепакові Івану Денисовичу. Душевний був чоловік. За мій великий труд дарував мені за день карбованця, а той два та дещо поїсти. Гроші ми завжди віддавали мамі, а вона купувала вже на всіх хоч потроху хліба і ще дещо на базарі.

Льоня, наш старший брат, весь час, аж поки не забрали в армію, нам допомагав чим міг. А влітку 1933-го його призвали в Дніпровську військову флотилію.

Одного разу наша нерідна баба Оришка підмовляла нашу маму позбавитися свого найменшого сина Тараса, щоб, мовляв, не було зайвого рота, – вивести недільного дня на базар, а там його заберуть у будинок для безпритульних. Але, хоч як тяжко було, мама на таке не пішла – залишила всіх дітей біля себе. Баба ж відвела свою доньку на базар, де її забрала міліція під час облави, як безпритульну...

*Газета "Українське слово"  
(№29, 18-24 липня 2007 р.)*

## КОНОТОПСЬКИЙ РАЙОН

**Спогади Івана Івановича Ворони, 1927 р.н.,  
жителя с. Пекарі**

*22 листопада 2002 р.*

Добре пам'ятаю Голодомор. У нашій сім'ї був батько, мати і п'ятеро дітей. Мені було шість років, у школі ще не навчався. Під час Голодомору ми всі вижили завдяки тому, що мій батько працював агрономом при Дубов'язівському цукровому заводі. Йому видавали чотириста грам хліба на день і чотири кілограми муки на місяць. Батько ці грами збирав за тиждень і привозив нам в неділю дві або три буханки хліба. А коли привозив, то мама ділила його по маленьких кусочках на цілий тиждень. Коли батько привозив муку, то ми рвали листя з липи, сушили його, товкли і добавляли в тісто. Потім мати пекла нам коржики. Ще ми вижили тому, що в нас була корова Лиска. Наша мама давала нам по півлітровій кружці на день. Більше не вистачало,

тому що наша мама була добросеречною. Вона давала молоко нашим сусідам: Дяченковим, Богоденковим, Іржавським, в яких не було корів. У них було по п'ятеро чи шестеро дітей. Дуже багато ходило дітей і дорослих, які просили щось поїсти, у них були ноги пухлі, потріскані, з них текла вода. Мати всім, хто приходив, давала потроху молока. Особливо мені запам'ятався один хлопчик років восьми чи десяти. Коли ми вранці повставали, то побачили його. Він лежав біля нашого двору. Він не міг ходити, тому що ноги були пухлі і потріскані, з них текла вода. Мати нам наказала внести його до хати. А сама постелила чисте рядно на підлогу і поклала голонну подушку. Був він не з нашого села. Сказав, що його звати Андрій. Цілий тиждень мати

його лікувала. Давала йому їсти те, що і нам. Коли він одужав, то дуже нам дякував. І пішов далі. А що було пізніше, ми не знаємо. Восени тридцять третього року наша мама захворіла. Уся турбота лягла на нашу найстаршу сестричку Ніну, якій було 11 років. Батько часто привозив лікарів з Дубов'язівки, які допомагали нашій мамі одужувати. Був у нас братик 1932 р.н. Треба було маму і його годувати чимось поживним. Була в нас квочка і 12 курчаток. Вона їх дуже любила. Але прийшлося їх різати, щоб варити бульйон мамі й братику. Курчата дуже пишчали,

але іншого виходу не було. Ми дуже добре за ними доглядали, і вони до зими вирости. Одного разу жінка на ім'я Ганна порубала своїх двох хлопчиків, посолила і поклала в чавун. Потім варила і їла. На неї було донесено в міліцію про зникнення дітей. Міліція приїхала, знайшла в чавуні пальці дітей. Жінку було заарештовано. І більше вона ніколи не поверталася сюди. Ось до чого доводить голод.

*Архівний відділ Конотопської райдержадміністрації.*

*Колекція документів. Оригінал. Рукопис.*

**Спогади Миколи Петровича Маленка,  
1930 р.н., жителя с. Попівка**

*Березень 2008 р.*

... Я був зовсім малим, коли була голодовка. Але коли подорослішав, то не раз чув, як мої батьки говорили про нього, що то було щось страшне. По всій Україні вимерло дуже багато людей. Але вони були одностайні в тому, що в нашому селі голоду не було. І, як приклад, наводили сім'ї Морозів, Сиверів, Міщенків та ще багатьох із наших односельців, де було по четверо – п'ятеро дітей, і ніхто з них не помер. У людей були корови, кури, усі мали якісь запаси зерна. І ще дуже всіх попівців виручав спиртзавод. Адже барда, яка утворювалася в результаті перегонки зерна на спирт, служила кормом і для худоби, і навіть для людей.

Мій батько, Микола Йосипович, працював у ті роки саме на цьому підприємстві і з великим здивуванням говорив про те, що спирт у такі чорні дні для України гнали із найякіснішого, найкращого зерна пшениці. А тим часом люди пухли з голоду, бо в них забрали навіть те зерно, яке було залишене для сівби. Ото така була справедливість!

А ще батько розповідав про те, що і йому не раз доводилося, залишивши своє робоче місце, вантажити на підводи тіла померлих біля бардових ям людей. То були переважно жителі навколишніх сіл – Пирогівки, Шаповалівки, Соснівки. Навіть і з Великого та Малого Самбору були тут люди. Вони, знемагаючи від голоду, долали десятки кілометрів, аби потрапити в Попівку і наїстися барди. Доведені голодом до відчаю, вони втрачали міру і помирали в страшних муках. Були й такі, що по декілька днів жили тут, потрошку їли барду, а потім, відчувши, що можуть дійти додому, набирали тієї рідини в котелки, відерця, віджимали з неї вологу і несли своїм сім'ям. На жаль, таких було дуже мало. Більшість же помирала. Їх ховали в спільні могили, аби не було спалаху ніякої хвороби. А взагалі голод 1932-1933 років то навіть страшніше, ніж війна. Там, принаймні, солдати знали, хто є їхнім ворогом, і боролися з ним. А з голодом боротися не можна.

*Записала учениця 8 класу Попівської ЗОШ I-III ступенів Світлана Маленко*

**Спогади Олександри Степанівни Шинкарьової,  
1912 р.н., жительки с. Козацьке**

*Листопад 2007 р.*

... Мені було тоді двадцять років, і я все добре пам'ятаю. Моя сім'я була заможною. Батько був гарним господарем. У господарстві в нас було двоє коней, корова, своя земля. У колгосп не поспішали вступати, працювали на себе. Восени 1932 року до нас прийшли люди, ті, що працювали в бригаді, і забрали все, що було. Навантажили дві підводи хліба, пшоно, гречку – забрали все. Моя покійна мати сховала трохи зерна в печі в горщиках, але й там знайшли. Коней та корову відвели в колгосп, ще й посміялися з батька: "Якщо увечері прийдеш з могоричем та принесеш ще сала, то, може, половину і віддамо". На бригаду в цей час сходилися люди, про яких недобре відгукувались у селі – або ледарі, або п'яниці.

Брат Фанас та сестра Олена поїхали працювати в Дніпропетровськ і тим тільки вижили. Я

пішла працювати в радгосп, полола вдень буряки, а увечері пекла хліб. Допомогла мені сюди влаштуватися подруга Мелашка. У радгоспі мені давали два пайки, бо я працювала на двох роботах. У пекарні я мала змогу поїсти хліба: десь відламалася шкоринка, десь лопнула хлібина, і я могла відламати шматок. А пайки я складала в торбинку і щотижня приносила додому. Їсти хотілося страшно, але я переживала за старих батьків, адже в них нічого не лишилося. Батько не пережив голоду, а мати вижила. Вона була дуже пухлою, ледве пересувалася по хаті.

Люди помирали на ходу, просто лежали на дорозі. Особливо було багато мертвих людей біля лісу. Усі йшли туди, щоб знайти якусь ягоду чи корінці, і, знесилені, падали та помирали. У сусідки Ганни було троє діток. Вони теж пішли до лісу та так у канаві й померли. Там їх похо-

## РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

вали. Інша сусідка, Олена, тоді не бідувала, бо її чоловік працював у бригаді і ходив по дворах збирати продовольство, тому в них на той час був хліб. Бувало, Олена принесе матері миску борошна, мати знає, що то наш хліб або в та-

ких, як ми, награваний. У них було, а в нас забрали все.

Страшне тоді робилось у селі. Не дай, Боже, щоб воно повернулося.

*Записав учень 5 класу  
Козацького НВК Андрій Динник*

### КРАСНОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

#### ГОЛОДОМОР У С. СІННОМУ

По всіх селах України в 1932 році чувся плач голодних дітей, плакали матері, дивлячись на їх страждання, плакали від безсилля та люті чоловіки, які не могли нічим зарадити в даній ситуації. А в 1933 році навесні і влітку вже було не до плачу: виживші від страшного голоду, ледве животіючи, з останніх сил ховали своїх рідних та відшукували на полях і в лісах хоч що-небудь поживне (лободу, кору та бруньки липи, левурду, кінський щавель, лопухи, кропиву тощо). За зиму та весну 1933 року вони переловили та поїли всіх горобців, галок, сорок, голубів, мишей, пацюків та котів. Люди вживали і м'ясо коней та великої рогатої худоби, що здихала від нестачі харчів чи іншого нещастя, а в деяких випадках займалися і канібалізмом.

Ця біда торкнулася села Сінного та навколишніх сіл, що входять до складу Сіннівської сільської ради.

"Тільки в нашому селі Сінне, на мою думку, Голодомор забрав більше чотирьохсот чоловік, – розповідає **Марія Прокопівна Матвієнко** (дівооче прізвище – Гукова). – У нашій сім'ї було 5 дітей, двоє з них померло. А дворів тоді було більше двохсот п'ятидесяти. У кожній хаті хтось помирав. Корову і коня забрали в нас до СОЗу. Їсти було зовсім нічого. Мати, щоб хоч якось врятувати малих, ходила по селах, міняла одяг на картоплю, борошно, горох. Ось так ми, пухлі від голоду, і жили в той час".

**Любов Василівна Нагайцева** (дівооче прізвище – Карпенко), котра в ті роки ходила до 2-го класу, свідчить: "Наш батько був головою тодішнього колгоспу. У нас вдома була корова. Не знаю, яким чином вона залишилася, але, слава Богові, була. Завдяки корові ми й існували, перебивали свій голод. А також ми ділилися, чим могли, з сусідами. Виносили виснаженим дітям, що просили милостиню, молоко".

Покійний **Григорій Митрофанович Верхов** з роду хліборобів, у ті роки вже працював у сільському господарстві, а також ходив на заробітки до Курщини, приносив звідти сякий-такий хліб, борошно та продукти харчування. Він про цей час згадував: "Орали кіньми землю, а сіяти в 1933 році мало чим було: все зерно представники сільської ради разом з озброєною міліцією вигребли в селян. Навіть і квасолу, що в горщиках знаходили, висипали в мішки та везли до заготівельного пункту.

Їсти було нічого. Люди були виснажені, падали на ходу, їли кропиву, лопухи, листя липи. Щоб якось вижити, варили та їли шкіри тварин, кору дерев, різний бур'ян, жаб, котів, собак, дохлу конину. А вже такі парубки чи підлітки, як я, відправлялися в найми до Курщини. У лісах проходили міліцейські застави. А в селах Курської області наймалися на роботу. Там нам платили за роботу хлібом, зерном, борошном, картоплю давали. Бувало, давали і по шматочку сала – і тоді в таких наймитів, як я, було велике свято. І сім'я наша завдяки цьому мала з чого жити. А взагалі людей помирало дуже-дуже багато. Лише на нашій вулиці Загребелля померло близько ста чоловік. Мертвих, котрих нікому було поховати, представники сільської ради та колгоспу звозили і хоронили на кладовищі, що знаходиться на Кальонівці в Сінному, а багатьох рідні закопували по садках та біля своїх городів. У нашому садку також є три могилки померлих маленьких дітей".

"Наша мама була знатною в Сінному модисткою. І я на час Голодомору вже була дванадцятирічною дівчинкою. Мама днями і ночами шила людям, перешивала зі старого, виготовляла практичні на той час речі. Шитво приносило сякий-такий прибуток: хто вузлик пшона принесе, хто окраєць хліба. У кого корівчина в господарстві якимось чудом залишилася, молоком з нами ділився. Це допомагало вижити всім дітям, хоч бували такі дні, що й не їли. А я, як найстарша, допомагала мамі у всьому: доглядала за малими, бігала рвати левурду, кінський щавель, бруньки з липи, лободу, кропиву. Ось так ми і вибідувалися", – згадує **Олександра Мусіївна Бабенко**.

Її односельчанка **Віра Степанівна Недбаєва** стверджує, що деякі люди вбивали та їли своїх дітей. "Страшний гріх людина брала на себе. Уже померлого, щоб не ховати, поріже, зварить і з'їсть... А скільки в нас у лісі пропадало людей! Піде за щавлем чи левурдою – та й не знайдуть людину... Так і вчителька Карпенко Катерина в нас пропала, коли йшла з Вільшанки до Сінного через ліс. Знайшли лише гребінець від неї..."

Ці слова стверджує й **Ольга Василівна Сіроштан** (дівооче прізвище – Карпенко). "Страшні то були часи, – говорить вона, – голодні й страшні. Мені вже було десять років на той час, але ні мене, ні сестер батьки да-леко ходити не відпускали, бо в лісі в Обнозі

ходив який-то людоїд з Осоївки. Потім його, казали, спіймала міліція". Вона додає до сказаного: "А ось таку ситуацію я бачила на власні очі, коли бігала до ям на кладовищі дивитися. Одна дівчина сиділа над ямою, де ховали померлого. Несподівано вона впала в неї, і її живою закопали разом з усіма мертвими. Представник сільської ради похмуро сказав, що в неї вже всі померли – і вона не сьогодні-завтра також би померла. А бувало, ще живу дитину або людину, що впала на вулиці, представники забирали на воза з померлими і везли до кладовища. Голод робив людей жорстокими, навіть до рідних дітей. Батьки їли своїх мертвих дітей, аби вижити".

Нині покійна **Варвара Григорівна Сухенченко**, 1913 р.н., про Голодомор згадувала так: "У часи Голодомору я вже була дорослою і працювала біля тозівських телят. Працювати доводилося мені по десять і більше годин на добу. Завдяки роботі біля телят і вижила, бо могла знайти, що поїсти та який шматочок поживного принести додому. А вмирили люди по Сінному дуже і дуже багато. У кого була корівчина, той не так бідував. А таких в селі було одиниці. Помирили люди масово. І хоронили їх, хто де міг. Падали по дорозі на роботу чи додому, то і хоронили десь поблизу дороги. Коли ж людина помирала на полі, то там на полі і опоряджували простеньку могилку, місце якої за деякий час забувалася. Найбільша кількість сіннян проживала на Плану (нині вулиця Сабліна), отож їх ціла сила похоронена на городах у людей та біля дороги".

**Олексій Васильович Бережний** навчався в школі, але чіпка дитяча пам'ять і сьогодні видає картини страшного Голодомору: "Багато людей лежало просто на дорогах. Їх ховали сусіди, хто ще був живий. На нашому куточку біля сільської ради були дитячі ясла. Дітей там було дуже багато. Матері приводили їх сюди з надією, що вони за день що-небудь поїдять. Годували дітей якимось борщем з лободою та кропивою, були перепічки з висівок. Але кожного дня діти в яслах помирили. Приходять матері за ними, а вихователі кажуть, що дитина вмерла і похована за яслами на підгоринні. На місці сучасного будинку культури в Сінному в часи Голодомору поховано більше ста людей. Коли його будували, то всі кістки, що викопували будівельники при закладці фундаменту, були зібрані та перепоховані в одному місці біля клубу. В одній сім'ї, що жила поблизу, померло одинадцять чоловік, а вижила лише одна людина. А увесь пагорб, де проходила Волова дорога, усіяний могилками, бо тоді багато людей ховали і своїх близьких, і сусідів, а земля на пагорбі була дуже пухкою. Наша сім'я також дуже бідувала, але ніхто не помер, тому що батько годував колгоспних волів і міг принести від них у кишені трохи зерна для перепічки. Та ще на той час і корівчина розтелилася. Корівчина нас і врятувала".

**Меланія Василівна Кіктева**, уродженка с. Великий Прикіл, так характеризувала той час: "Життя селян ставало все гіршим. Наш батько був бригадиром, тому сім'я мала і корову, і коня, але невдовзі худобу забрали в колгосп. І нам довелося дуже бідувати. Двоє дітей з нашої сім'ї в той час померли. Померла й наша бабуся".

**Єлизавета Володимирівна Краснощоківа**, жителька с. Гнилиця, говорить про цей час так: "У часи Голодомору Гнилиця підпорядковувалася Осоївській сільській раді. У нашому селі було на той час більше ста дворів. Жителів було багато, може й до тисячі. Усі люди хотіли жити і господарювати на своїй землі самі. Але тодішня влада цього моїм батькам та односельцям не дала. Представники зі зброєю в руках одібрали в батьків все зерно, навіть те, що потрібно було на весняний посів. Переривали в хатах долівки. Майно, що залишилося в нас, міняли на харчі. Так за ковдру давали миску борошна, а за відро картоплі віддавали хустину. Золоті й срібні речі цінувалися якнайдорожче. Наприклад, за золотий хрестик можна було вимінити великий вузлик борошна".

У с. Грунівка теж пам'ятають страшні епізоди загального горя. Покійна **Ксенія Степанівна Чайка** розповідала: "Голод у селі був страшний. Усі, як мухи на холоді, ледве повзали. Був у нашому селі один дядько. Зустрів він по дорозі хлопчика років одинадцяти і говорить йому, що в його хаті живуть голуби, розмовляють та співають гарно. А хлопчик і вірить, просить показати тих голубів. Повів його дядько побачити чудернацьких птахів. Але коли підліток переступив поріг хати, то став здобиччю людоїда, котрий у ту ж мить вбив його. А потім порізав на шматки та засолив м'ясо. Скоро цей злочин став явним, і дядька забрала міліція".

Старожил с. Гнилиця, котра народилася в с. Грунівка і котрій у 2008 році буде 105 років, **Параска Михайлівна Шахова** теж пам'ятає ті дні. "Мені чимало випало лиха на віку, – говорить вона, – не дай Господь, щоб хтось таке бачив. Голодомор пронісся селом, мов чума. Із великих сімей залишилося дуже мало, або взагалі нікого не залишалось. Сусіди допомагали одне одному виживати, разом обробляли городи. Люди ходили виснажені, пухлі, не пізнавали один одного. До них чіплялися всілякі хвороби. Хоронили всіх в одну яму, дехто вмотував померлого в рядно. Але в більшості випадків ховали так: у чому знайшли – у тому й закопали. Навіть оплакувати було нікому. Та й сльози на той час в усіх повисихали: плакати було нічим. Багато сімей повимирало повністю. Залишилися пусті хати, а двори заросли бур'янами. Люди ходили по селу чорні, страшні. У них очі були запухлі, наче осокою попорізувані".

А от **Дмитро Васильович Чайка** говорить про Голодомор так: "У 1932 році мені, чотирнадцятилітньому підліткові, потрібно ще було вчитися та посягати ази грамоти. Але в більшості випадків мені довелося допомагати



## РОЗДІЛ 3. СВДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

батькам у веденні господарства та працювати на полі. А вже в 1933 році я ходив на заробітки, щоб заробити кусень хліба. Людей помирало в селі багато, а хто був здоровіший, ховав їх недалеко від того місця, де вони помирили”.

Про те, що Голодомор перервав навчання в школі багатьом підліткам, розповідала школярям нині покійна **Анастасія Григорівна Воружева**. “У ті часи ніякої допомоги від уряду не було. Люди виживали, як могли. Якщо хтось знаходив роботу чи в місті, чи в лісництві, чи де-небудь на Курщині – жила і та людина, і її сім’я не вимирала”. Про це стверджувала й покійна **Єфросинія Семенівна Наумова**, котрій довелося одинадцятирічною дівчинкою працювати в лісництві замість того, щоб навчатися в школі.

А про те, що Голодомор був штучним, говорила **Меланія Григорівна Ткаченко**, 1923 р.н., уродженка смт Краснопілля, котра довгий час до дня смерті проживала в с. Сінне.

Ці розповіді селян – лише маленька частинка гіркої правди про Голодомор 1932-1933 років, що страшною своєю лапою ступив на землі Сіннівської сільської ради. У кожній сім’ї, у кожному домі в Сінному, Грунівці, Гнилиці та Барилівці і зараз ще чути страшний відгомін тих років, того лиха. А в ті роки Сталіним була написана стаття “Головокружение от успехов”, у котрій в деякій мірі ми можемо почути виправдання самого “вождя всіх часів і народів” та тодішнього комуністичного уряду щодо того, що ця страшна справа була вигадана керівництвом на місцях, і “вожді” цього просто не помітили вчасно. Можна нам повірити і в таке, що “мудрий Сталін” про голод на Україні в 1932-1933 роках нічого не знав. Але для чого ж тоді, розпочинаючи з 1934 року, велося замовчування щодо лиха, яке вирувало в ті часи? Чому статистичні дослідження просто “десь поділися”? Чому господарчі книги всіх сільських рад в роки війни потрібно було вивозити в евакуацію далеко за Волгу, і чому з-за Волги ті книги вже не повернулися до жодної сільської ради, а пропали дорогою? І тепер в сільських радах знаходяться книги господарств лише з 1943 року. Чому лише зараз, коли живих свідків кожного дня залишається все менше й менше, ми, онуки загиблих в роки Голодомору, можемо про оте лихо говорити?

Чому?.. Чому?.. Чому?.. Таких питань без відповідей дуже й дуже багато. А для мене приходить лише одна: для великої лєнінсько-сталінської ідеї перемоги комуністичної ідеї на всій Землі потрібні були великі зусилля і великі жертви. Потрібно було індустріалізувати Країну Рад та зробити Радянську Армію, за словами тодішніх вождів, “самою нападаючою армією в усьому світі” будь-якою ціною – навіть ціною життя народу. Ось тому так і робилося: будувалися нові заводи, літаки та танки, збільшувалася Радянська Армія, та ламалися хребти в народів, які хотіли жити власними традиціями, власною вірою і правдою.

Проходять роки, і як би не були замасковані таємниці, а час робить їх явними: то в одному місці, то в іншому на підгоринні Волової дороги, а чи де в полі жителі Сінного знайдуть людські кісточки та черепи. А то весняна повінь виміє в садку ще одну незнайому могилу загиблого в роки Голодомору. Знайде людина ті кісточки, згадає, хто тут жив колись, посумує за загиблими, помолиться за них Господу – і перехоронить кісточки дбайливо, сподіваючись, що в майбутньому кожне ім’я буде записано в книгу пам’яті Голодомору. Сподіваюся на це і я.

*Матеріали підготовлені на основі спогадів очевидців, мешканців Сіннівської сільської ради, секретарем Григорієм Костянтиновичем Куликом*

### З книги Л. Дідоренка “Голодомор 1932-1933 років на Краснопілщині”

Ось що розповідає Анастасія Йосипівна Горбунко, 1916 року народження, котра в 1933 році проживала в Грязному: “У селі було двоє братів. Один з них, Йосип, ходив по хатах і все забирав у тих, хто не хотів у колгосп. З ним були і Федько, Микола, Яким і Павло. Йосип був найстарший. Ми його найдужче боялися. Він як заходить у хату, з порога кричить: “Де ти хліб дів?” – і відразу своїм шпунтом штурляв скрізь.

“Отут закопано, давай лопату!” А я кажу: “Тут мазати прийдеться”. А батько каже: “Не копай. Хліба немає – не закопував”.

Приходить Йосип часто. Власть же! А коли приходив, діставав із печі парне молоко і все випивав. Із сундука все забирав. Раз прийшов – то вже з чимось піде. Забрав ручну швейну машинку – собі забрав. Як не соромно було! У батька кожух був хороший. Йосип і його забрав. Сам у ньому ходив. Ми як побачимо його на вулиці і кричимо: “Скинь батьків кожух! Скинь батьків кожух!” Його так і звали – “кожушник” Осталася у нас корова у дворі. Йосип взяв, залигав її і повів. Ми просимо: “Дайте хоч подіймо...”

“Знаєш, Йосипе, зараз мене розстріляй, а я тобі кажу: не копай. Я зараз заберу лопату і вб’ю тебе. Я тебе подужаю. Не копай – немає хліба”, – казав батько.

І Йосип не копав. Все відтягував розправу. “Ладно, – каже, – другий раз я не сам прийду”. А ще Яшкові, братику моєму, пошили нові чоботи. Йосип побачив і каже: “Скидай чоботи” – “Не скину”. А батько: “Тікай, синку”. Яшка побіг, а один чобіт у Йосипа остався. Йосип і питає: “Один забрати?” А батько просить: “Тут залиш. Навіщо тобі один чобіт?”

Батько так і не пішов у колгосп – і його забрали. Тітка Марина, батькова сестра, каже: “Переказував батько, щоб принесли табаку і піджак, їх кудись будуть далі відправляти. Пішла я вранці, а його вже з Краснопілля відправили. Я з Яшком, старшим братом, за піджак, за махорку і в Краснопілля. “Приходимо, а його вже немає – далі відправили. Плачемо – батька немає. Додому йдемо і плачемо, і дома плачемо. Мати рано померла, сиротами осталися. Брат

усього на два роки старший. А ще Ванько – молодший брат був.

А в 33-му зовсім нічого їсти було. Люди на ходу падали. Упав -лежить. У бур'янах лежали. Виділили коня й людину, щоб мертвих забирати. То був Юхим, брат того Йосипа, старший віком він був. Одну яму на всіх викопували! Юхим одного діда забирав, а баба ще жива була. Та він і її кинув на воза і каже: "Ти скоро помреш". Яма вже чимало була заповнена, от баба і вилізла. Ухопилась за якусь бур'янину. Додому приповзла. Ще довго тоді жила. А Юхим її живою в яму перекинув з воза.

А ще була у Грязному бабка, вона померла, її рідня одну ховала – як слід, в гробу. Моя рідна тітка, материна сестра, попросила їх, щоб в одну яму і Ваньку закопали, щоб не в спільній ямі. Я спала дві ночі біля Ваньки – свого мертвого молодшого брата. Знайшлося у нас ряденце старе, в оте рядно вмотали, обшили кругом, щоб не розмоталось. Тітка попросила в ямі стінку підкопати, і положили Ваню рядом з бабою. На той час Яшки не було, кудись послали. Він приїжджає і питає: "А Ванька де?" – "Вмер", – кажу. "Як? Хто поховав? Юхим забрав?" – "Бабка Субдиха вмерла..." – "Якби я дома був, труну зробили б. Стайню розібрали б".

Прокляття пало на цих двох братів. У Йосипа скоро жінка помирає, а тоді й син. Сам Йосип з війни не прийшов. А Юхим утопився в ставку, їхав з поля повз ставок, захотів скупатися – й утопився. Цих двох братів Лихолітами прозвали.

А я так голодувала – страшно згадувати. "Тобі що, щоб наїстися, картоплі чи хліба?", – брат менший питав. А тут хоч би лушпиночку найти. У заводі була столова, а там – мусорний ящик. Ми в ньому лушпиння й шукали. Цілий день риємось, і нічого не попадається. Тоді сусідський хлопець каже: "Насте, там, коло лісу є скирта соломи з гороху, ми вже трусили, горо-

шини попадаються..." Міняли, куди їздили – не знаю, а сусідський хлопець зве, бо привезли пшона, картоплі: "Іди, Насте, мати привезла". У колгоспі коні дохли, їх закопували, а ті, що голодували, відкопували. Батько сусідського хлопця відкопав коня: "Насте, о, ціле плечико приніс! Чавун наварили, ходім до нас". Ми й горобців їли. Клуня на городі була, а в ній полова гречана. Я дірку продирявлю у стрісі і вткну туди ятір – ним рибу ловили. Підніму галас – горобці із полови та в сітку. Цілий чугунець назбираєш. Потрошили й варили. А замість приправи – будь-який бур'янець. Лободу давно вже поїли. Діти лазили по буртах, пхали в рота, та й помирили. А я така пухла була, крий Боже! Ноги як склянки поробилися. Водянки лопалися. Ноги я обмотувала ганчірками. А тоді – щось чешеться. Що там таке? Розмотала – а в ранах білі черви. Стала водою промивати... Брат уже на заводі робив. Там був жом сухий – скотині давали. Брат додому приносив, варили. Чорною патокою й рани поливала. Та хіба ж міг мене отой жом урятувати? Ноги ставали ще гірші. Брат каже: "Йди в лікарню". А я не могла вже ходити. Брат посадив мене на плечі й поніс. А в лікарні хворих людей повним повно. Брат убалакав лікаря, щоб мене взяли. Поклали мене у коридорі на полу. І десь тижнів за два ноги загоїлися. Там затірку робили, муку варили. Галушка кому попаде, а кому й ні. Хліба трохи давали, десь з 50 грам. Ото я й поправилась, додому прийшла. А тоді черви в радгоспі збирали, вони на листі були – буряк вже зійшов. За це гроші платили й хліба давали. Чи по 200 грамів, чи скільки там. Одщипнеш хлібця, та й про вечір подумаєш. А на наряд мене не завжди брали. Тоді йдеш додому й плачеш: на роботу не взяли. Я так плакала, так плакала, що, бувало, зжалювалися і роботу давали...

*Дідоренко Л. Голодомор 1932-1933 років на Краснопільщині. Суми. – 2007.*

## КРОЛЕВЕЦЬКИЙ РАЙОН

### ГОЛОД НА КРОЛЕВЕЧЧИНІ ОЧИМА ОЧЕВИДЦІВ

*Згадаймо всіх, згадаймо нині,  
Згадаймо маючи нагоду.  
Це кров і сльози України,  
Трагедія її народу.  
Постануть жертви із могил,  
Їх внуки вийдуть на майдани,  
І Україні стачить сил  
Звільнити душу від кайданів.*

Людська пам'ять... У ній, як на фото, зберігається і радісне, і сумне. Та й чи може підлягати забуттю ось оці до болю, до щему душі гірко-полинові спомини з минулого.

## РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

### НЕВІДОМА ДІВЧИНКА

**МОВА Єфросинія Степанівна**, 1918 р.н., с. Тулиголове

"У ті роки ми жили в с. Бистрик. Одного дня пішли "по куски" я та дві менші сестрички. Ходили по різних селах. Так дійшли й до с. Зазірки. Сіли відпочити, та й заснули. Прокинулися, стали будити свою найменшеньку сестричку, а вона не встає. До неї – а вона холодна. Не встає наша сестричка, як не вмовляли... Віддала Богу душу, янголятко. Плакали ми, плакали. Підійшли до нас незнайомі дід з бабцею, пожурилися разом з нами та й допомогли поховати небіжчицю. Поховали нашу Галочку там, де вона і померла. Довго ще ми блукали плачучи. Прийшовши додому, матері не призналися, що нема вже в нас більше сестрички. Сказали мамі, що її в найми в Зазірках узяли. Згодом зізналися, кілька разів на Галинчину могилку ходили. Там той дідусь, що допоміг сестричку поховати, хрестик поставив і написав – "Невідома дівчинка"...

### НА ПОЖИВУ ЗВІРЯМ

**САМУСЬ Федора Василівна**, 1918 р.н., с. Ярославець

"У Грузькому, де на той час я мешкала, селяни знайшли спосіб рятуватися від голоду: у лісі ловили вовчат, а потім у Кролевці обмінювали на борошно. Так робив і мій батько. Та одного разу йому не вдалося дійти до міста. По дорозі стало зле – від виснаження запаморочилося в голові. Він помер. Наступного дня односельці знайшли шматки ще недоїденого вовками татового тіла. Пам'ятаю й випадки, коли батьки виносили на дорогу чи до лісу своїх новонароджених дітей і залишали там на поживу вовкам та лисицям, аби не бачити, як мучиться від голоду дитя".

### ДІТОВБИВСТВО

**ДЕНИСОВИЧ Ніна Володимирівна**, 1919 р.н., с. Камінь

"Від голоду часто помидали люди. Були випадки, коли власноруч убивали своїх дітей, щоб не мучилися та не помидали від голоду. Боялися випустити їх на вулицю, бо тих могли вбити та з'їсти. Це були не роки, а страхіття".

**НІКІТИНА Теофіла Павлівна**, 1918 р.н., с. Литвиновичі

"На той час я жила на Хмельниччині. На очах у мене помер батько. Люди в нашому селі їли котів і собак, а в одній родині навіть з'їли новонароджене дитя".

**БЕДА Євдокія Павлівна**, 1926 р.н., с. Зазірки

"Пригадую, як незнайомі люди ходили по селу та обмінювали одяг і всілякі речі на щось їстівне. І досі стоїть в очах, як за селом над ставком якась жінка народила дитину та з'їла її".

### ПОСТІЙНИЙ СТРАХ

**ХОЖАЙ Марія Кирилівна**, 1923 р.н., с. Буйвалове

"Жили в постійному страхі, дослухалися до найменшого шарудіння: чи не прийдуть люди від влади і не заберуть останні продукти харчування. Були випадки, коли забирали все, що зберігалося у скрині та у вузликах. Найбільше не щадили тих, хто не вступив до колгоспу".

### І СКРІЗЬ МОГИЛИ

**ПАРХОМЕНКО Агрипина Терентіївна**, 1920 р.н., с. Локня

"У селі люди від голоду не помидали, а помидали ті, які йшли із-за Сейму. Помидали прямо на дорозі. На кожній вулиці збиралися жінки, викопували неглибокі ямки, такі, щоб покійника не вирили собаки. Клади на дно соломі, скочували туди померлого, обов'язково перерваною рядниною обмотували обличчя. Накривали, щоб не попала земля на очі та до рота. Закидали могили, але не ставили ніякого знака".

### ВИЖИВАЛИ, ЯК МОГЛИ

**ЖУРБА Павло Опанасович**, 1919 р.н., с. Червоний Ранок

"Їли заячий часник, конюшину, рогожу, кленові бруньки, пташині яйця, люди пухли з голоду, помидали на ходу. Померлі лежали на болоті, по ярах. Пам'ятаю, як загинула від голоду одна сільська родина".

**ПАСЛЬОН Ольга Петрівна**, 1923 р.н., с. Обтове

"Виживали, як могли. Навесні, як тільки зійде сніг, ходили на болота, на вигони, до лісу, збирали шишки, хвою, жолуді, рили різні пагінці. А як тільки з'являвся щавель, то вищипували його аж із землі.

З наших родичів та із сім'ї ніхто не помер, а в сусідів померла бабуся, яку побити злодії, котрих вона застала в пустій коморі. Ніколи не забути, як мій батько та двоє сусідів поховали цю бабусю на городі".

**ПІВЕНЬ Катерина Іванівна**, 1932 р.н., с. Обтове

"Дуже бідували три роки. Були слабими та кволими. Через це я почала ходити в 4 роки".

**ГОНЧАР Катерина Михайлівна**, 1927 р.н., с. Бистрик

"Мою маму з трьома дітьми вигнали з хати. До себе нас впустила сусідська бабуса. Мама, як могла, боролася за наше життя: першу травицю пускала в їжу, з квітів акації робила борошно. Літо 1933-го було досить дощовим. Вода стояла по канавах, ярах, в них з'являлася риба. Разом з рибою ловили і жаб, яких теж їли. Чистого хліба взагалі не бачили. Він був з домішками – буряками, гарбузом, макухою, висівками".

### СМЕРТЬ ЗА КОЛОСКИ

**УДОД Ганна Якимівна**, 1921 р.н., с. Обтове

На колгоспних полях "діти рвали квітки конюшини та їли їх. За це нас били нагайками. Особливо запам'ятався наглядчак Яценко, що їздив на коні по полях і ганяв дітей пльотками. Ті, хто працював в колгоспі, раз на день забезпечувалися харчуванням. А старі та діти голодували".

**ВАСИЛЕНКО Алла Григорівна**, 1923 р.н., с. Обтове

"У ті часи ми жили на Західній Україні. Голодували дуже. Їли листя з липи, гілляки, буряки, гречану полову. Вживали все, що можна, навіть мишей та жаб. Кожного дня в селі хтось помирав. Ніколи мені не забути ось цієї картини: на сусідському подвір'ї лежить мертва мати, а по ній повзає малюк і ссе її груди. Через годину померло й дитя. У селі траплялися випадки канібалізму. Дуже карали за те, що приносили з поля. Одного хлопчика за те, що в кишені приніс декілька колосків, забив до смерті".

**ЗАЙКА Олександра Олексіївна**, 1920 р.н., м. Кролевець

"Були випадки, коли вимирали сім'ями. Деякі пухли, а дехто був таким худим, як скелет. На ходу падали і мерли. Пригадую, як ішов по вулиці чоловік і кричав: "Хліба, хліба!" А коли знайшлась і дала добра душа окрайчик, той не зміг піднести шматок до рота, бо не вистачило сил. Упав і помер. Нерідко люди від голоду божеволіли".

**СТЕПАНОВА Катерина Іванівна**, 1924 р.н., с. Бистрик

"Голод в Україні почався наприкінці 1931 року. Іноді стає страшно: люди помирали на плодючих чорноземах шанованої світової житниці. Смерть стала звичною. Люди сприймали її, як порятунок від мук. Голод убивав людину фізично, морально, позбавляв людської суті. Хоч у нашому селі випадків смерті не було, але вона стояла поруч, сиділа за столом і ходила подвір'ям. Люди хотіли їсти, і їм усе було байдуже, навіть власна смерть. Голод забрав тих, хто не стежив і не доносив на брата, не виривав останній краєць із голодних дитячих ротів, не вмів торгувати святинею, спекулювати, красти, убивати, аби вижити".

**ОЛЕЩЕНКО Віталій Іванович**, м. Кролевець

"Дорогу ціну заплатив за харчі з Росії кролевчанин Євген Михайлович Спаський. 17-річний юнак, везучи з Москви від свого дядька, кореспондента газети "Правда", 2 кг борошна, стільки ж цукру та декілька банок консервів, був затриманий на ст. Конотоп і засуджений на 10 років, які відбув наш земляк у буцегарні в Якутії.

Ось як говорить про той страшний час і відомий кролевчанин з Торонто **Грицько Сірик** у своїх спогадах: "Кролевець перетворився в "мовчазне, обдерте, безлюдне місто. Огорожі, ворота, хвіртки міщани попалили на обігрівання, дерев'яні крамниці на ярмарковій площі зняли"... "Літом 1933 року на ярмаркову площу я привіз віз дров з метою замінити їх на хоч одну хлібину. Ярмаркова площа вже була добре заросла бур'янами. Дві випадкові жінки мені сказали, що вже тут більш не відбуваються ні ярмарки, ні базари. І умовили мене замінити дрова на склянку солі"...

### ДОПОМАГАЛИ ЛІС ТА РІЧКА

**ПИРЛИК Андрій Миронович**, 1921 р.н., с. Грузьке

"Вживали за рахунок того, що жили біля лісу. Збирали ягоди, щавель, їли моріжок, а ще в ті 30-ті роки було багато меду. І доси згадую, як повз нашу хату йшли люди з Херсонщини. Було їх четверо і всі знесилені. На ранок один з них помер".

**ХАРЧЕНКО Наталія Афанасіївна**, 1929 р.н., с. Грузьке

"Сама я родом із с. Дубовичі. Що там був голод, це точно. Люди помирали, як наприклад сім'ї Бурим та Юрченків. Ходили пухлі. Удома у нас під час Голодомору пекли млинці з акації, їли ягоди та щавель".

**ВАСИЛЕНКО Параска Іванівна**, 1918 р.н., с. Дубовичі

"Біля церкви стояла колгоспна кухня: величезний казан, в якому варили юшку. І щоденно роздавали всім працюючим гарячий обід. Зі складу видавали макуху. Дітей бідняків, які гарно навчалися, заохочували... Мені в 1933 році за успіхи в навчанні подарували чоботи".

**ПАСЛЬОН Ольга Петрівна**, 1923 р.н., с. Обтове

"Жили скрутно. Виручала корівчина, на якій батько і землю орав. Вживали млинці з трави".

**ЛЮБИМА Марина Микитівна**, 1932 р.н., с. Тулиголове

"Повіз батько в Глухів продавати поросля. Сидимо, чекаємо, а їсти ой як хочеться. Удома зберігали протруєну віку та горох. Сестра мені й каже: "Як батько нічого не привезе, давай понаїдаємося

## РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

гороху, та й помремо, щоб довго не мучитися". Довго чекали батька, потім не втрималися та й наїлися гороху... Попоотхаювали нас згодом..."

**ПАНЧЕНКО Мотрона Гаврилівна**, 1914 р.н., с. Обтове

"Товкли та їли половиу. Варили узвар із солодкого буряка".

**ІВЛЄВА Марія Іванівна**, 1922 р.н., с. Реутинці

"Траплялися в нас випадки смерті через виснаження. По дорозі до села Грибаньове помер Манько Маркіян".

**УСЕНКО Марія Василівна**, 1911 р.н., с. Обтове

"Люди не могли зрозуміти, куди подівся урожай. Ніхто нічого не пояснював, а за надмірну цікавість навіть били. У ті роки вчилися не жити, а виживати. Це я згадую про село Червоний Ранок, де тоді я мешкала".

**БОНДАРЕНКО Степан Григорович**, 1922 р.н., с. Мути

"Хто був у колгоспі, тому давали хліб, а інші з голоду пухли. З тих, кого знав, померло 5 чоловік. Голод не пережило чимало моїх односельців".

**МОРОЗ Варвара Свиридівна**, 1914 р.н., с. Мути

"Людей, які вмирали, звозили в яр (Прудиче), там скидали в ями і заривали. У сільраді смертей не реєстрували".

### КАРАЛИ НЕ КОЛГОСПНИКІВ, А "ІНДУСІВ"

**МОВА Євдокія Тимофіївна**, 1928 р.н., с. Тулиголове

"Мій батько, Тулупов Тиміш, не хотів іти в колгосп. Мати Меланія Данилівна поповмолювала його. Та він залишився одноосібником. Тоді влада забрала в нас хату. Розібрали її і з цього дерева звели лавку. А наша сім'я весь час перебивалася по квартирах. Пізніше "стоптали" з глини хату. Землю нашу теж забрали. Але вона була вже засіяна житом. Пішла мати вночі на свою нивку, нажала копу (60 снопів) і переклала на сусідчину. Про це дізналися, забрали жито, а маму посадили на два роки. Відбувала вона строк в Баничах на каменоломні – біла камінь на щєбінь. Мене мати забрала з собою. Хліб, який їй видавали, ми з'їдали, а шкоринки сушили і складали в торбинку. На вихідних вона несла ці пожитки додому, аби підтримати сім'ю. Сестра Галя, якій було 13 років, готувала їжу для батька та двох братів. Вона пекла млинці з сушеної ботвини та цвіту акації (сушили, товкли на борошно, змішували з водою і виходили тоненькі млинці). Борщ із щавлем (вода і щавель) називали "тричі герой".

**МЕЛАШЕНКО Раїса Семенівна**, 1932 р.н., с. Білогриве

"Збирали на полях і городах гнилу картоплю. У колгоспі на кожну родину давали по невеличкому шматку хліба".

**ЖУРБА Уляна Сергіївна**, 1918 р.н., х. Мирний Буйвалівської сільської ради

"Наш батько був добрим господарем, умів усе майструвати. У колгосп не хотів іти. То йому, окрім зданого податку, встановили ще й новий – здати сто пудів зерна. Довелося все віддавати. Хоч і податок здали, проте нас продовжували агітувати й залякувати. Ми, дівчатка, особливо боялися "красної пряхи": це коли приїжджала з Кролевця машина з агентами, і все цінне з хати забирали. Щоб менше до нас чіплялися, ми пішли до колгоспу, а батько так і лишився "індусом"(так називали тих, хто не йшов до колгоспу)".

### ГОЛОД КОСИВ УСІХ

**ФАДЄЄВА Марія Григорівна**, 1925 р.н., с. Грузьке

"Якось у лісі потрапили на тіла двох невідомих, які померли від виснаження".

**СУЩЕНКО Галина Василівна**, 1921 р.н., с. Дубовичі

"У мого рідного дядька Кирика Архипа Назаровича було двоє онучок – трьох та п'яти років. Жили дуже бідно. Узимку було багато мух. Батьки наклали мухоморів на підвіконня, аби тих відлякувати. Дівчатка постійно просили їсти. Уночі потайки від батьків вони понаїдалися цих грибів і померли".

**ДЯЧУК Ганна Антонівна**, 1923 р.н., с. Дубовичі

"З померлих чітко пам'ятаю Василя та Олену Бобровицьких, в яких залишилося 3 дітей. Їх здали в Дубовицький сиротинець. У сім'ї Бурим померли чоловік та жінка, у той же рік помер син Семен, а меншого здали в притулок. Померла родина Любченків – Семен, Оксеня, діти Оришка, Павло. Усіх їх поховали на сільському цвинтарі".

**ВЕРНИГОР Анастасія Семенівна**, 1914 р.н., с. Зазірки

"Ідем, ідем у пошуках їжі, знепритомніємо, з'їмо опуцьку з щавлю, повернемося додому аж через три дні. Одного разу мій брат Саша, менший від мене на чотири роки, не повернувся додому, помер з голоду в дорозі. Згадується, як ходили по полю, а там клуня. Підійшли туди, дивимося, якась жінка сидить і їсть свою дитину. Побачивши це, я знепритомніла і три дні не була вдома".

**ЛИТВИНЕНКО Ольга Прокопівна**, 1924 р.н., с. Зазірки

"У Чубуку (яр) незнайома жінка народила дитину та з'їла її. Це був страшний час, створений штучно. Урожай весь навмисно забирали, нам же нічого не лишалося".

**ВАСИЛЕНКО Марія Павлівна**, 1926 р.н., с. Тулиголове

"Маму за 6 картоплин, які принесла з поля, тодішня влада посадила на кілька років за ґрати. Щоб вижити, наша тітка Ганна для своїх дітей і для нас вилловлювала бездомних тварин – собак, кішок, рятувала нас від голодної смерті".

### З ГОЛОДУ ПОМИРАЛИ, А ЗЕРНО НЕ ЧІПАЛИ

**УСЕНКО Ганна Петрівна**, 1930 р.н., с. Реутинці

"Мати варила чечевицю. Деякі люди, щоб зберегти зерно на посів, дивилися, як помирають діти, самі помирали з голоду, але зерно не чіпали".

**КОЛОШКО Ольга Микитівна**, 1931 р.н., с. Реутинці

"Дітей залишали в Кролевці на базарі, щоб забрали в інтернат чи якийсь притулок".

**САМОЙЛЕНКО Катерина Тимофіївна**, 1924 р.н., с. Локня

"Зарізали телицю. Поскладали в ящик і закопали глибоко в землю. Зверху наклали велику купу дров. Прийшли активісти з міста, залізними списами поштирхали всю землю, та до ящика не дістали. Так і врятувалися на деякий час.

У кожного в дворі було своє кладовище. У Донця-могили, у Рудевичому саду – могили..."

**КАЛАЧЕВСЬКА Параска**, 1917 р.н., с. Локня

"Рано овдовіла, залишившись з трьома дітьми. Коли восени в колгоспі копали картоплю, знаючи, що це підсудна справа, вирву стебло і залишу навмисно одну-дві картоплини. А вночі прийду крадькома та й заберу ту картопельку. Рятувалися кропивою, щавлениками та затіркою. До нашого села звозили всіх пухлих дітей з Ярового. І локнянським, і яровським дітям щодня давали хліб і по 100 г молока. Згадується і про масове отруєння локнян прілим хлібом".

**МОЙСЕЄНКО Уляна Кирилівна**, 1923 р.н., с. Локня

"Односельці пухли від голоду. Люди йшли з Полтави до Чернігова нашим селом, були дуже зне-силені. Падали і помирали.

У Новій Локні стояли бараки, де жили незнайомці, які рубали ліс. Вони мали деяку їжу. Іноді вдавалося щавель обміняти на жменю вермішелі".

... Так, це було давно-давно... Але все таки було. Пам'ятаймо про це, бо без минулого немає майбутнього, як і Шевченкове: "Хто ми, чиїх батьків діти?" Ця трагедія українського народу не підлягає забуттю. Це вічний біль і вічна наша рана..

*Матеріали підготовлені на основі спогадів очевидців Голодомору, що проживають на Кролевеччині, завідувачкою сектору з питань внутрішньої політики Світланою Михайлівною Малиношевською*

### Спогади Євдокії Іванівни Петрової, 1922 р.н., жительки м. Кролевця

15 липня 2005 р.



Я дуже добре пам'ятаю своє дитинство, яке припало на голодні 1932-1933 роки. Наша сім'я жила на кутку, який називався Борщівка. Через те, що ні в чому було ходити до школи, я закінчила тільки три класи.

Коли почався голод у 1932 році, ми разом з матір'ю ходили по хатах міняти деякі речі на продукти. Мама домовлялась про обмін, а я просила, щоб хліба дали, хоч окрайчик. Хто картоплину давав, а більшість зовсім нічого. Ділилися бідніші, а хто був заможніший, то не звертав на мене ніякої уваги. Якось зайшли до одних, а в них на погребі стоїть наварена картопля. Так і однієї не дали.

А навесні, коли почали орати городи, я ходила збирати вцілілу картоплю. За зиму вона вже стала сухою, підгнившою. Її або варили, або жарили деруни. Стояв страшний сморід. Але що робити, ми жили бідно. Хоча з нашої сім'ї ніхто не помер, не був пухлим. Старша сестра Марія Іванівна Неровня працювала на ткацькій

фабриці, а тоді перейшла на торфовище в Пиритчине. Там давали по 2 кг хліба. Я ходила до неї, орієнтуючись на придорожні стовпи. Сестра віддавала мені хліб, а мати вже його потроху ділила. Отак і жили. А восени вже вродила картопля, у лісі з'явилися маслюки.

Коли проводили розкуркулення та колективізацію, у населення все забирали. До нас не заходили, бо брати було нічого. Наша сім'я займалася ткацтвом до самої війни. А рідний дядько займався хліборобством, і ми ходили допомагати йому.

У період голоду з'явилося багато сиріт, які тинялися від хати до хати в пошуках харчів. Ними ніхто не займався. Сусіди чи родичі теж мили дуже скрутно, і кожний спілкувався своєю сім'єю, своїми проблемами. Я сама бачила, як під тинном помер незнайомий чоловік. Він лежав і стогнав: "Дайте їсти", а невдовзі помер.

Був ще такий випадок. Одна жінка в пошуках заробітку поїхала до Москви працювати на Балашисі. Удома залишилася мати та малий хлопечко. Через деякий час він помер з голоду. Коли ми винулись його одягати, то в скрині

### РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

знайшли цукор. Так баба заховалася, а потім виїхала.

Зі слів батьків я знаю, що в Кролевці загинуло багато людей. Особисто мені відомо, що на нашому кутку померло два чоловіки, а також один незнайомиць. Про випадки людоїдства я чула. Але люди про це неохоче говорять, бо це страшні речі. Казали, що якась жінка двох дітей пожарила. А чи правда, чи вигадки, не знаю. Розповідали також, що одна жінка купи-

ла на базарі м'ясо, почала його варити, а воно піниться. Виявилось, що це собачатина. Це на нашому кутку було.

Часи були жахливі. У людей забирали останнє, а тих, хто був багатий, розкуркулювали і висилали на Північ. Цим усім займалася влада, яка і винна у створенні Голодомору.

*Записав директор Кролевецького  
краєзнавчого музею  
Анатолій Володимирович Карась*

#### **Спогади Ніни Іванівни Сикал, 1928 р.н., жительки м. Кролевця**

14 липня 2005 р.

Я народилася і все життя проживала в Кролевці. У період голоду мені було 5 років, але добре пам'ятаю, як помирала з голоду моя мати. Вона весь час просила хліба. А бабуся говорила: «Почекай, Пронька, не помирай, зараз Даша прийде». Вона рвала щавель, продавала на базарі, а за виручені гроші купувала хліб. А мати, якій було усього двадцять чотири роки, відповіла: «Ні, не дїждуся, мабуть». Так і не дїждалася, померла. Сусіди Дудки зробили дерев'яний ящик і поклали туди матір. Я навіть не знаю, де її могила.

А померла вона від того, що в нас нічого біло їсти. Хто був у колгоспі, тому давали трохи гречки. А наша сім'я туди не записувалася, бо дід підірвався і помер, залишилися одні жінки. Я виросла разом із сусідськими дітьми, їх було п'ятеро. Їхні батьки напечуть хліба і нам на піч подають. Також ходили рвати щавель, квасолю.

Ще нашій сім'ї допомагала моя хрещена мати. Вона працювала нянькою в Москві, іноді висилала нам деякі продукти.

А в Кролевці був справжній голод. У нас вимер майже весь куток. Тих, хто пам'ятає цей період, залишилося дуже мало. Тому дізнатися правду про масштаби голоду дуже важко.

Моя свекруха Оксенія Іванівна Сикал розповідала, що вона працювала нянькою в попівській сім'ї на Подолові. Було в неї десятиро чи одинадцяттеро дітей. Як приїдуть комісари, так і в горщики. Хто що заховав, усе повисипа-

ють і заберуть, щоб нічого не залишилося.

Мій дідусь помер дуже рано, бабуля залишилася з шістьма дітьми. Їхній сім'ї належало Гайовище. Так приїхали і все забрали, нічого не залишили.

Люди жили дуже бідно, на свою сім'ю не хватало їжі, тому їй з іншими нічим не могли поділитися. Коли померла моя мати, бабуся вирішила послати свою меншу дочку, мою тітку, на Буйвалівку, де жила її сестра. Сестрин чоловік Ігнат працював у колгоспі, і вони жили трохи краще. Так ті нічого і не дали. Отож уся тітчина сім'я і померла.

Ще моя сусідка Уляна Федотівна Карпець розповідала, що вона з малих літ працювала в няньках, пасла свиней. Її батько загинув на війні, залишилася мати і дві сестри. Сусідку врятувало те, що вона жила на хуторі в сім'ї, де її підгодовувала бабуся: напече хліба з конюшини, одламає скибку, тицьне й каже: «Бери, ти ж нічого не їла».

А де ховали померлих, я й не знаю. Мені навіть невідомо, де могила моєї матері. Я дуже часто її згадую. Вона загинула молодю в голодних муках.

*Записав директор Кролевецького  
краєзнавчого музею  
Анатолій Володимирович Карась*

#### **Спогади Миколи Григоровича Собрача, 1923 р.н., жителя с. Камінь**

– Миколо Григоровичу, голод 1932-го року був тут, у селі?

– Звичайно, був! Іще який голод! Уранці мати й говорить мені: "Миколо! Вигони корову в череду!". Я вийшов, а там дядько якийсь лежить під тином. Кажу матері: "Дядько якийсь там лежить". А вона: "Він уже мертвий, я бачила його". Уранці в сільраді, коли починався робочий день, давали наряд кому-небудь із бригади, запрягали коня і їхали збирати тих померлих. У селі і поза ним їх повно було. Йшли звідти

з різних місцевостей. Та й наші люди з голоду помирали.

– А хто помер? Ви не пам'ятаєте?

– Ну, я конкретно так не можу сказати, багато людей загинуло. Мені було тоді ще сім років. У 1929-му році вже люди голодували. А комуністи робили так: як закопав чоловік картоплю на горі, так приходила учителька і приводила групу людей – чоловік чотири чи п'ять. Були трубки такі, метра по півтора довжиною. Якщо в землі є картопля, так трубку туди як усунуть – почи-



нає шипіти. Приїжджають і відкопують ту картоплю. Я особисто сам бачив, як це робили.

– А в якому році це було?

– У 1931-му, у наступному вже голод був, а потім – це вже повальний Голодомор. Тодішня влада говорила, що це ніякий не голодомор, це такий тимчасовий стан був, що харчів мало було. Попробуй довести кому-небудь!

– А що Ви їли в той час?

– Як мати вранці йшла на роботу, так я брав відро і йшов на річку. Ловив черепашки, ми називаємо їх молюски, у середині в них таке добре м'ясо. Французи їдять їх, як делікатес. Мати в чавунчику їх наварить, а потім я вилущую їх. І оце м'ясо ми їли. Також барбарис збирали, сушили, шипшину, глід їли.

– А влада допомагала виживати?

– Ніхто нічого не допомагав. Батько поїхав на заробітки, тому що їсти в нас не було. Мати залишилася і четверо дітей. Чим можна прогодувати таку сім'ю? Двоє дітей залишилося, двоє загинуло. І батько, й мати померли після війни.

– Батько захворів, але вже з нього толку не було, а мати трохи краще себе почувала. Люди пухлі від голоду ходили. Я такий пухлий був, що не міг нічого робити. Навіть на сонце не можна було вийти – отак боліло тіло.

– А в 1947-го році голод був у селі?

– Так, голод був. У селі жила одна медсестра, дуже гарна людина. Я з її батьком трохи знайомий, ходив по наряді до нього працювати. Так вона взяла і написала одній чи двом жінкам, що в них захворювання – не хватає харчування. Так її визвали в райком партії, сказали: "Виїдь із села і закрой рот". Про це мені на вухо сказав: "Ти ж дивись, Миколо, не ходи по селу і не тріпай, що не треба". Медсестра виїхала із села.

– А чому був останній Голод?

– Неврожай, по-перше, був, а по-друге, усе, що було в колгоспі, вивезли. Грошей я не отримував ні копійки, хоча кожного дня ходив на роботу. Урожай зернових був слабкий. Тільки намолотили зерно в колгоспі, так приїхала з Кролевця машина, яку прислав райком партії, забрали все до зернини. По сто грам на вихододень давали. Це ж не печеного хліба, а одвійків – відходів. От як хоч, так і живи. А в кінці року полагалося мені приблизно 150 рублів, так сказали: "Дай на позику, будемо відновлювати промисловість і сільське господарство". Сільське господарство ніхто не відновлював, а гроші забрали.

*Записав директор Кролевецького  
краєзнавчого музею  
Анатолій Володимирович Карась*

## МІСТО ЛЕБЕДИН

### Голодомор 1932-1933 років у Лебедині

Минає семидесятіп'ятиліття однієї з найжахливіших трагедій в історії українського народу і всього людства – Голодомору 1932-1933 років, який наче страшний ненажерливий моль, поглинув мільйони людських життів. Історія занотувала багато жахливих минулих подій. Світова історична наука нараховує 58 голодів на Землі упродовж останнього тисячоліття. Три з них були в найхлібнішому краї менше, ніж за 100 років.

#### XI

... Сердитий вітер скиглить в тузі,  
А з ним разом заплакали люди,  
Що до кладбища купою йдуть,  
За плечами у мішках несуть  
Дітей своїх. Ті плачуть, б'ються  
Із смертним криком, мов сміються.  
З дірок голівки висувають  
Одно за одним. Боже мій!  
Зглянься, батьку! Тож син твій.  
Вони у тата хліб прохають,  
Бо голод муче. Люд іде...  
До гроба смерть усіх веде.

#### XII

Де може батько хліба взяти  
Для себе і сім'ї його?  
Куди піти хоч попрохати  
Шматок черствий? Він свого  
Життя не шкодить у блуканні

По селах. Там за річкою, в долині  
Не раз доводилося спать,  
Бо гірко хліб чужий шукать.  
Скрізь люди ходять помарнілі,  
Шукають хліб. Не у хатині –  
Сидять старі у сірячині –  
З нужди і праці зголоднілі  
І смерть чекає всіх одна:

"Коли ж до нас прийде вона?.."

*Бурик Г.А. "Домовина"  
(березень 1937 р.)*

Цей вірш студент Лебединського педагогічного технікуму Бурик Григорій Арсентійович, що народився в 1920 році в с. Косичеве Лебединського району Сумської області, написав під враженням від голоду, який пережили він та його батьки. "Контрреволюційний вірш" став одним із пунктів обвинувачень Г. Бурика (за вироком спецколегії Харківського обласного суду в серпні 1937 року його засуджено до позбавлення волі строком на 3 роки. У 1962 році ухвалою Пленуму Верховного Суду УРСР справу закрито за відсутністю складу злочину).

Голодомором 1932-1933 років було охоплено майже всю територію Сумської області, а в окремих районах, як наприклад, у Лебединському, від голоду померло близько 45% населення, у місті Лебедині – понад 30%.



### РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

До причин Голодомору можна віднести багато факторів, що, в основному, були викликані політикою "великою зламу". Лебедин дуже важко його переживав. Це було не стихійне лихо, а зумисно підготовлений захід. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР прийняли закон про охорону соціалістичної власності, який за крадіжку колгоспної чи кооперативної власності передбачав "найвищу міру соціального захисту" – розстріл або позбавлення волі терміном не менше 10 років із конфіскацією всього майна. Амністія в таких випадках не передбачалася. У народі цей драконівський акт назвали "законом про 5 колосків". Становище в місті було катастрофічним. Незважаючи на небачену жорстокість, виконати план хлібозаготівлі в 1932 році не вдалося. Уповноважений із розкуркулення в Лебедині Маркіян Дем'янович Шевченко наказав застосувати по місту тверді заходи.

У жовтні 1932 р. партійно-державна верхівка прийняла холоднокривне рішення: вийти з кризи шляхом конфіскації запасів зерна в хліборобній галузі. Восени в Україну прибула надзвичайна хлібозаготівельна комісія на чолі з головою Раднаркому СРСР В. Молотовим, яка перевела республіку на надзвичайний стан. Для "вибивання" українського хліба були залучені загони Червоної Армії та НКВС, комуністичних, радянських, комсомольських, профспілкових активістів, сільські вчителі.

Головним репресивним заходом для Лебедини стала реквізиція насінневого, продовольчого й фуражного фонду колгоспів, які знаходилися на підпорядкованій Лебединській сільській раді території. У пошуках зерна партійні активісти обшукували кожну хату, зривали підлогу, залазили в колодязі. У селян відбирали не тільки знайдені зернові, а й інші харчові припаси: картоплю, сало, буряки, соління й навіть сухарі. Хлібозаготівельна кампанія фактично перетворилася на розбій, свідомо спрямований на фізичне винищення селянства та інших класів Лебединщини.

У листопаді 1932 року радянський уряд видав закон про заборону видавати селянам зерно доти, поки не буде виконано державний план хлібозаготівель. І на цей період припав пік смертності від голоду як у Лебедині, так і по всій Україні. Для запобігання втечі селян з колгоспів у міста в грудні запроваджено систему внутрішніх паспортів: документи видали тільки городянам, так що селянин не міг без особливого дозволу сільради залишити село. Своїм безпаспортним статусом вони примусово прив'язувалися до колгоспної землі, як колишні кріпаки до поміщицької.

Конфіскація всіх виявлених продовольчих запасів у Лебедині та в населених пунктах, приписаних до Лебединської сільської ради, призвела до випадків голодної смерті в багатьох селянських родинах. Голод, який поширювався протягом усього року, у Лебедині набув найстрашнішої сили на початку наступного року. Люди помирали всю зиму. Але всі документи засвідчують, що масове вимирання почалося фактично на початку березня 1933 року. Смертність у Лебедині набула нечуваних масштабів. Підраховано, що кожний член селянської родини на Лебединщині мав близько 1,7 кг зерна на місяць. Залишившись без хліба, голодуючі селянські сім'ї вживали в їжу різні сурогати: кукурудзяні качани і стебла, просіяне лушпиння, сушену соломку, гнилі кавуни і буряки, картопляне лушпиння, стручки акації, товчену кору і листя дерев тощо. Зареєстровано факти вживання в їжу м'яса котів, собак, щурів і дохлих коней. Органи ДПУ зафіксували навіть випадки канібалізму – людожерства і трупоїдства.

На території Лебединської сільської ради люди вимирали сім'ями. Помирали, передусім, хлібороби, мешканці села. Першими гинули від голоду чоловіки, пізніше – діти, останніми – жінки. Але перед тим, як померти, люди часто втрачали розум і переставали бути людьми. Другий пік стався в квітні – червні. Це був апогей Голодомору.

Чому дволикі стали люди?  
Чому ми з голоду вмирали?  
Чому церкви поруйнували?  
Чому, чому, чому, чому  
Гонили правду у тюрму?  
Чому так знищили багато?  
Чому не судять винуватих?  
Коли це ще таке було,  
Щоб пісня кинула село?  
Чому ми боремося знову,  
Щоб воскресити рідну мову?  
Чому?

Але були й ті, хто допомагав мешканцям Лебедини вижити в ті страшні часи. Багато добра зробив людям референт комітету заготівель міста Павло Євменович Боровський. Та пильне око катів перекреслило його життя. Сценарій відомий: донос "народного патріота", допити, судовий фарс і далекі табори. Арештовував його сам начальник Лебединської міліції. Але, незважаючи на все, він вижив і через багато років повернувся на Лебединщину.

*Матеріал підготовлений начальником відділу  
з питань внутрішньої  
політики Лебединської міськради Андрієм  
Акрямовичем Гельментіновим*

**Спогади Анастасії Максимівни Іванкової, 1924 р.н.,  
жительки м. Лебедина**

22 липня 2006 р.



Ми спочатку не тут жили, а в Курську. У 1932 році переїхали сюди, до Лебедина. Було нас п'ятеро дітей: старша сестра 1917 року, одна – з 1921-го, я – з 1924-го, Коля з 1926-го, найменша – з 1928 року. Кажуть, у Криму добре жить: і хліб, і все є. Приїхали в Крим, а там теж таке. Сидимо на вокзалі, хтозна, куди йти. Говорять, там совхоз який-то є, сходіть туди, може ж вас приймуть на роботу. Та й діти там будуть ходять, як їх тоді називали, у дитські яслі. Пішли в совхоз, а там не приймають, знову сидимо на вокзалі. Уже малі пішли по дворах хліба просить, їсти ж нічого. Підходе чоловік якийсь і каже: "У Лебедині люди повимирали і двори пусті, їдьте туди, там десь пристроїтеся й житимете". Ми приїхали до Лебедина. Старша сестра пішла з батьком роботу шукать. Здається, в Чернецький колгосп пішли. Потім приїхали за нами на підводах і повезли. Жить ніде, нас поселили у землянку. А була ще якась казарма, там конюшня стояла, жили там молоді дівчата.

Туди ми й перейшли в маленьку кімнаточку. Так і жили.

У батька опухли ноги, колгосп нічого ж не давав, а в нас нічим було харчуватися. Аж тут почали суп варити. Ходили картошку мерзлу збирати. Ото вже пекли ладунки, тоді ріпу копали. Колгосп ріпу садив, так ми ж просили, щоб діти ходили копати. Звичайно голодували, але не пухлі були. І ніхто при нас на цій бригаді, де ми жили, не помер.

Коли вступали в колгосп, забирали усе. Оце вже мій чоловік другий був із Рябушок, так у нього в хаті все позабирали і навіть вигнали. Йому тоді було 15 років. А було ще двоє малих і мати з ними. Ходили по хатах, може, хтось щось дасть, хтось погодує. А чоловік мій пішов працювати шофером, возив кукурудзу, цукор. І то, каже, проколю мішечок, узьольчик наточу, дам малим на чайок, кукурудзину дам.

У Лебедині три кладовища, там ховали всіх, навіть тих, хто безродний. Зараз у церкві поминають усіх, хто помер під час Голодомору.

*Записала Наталія Василівна Кубрак,  
відділ з питань внутрішньої політики  
Лебединської міськради*

**Спогади Костянтина Петровича Капрана,  
1929 р.н., жителя м. Лебедина**

26 липня 2006 р.

Добре пам'ятаю голод 1932-1933 років. На той час я ходив із старшим братом у дитсадок, який знаходився на вул. Рози Люксембург. Пам'ятаю такий випадок. Якось пройшов через один двір. Там був дід, може він і не старий, а дуже замучений. Там хата страшна була, разне сміття. І він збирав усе і, що можна, їв. Наступного дня ми з братом прийшли, а він уже мертвий. Приїхали на підводі люди, поклали його на ряднину, закутали, віднесли на підводу і повезли. Куди, не знаю. А їв він людські відходи. Я сказав про це своїй матері. Вона мені нічого не відповіла, тільки: "Ти більше туди не ходи". І в неї з очей потекли сльози.

Мій батько був депутатом міської ради. Він розказував, що приїжджала до нього кінна міліція, і вони разом ходили по хатах, як він тоді казав, можних чи куркулів. Забирали все, що можна було. І був такий випадок. Вісім дітей було в сім'ї, один менше другого. І все у них забрали: пшоно, просо, висівки різні. Забрала міліція й поїхала. Діти залишилися без нічого. Батько розказував, що в церкві було повно зерна, а люди помирили з голоду. А я ходив до

садка. Там нас годували добре. Як на суботу чи неділю приходили з братом додому, то мати й не знала, чим нас годувати. Ну, була там картопля мерзла, висівки. Батько чоботарював, працював у Чернецькій комуні. Вони мали своє поле, сіяли овес, ячмінь. За рахунок цього й виживали. Їли таке, що страшно й подумать мерзлу картоплю, буряки, зерно з пилукою, що залишилося. Важко передати.

У селі в провулку жила одна жінка, що крала дітей і використовувала їх на м'ясо, продавала на базарі. З розповіді батьків знаю, що вона була піймана і засуджена.

Я вважаю, що в загибелі багатьох людей винна тодішня влада. Це було зроблено, так усі казали. Голодомор був штучно зроблений. Батько говорив, що Покровська церква була повністю забита зерном, але людям нічого не давали, навіть тоді, коли вони голодували і помирили.

*Записала Тетяна Валентинівна Бельська,  
відділ з питань внутрішньої політики  
Лебединської міськради*

## РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Спогади Олександра Васильовича Куткового, 1923 р.н.,  
жителя м. Лебедина

28 липня 2006 р.

В 1933 году мне исполнилось 10 лет. Я очень хорошо помню этот период у нас на Лебединщине. В 1932 году мой отец, который работал следователем в районном отделе милиции, из Лебедина переехал в Михайловку заместителем директора по снабжению местного совхоза. Наша семья голода не испытывала, и не только наша семья, но и все рабочие и служащие, которые там работали. Их обеспечивали продовольствием, выписывали за деньги. Я учился там в школе и с учителем по военному делу ходил на реку Псел. Мы были очевидцами, как там лазали бедные школьники, у которых нечего было кушать. Они вытаскивали вороньи яйца из гнезд. Голодал и учитель, хотя им официально выдавали по 400 грамм хлеба в сутки.

В колхоз заставляли идти силой. Наша школа была недалеко от сельсовета, и я видел, как председатель вызывал к себе людей, которые не желали идти в колхоз, ложил наган на стол и приказывал вступать.

Действительно, по дворам ходили по 3-4 человека, партийные, ну и непартийные привлекались к этой работе. Забирали все до тла. Туда, где знали, что всего много, приезжали подводами. Люди вынуждены были прятать свое зерно. Несчастные ходили с сумочками, собирали колоски. Когда вышел закон, который запретил это, людей стали гнать с этих полей.

Сопротивления никакого не было. В колхоз сдавали своих лошадей, коров, у кулаков забирали веялки, молотилки.

Я сам видел под заборами мертвых людей. Их, конечно, собирали, хоронили знакомые,

близкие, соседи. Видел, как лежит бедный без сознания – и все, пухлый, отечный человек умирает с голоду. Таких людей было много. Я не считал, сколько их там в Михайловке было. Голод начался с осени 1932 года, а вершина его дошла до осени 1933 года, то есть почти год. В 1932 году собрали урожай, у селян был запас хлеба, но его весь забрали. Наступил 1933 год, а у людей хлеба нет. Соседка наша тоже пережила все это. Ей исполнилось тогда 14 лет. Она сама была пухлая, даже когда работала в колхозе. Она зарабатывала какой-то кусочек хлеба, но сама не кушала, а приносила матери. А отец у них был кузнец, хорошо зарабатывал, но тоже умер от голода. И мать умерла, а соседка выжила. Сейчас ей 86 лет. Это Кислая Надежда Васильевна.



Дедушка моей жены в 1933 году остался один: сыновья уехали в Харьков, дочь – на Донбасс. У него уворовали кроликов, кушать было нечего. И дедушка умер. Помочь ему никто не смог. Написали дочке, что отец в тяжелом состоянии. Она выслала посылку, но в живых его уже не было. Он похоронен на Троицком кладбище.

*Записала Тетяна Валентинівна Бельська,  
відділ з питань внутрішньої політики  
Лебединської міськради*

### ЛЕБЕДИНСЬКИЙ РАЙОН

#### З книги Б.І. Ткаченка "Під чорним тавром"

Хто чинив звірства над людьми? На це питання люди відповідають майже однаково: "Як хто? – власті. З міста Лебедина приїжджали уповноважені. А з ними свої собаки... з виводками".

"Свої собаки" – це, як правило, були голови сільрад та колгоспів, комуністи-активісти, комбідівці, актив комун, вчителі. Їм на підмогу були мобілізовані міліцейські частини, партійні та комсомольські організації, ленінська піонерія... Жорстокість "буксирних бригад" схвалювалась вищими партійними та урядовими органами.

На початку березня 1933 року комбіді були розпущені, але активісти з їх числа ще ходили в "буксирах". Часто-густо в "буксирних бригадах" був і зледащилий, пропитий і мерзотний сільський елемент, якому було всеодно, з кого пити кров. Головне – аби свіжу і почастіше.

Як саме здійснювалось викачування хліба? В дуже простий спосіб. На подвір'я селянина завалювалась "буксирна бригада", очолювана кимось із властей, і запитувала, скільки госпо-

дар може оддати хліба у фонд. Чи мало давав господар, чи багато – всеодно було мало, і тоді весь гурт за допомогою лома та щупа ("зоба") розпочинав пошуки "прихованого" хліба. Розколювали лежанки та запіччя, нищпорили по горищах, пронизували щупом долівку в хлівах і клунях, прощупували подвір'я, переривали гурт.

Щуп ("зоб") – це довгий металевий стержень товщиною в 10-12 міліметрів, загострений і з ручкою. В селі Рябушки виконавця, що ходив із щупом, придражнили Зобом. Ми запитували, чому саме так, і нам пояснили: та того, що він дзьобав тим щупом землю. Іде отак та все дзьоб, дзьоб.

За урядовими інструкціями частина майна, забраного в розкуркуленого селянства, повинна була йти в розпорядження держави, частина – у створювані колгоспи, а частина – в розпорядження тих, хто безпосередньо розкуркулював. Державі здебільшого йшло вилучене

зерно та виручка від зданого в крамниці майна. В колгоспи забирався сільськогосподарський реманент, худоба, хати, хліви, комори, клуні. Все інше розтягувалось ґвалтівниками.

Іван Федорович Божко із Рябушок згадував таку розповідь сусіда. На президії сільради хтось бовкнув, що у вдови Сахнихи появилось борошно, бо той "хтось" своїми очима бачив, як вдова ходила до млина. Отож і вирішили: вдову розкуркулити і до того ж негайно, "доки не поїла всю муку". "Мені, – казав оповідач, – звеліли запрягати сани, "щоб куркульський хліб одвезти в сільраду". Пішли активісти в хату, а у вдовиці й вода в хаті замерзла. Борошна не було ніякого, в печі знайшли ляпанці з полови та тертих груш. А до млина вона ходила, щоб випросити хоч обмітиці. Як по-людськи, так повертайте, хлопці, голоблі і чимчикуйте назад. Ет, ні... Найперше, кинулись до жердки та скрині. Хто чином постарший, той покійного хазяїна вже кожух приміряє, хто чином не показний, той шмат полотна за пазуху суне, а комсомольята-дріб'язок – ті, що під руку підвернуть: один – сокиру, інші – діжку, треті – лаву з хати тягнуть. Із "державного майна" винесли мені на сани бодню з салом. Там того сала – кіт наплакав – п'ять кусків. Полномочений наказав везти "куркульську снадобь" в сільраду, "в госфонд". Везу я і думаю: ну, оддам я оці шматки, а партійні братчики вечером зійдуться та й пожруть його, самогон закусуючи. Знаю я їхній "госфонд". Подумав я отак, подумав, а тоді руку в бодню, та й заховав два шматки під солому в санях. Заходжу в сільраду, а голова відразу: "Що привіз?" "Сало", – кажу. "Скільки?" "Три шматки". "Не густо, – бурмоче. – Ну, так: один візьми собі, а ті два – сюди принеси. Та ще той... бодню отам за сараєм щоб порубав. Та гарненько, гарненько порубай, щоб і духу тут куркульського не було".

Клавдія Зорич із Кобіжчі розповідала: "Оце вдень грабують, а ночами – п'ють. Сядуть у Мажари і ревуть, як бугаї. Проп'ють – знову йдуть грабувати. А то ще квитанції виписувать заходилися. На податок. Приносять того папірця гуртом: це тобі, мати-перемати, таке "депе", додатковий податок цецбо. Негайно сплатить, а то "подлягає під розкуркулювальну статтю". А люди ж залякані, платять. Ото вони такого мита назбирають, та й далі п'ють. Зола б їх з усіма виводками спила".

Уляна Данилівна Потапенко (Кравець) з вулиці Новопанасівської [м. Лебедин] згадувала: "Нас куркулив Гаврило Яріш. Тільки хвіртку розчинив, відразу: сарай буде мій, цур, перший сказав. І справді, розібрали його дружки сарай і Гаврилові в двір перевезли".

Ганна Сергіївна Шабля з Чернелого повідала, що все їхнє хатнє майно: подушки, рядна, скриню, чавуни, не кажучи вже про щось їстівне, забрали активісти, бо "напали, як собаки". І забрали все собі, а скриню здали в крамницю. Виручка од неї пішла державі.

Ліда Луківна Васильченко з вулиці Чапаєва (Лебедин), стверджує, що в селі Рябушки "червоні мітли" мели добре і для держави, мели добре й для себе. Багато хто йшов куркулити не по обов'язку, а з цікавості. А ще – "мо шо вкраду".

Петро Гетьман стверджує, що ті дві торби квасолі та соняшникового насіння, що забрали активісти в його батька, – все було однесене "на бригаду" і там "полущене та поплъване".

Ми далекі від думки, що всі члени "буксирних бригад" по викачці хліба та розкуркуленню від того нажилися. Здебільшого, це були невеличкі пожитки: кожух, шмат полотна, кишенья жита, курка чи окраєць паляниці. З цього щось приносилось додому, щось пропивалось, Проте більшість виконавців старшого рангу заволоділа хатами своїх жертв, іншими будівлями. Так, Федір Мажара одібрав у своєї жертви хату, згадуваний Яріш – одібрав сарай. Юхно забрав хату "для держави", а поселився в ній сам. В кожній "буксирній бригаді", як правило, були один-два справжні катюги, яких не діймали ні людські сльози, ні кров, ні дитячий переляк. Таких охоче брала на службу компартія, а пізніш і фашисти...

Уповноважений по розкуркулюванню Маркіян Дем'янович Шевченко (Лебедин) стверджував, що активісти одержували пайки: борошно, крупу, жири, консерви. Вірніше, все це одержували за посаду, а вже пайок зобов'язував ставати собашником. В багатьох випадках саме ці пайки примушували і вчителів "ходити буксиром" по селу.

Вищі чини одержували "мікоянівські пайки" – набагато щедріші, ніж звичайні. Для них існували спецмагазини "розпреду".

Неабияким злом "буксирних бригад" було й те, що в свою чорну справу вони залучали учнів шкіл, як правило старшокласників. Іноді вчитель приводив на розкуркулення селянина цілий клас: для масовості, для більшого розголосу, для показовості. Дітей посилали ревізувати горища, вилловлювати курей, розкривати покрівлю хат та хлівів. Офіційно ж завдання комсомолії полягало в тому, щоб "виявляти і розпізнавати ворога", а потім "допомогти знищити" його.

Можна тільки уявити, яка мораль прищеплювалась дітям, як калічилися їхні душі.

Не менше каліцтва дитячій душі завдавало і сторожування урожаю на "хвигурах". В залежності від того, хто вартував на них, сторожові вишки звались: "комсомольськими", "піонерськими", "молодіжними". На охорону поля виступав цілий загін дітлашні: з барабанним боєм, піснями...

Спогади засвідчують про нелюдське ставлення "буксирів" до односельців, про моральну розбещеність і моральну деградацію багатьох активістів. Кишенья жита чи вкрадений окраєць хліба із стола "куркуля" для голодного активіста підчас був вище його людської гідності.

В деяких випадках їх можна було й зрозуміти. Когось на такий шлях штовхав голод. Але ж

### РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

основна маса буксирних бригад не голодувала.

Мусій Оксентійович Сідий з Чернелого згадував: "Прийшов гурт активістів до Цебра. Все вверх дном перевернули. Забрали з погребів останні буряки, а з горища вигребли скільки там ячменю, відро квасолі та клунок сушених груш. Весь город щупом подовбали, весь садок виштрикали – нічого не знайшли. Хазяїн стоїть, як з хреста знятий, одною злістю цигарку смоче. Жінка й собі руки ламать, голосить: чим же я діток годуватиму? А їх аж дев'ятеро на полицю в кутку збилися – скиглять, перелякані.

Серед "буксирників" був і кум "куркуля". Ото як "буксир" пішов уже з двора, кум і каже господарю: "Дурний ти, кумцю, дурний. Ну, навіщо ти своє добро на горище та в погріб сховав, та ти його прямо на очі цим циганам витрищив. Ні-ні, ти не гнівайся на мене, що і я оце з ними. Служба, брат, така. Врем'я придуркувате. А тобі по-братськи кажу: бовдур ти. Я он хоч і в "буксирі", а цих гостей і до себе з дня на день жду. Прийде комусь в голову, вкаже на тебе пальцем і прощайся тоді з хлібцем. Так я ж не такий прицюцькуватий, як ти. Я взяв і закопав три мішечка жита. І не на своєму городі закопав, а ген під

горою. В іншому місці – ще дві діжечки хліба. А ти, звиняй, чим думав, що ото під витрішки все поклав? Чим тепер свою сарану годуватимеш? Гріх і перед дітьми, і перед Богом за дітей, що ти батько такий не тямущий". І "куркуль" повірив у щирість кумових слів. "Та й я, – каже, – кумцю, трохи приховав. І теж не вдома. Аж на обчеську леваду до бузняку одпер. Так мало ж. Що тих десять коробок жита на 12 ротів – до Різдва не вистачить".

Зачувши таке одкровенне, кум свиснув до "буксирників": "Реб'ята, ану назад. Давай ще леваду прошомпоliamo... Отам коло бузу".

"Куркуль" був шокований почутим. Тільки й мовив: "Хреста на тобі, куме, немає". А той у відповідь: "І на тобі не буде. На глинище, в обчеську яму всіх вас одвезуть, щоб не гноїли хліб, який для всемірного пролітаріата призначається".

Повернулася бригада і хутенько знайшла яму з припасом: два мішка жита і два мішка буряків. Сім'я ж "куркуля" вся вимерла відразу після першого снігу.

*Ткаченко Б. Під чорним тавром.  
Лебедин.-1993.*

#### **Спогади Марії Марківни Загребельної, 1929 р.н., жительки с. Катеринівка**

*23 квітня 2008 р.*

– Про голод 1932-1933 років мені розповідали моя мати Соловей Устина та свекруха – Загребельна Євдокія, а голод 1947 року я гарно пам'ятаю і сама. Казали, що в 1933-му комори в Лебедині були повністю забиті зерном та кукурудзою, а в людей ходили і відбирали все, що можна. Документів ні в кого не було, а ходили по хатах, залізяками тикали і по підлозі, і по стінах, шукали, чи не сховали чого – небудь. Страшні часи були. Людей тоді багато по селах не стало. Де вони ділися? Хто слово скаже, миттю приїде "чорна машина" та й забере, тільки й бачили! Як ховали зерно, продукти, овочі, так знаходили ж! У землю закопували, у дворі, під піч ховали, під соломою. Тим, хто пішов до колгоспу, щось трохи давали, якусь похльобку. Забирали продукти харчування, інші речі – одяг, рушники, а також худобу. У колгосп же треба було йти. Колгоспні комори, поля охороняли спеціальні сторожі. Їли, що було та що під руку попадалося, з

берестка рвали, липи. Багато людей тоді цим вижили. Ділилися, допомагали один одному, ніхто не ховався в нас. У містах голод був, та менший, ніж на селі. Мабуть, не так багато забирала влада. Мерли люди! Але в нас у Жовтневому, де я тоді жила, не дуже багато померло, як у Груні. Там страшне робилося, боялися туди й ходити. Де зараз старе кладовище, там і хоронили. А як уже німічні були, так і біля хат. Люди насилу могли хоч землею померлих прикидати. Старші завжди згадують і поминають їх на Проводи, Гробки, Зелені свята.

*Записала учителька Катеринівського НВК  
Марина Олексіївна Лобода*

#### **Спогади Катерини Кирилівни Філоненко, 1924 р.н., жительки с. Боровенька**

*20 квітня 2008 р.*

Я добре пам'ятаю голод у 1932-1933 роках. Причиною було те, що урожай забирала влада. Відбирали все: харчі, одяг, все, що було у дворі: соснові дошки, сіно, мотузки, різне ганчір'я. Усе це робили бідняки, злидота, яку допустили до влади в колгосп: Дейкун, Мавра, Ілько Таранька, Капліна Явдоха, Вініченко Петро. З них

складалася комісія. За донесення на сусіда про приховування зерна від влади були якісь винагороди, та точно не пам'ятаю вже. Люди дуже боялися і віддавали все. Заховати було неможливо, бо



знайдуть і заберуть останнє. Та все одно ховали, що могли. Комітет ходив з штрипками, все шукали, висипали з горщиків, лазили в піч, шукали там їжу. Ходили по троє та по четверо. До кого зовсім не ходили, бо брать нічого було, а до кого приходили не один раз. Хто не хотів іти в колгосп, тих почали розкуркулювати, виганяти з хат. Приходили до двору й казали: "Комітет незаможників постановив вигнати вас із хати". Вислали Маляревського, Шияновського, Кушова, Ткачова, їхні хати і досі стоять. Не хотіли люди йти добровільно в колгоспи. Та багато пішло, щоб поїсти на роботі, та й діватися нікуди було. А сім'я Скалозубів не пішла, так померли всі. Хто робив на полі, тим давали картоплю, варили з дерті якусь баланду. Пам'ятаю, мати і нам носила їсти. У нас на полі посадили багато картоплі, а вивезти її не вивезли, бо не було чим. Машин же не було, а кіньми все не зробиш. Сіяли її для Будильського спиртзаводу.

Так залишилися на полі цілі купи картоплі. Ото люди кинулися на засніжене поле. Нас тільки й врятувала та картопля. А поля, колгоспні комори охороняли активісти по десять і більше чоловік на конях, розганяли людей. У 1932 році почали помирати з голоду, таких було душ 200. Рятувалися картоплею та ще ходили по кукурудзу в Будилку на завод. Дітей забирали в патронат. Нікому ніхто не допомагав. Кожен думав про себе. Ходили на поле збирати картоплю, на спиртзавод по кукурудзу, рвали квіти конюшини, кропиву, щавель, ходили на зарі, ловили черепашки, варили їх і їли. У місті можна було щось купити чи вимінати. Тільки нічого було мінати, і грошей не було. Про людоїдство точно ніхто не знає, та подекують, що одна жінка з'їла свою дитину. Померлих від голоду ховали у могилках, масових захоронень не було.

*Записала учитель Боровеньківського НКВ  
Тетяна Петрівна Карпова*

**Спогади Любові Андріївни Шинкаренко, 1927 р.н.,  
жительки с. Великий Вистороп**

*21 квітня 2008 р.*



– Пам'ятаю і голод 1932-1933 років, і 1946-1947 років. У 1932-1933 роках забирали урожай. Приїздили люди з міста і все вигрібали. Було всього: і били, і відвозили в місто за сховане зерно. Від тих, хто приходив, боронитися було важко, та й нічим. Яка там зброя в селянина – коса та сокира. Ховати було майже неможливо. Те, що встигала сім'я з'їсти до приходу збирачів, те й було їхнє. Шукали за допомогою палиць з вістрями. Нишпорили скрізь: на горищах, у коморах, на подвір'ї. По одному не ходили, 2-3 і більше. Пам'ятаю серед них одну злу та страшну жінку. Нею навіть батьки лякали неслухняних дітей. Продукти харчування хоч і ховали, але їх

майже завжди знаходили. Забирали все, що хотіли. Пам'ятаю, як мама дуже плакала, коли забирали корову до колгоспу. На той час я ходила в дитсадок, куди мене відводив брат, а там дітей годували. На поле боялися і поткнутися. У колгосп йти не хотіли, бо туди треба було нести все добро, яке люди надбали. Але змушували. Коли почалася зима, коли влада вже зовсім все вибрала, почали помирати люди від голоду. Сиріт забирали в дитячі будинки. Голодували і пухли з голоду всі. Їли все, що можна було вживати: кропиву, всяке зілля, корінці. З кропиви варили "суп" та терли "муку" і пекли милаї. Брат колись наловив горобців. І тоді в нас дома був бенкет. До міста не пускали. Сім'ї намагалися самі ховати своїх близьких, хто де міг: у садках, за городами.

*Записала учениця Велико-висторопського НКВ Любов Шинкаренко*

**ЛИПОВОДОЛИНСЬКИЙ РАЙОН**

**Спогади Єфросинії Кузьмівни Авраменко, 1917 р.н.,  
жительки с. Синівка**

*8 лютого 2008 р.*

Сім'я у нас була велика. За порадою старшого брата більшість родини пішла в колгосп, а решта працювала індивідуально. Особливо важко було під час посівної. Сіяли вручну, грузили по коліна в болоті. У цей страшний період вижили завдяки тому, що тримали корову, а взагалі їли жовтило з перетертими качанами кукурудзи, припечений кормовий буряк. Тим людям, які працювали в колгоспі, один раз на день давали затірку. Навесні 1933 року під час посівної в Некрашисі Костян Микола Тихонович та Сайко Микола Іванович запропонували варити затірку

з м'ясом граків. Хлопці полізли на верби і понабирали молодих граків із гнізд. Принесли цілий мішок. Я спочатку зніяковіла: "Що з ними робити?" А вони мене заспокоїли: "Ми тобі допоможемо". Хлопці вправно розчинили та перемили граків і вкинули їх у казан. М'ясо нагадувало за смаком голуб'ятину, їх жир був зеленого кольору. Ми працювали дуже багато і важко, тому доводилось їсти і такі страви.

Були випадки, що вимирали цілими сім'ями. Це, в основному, ті люди, які не мали ніякої живності. У сім'ї Сайків померли батьки, а діти

### РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

залишилися живими. Родина Стативів закінчила свій земний шлях у старій занедбаній хаті. У сім'ї Руденків померли всі: батько, мати і три хлопці. Антипа Марченка (по вуличному Кулик) навесні 1933 року розкуркулили. Батька заарештували, а родину позбавили житла, забрали все майно. В їхньому будинку відкрили патронат (заклад для сиріт). Не раз траплялося: виходиш уранці, а вже під дверима сидить і плаче від голоду та холоду дитина. Навіть живі батьки підкидали в патронат своїх дітей, щоб врятувати їх від голодної смерті. Саме так вижила Сайко Марія Василівна, батьки якої померли.

Для мерців на кладовищі була викопана велика яма. Туди зносили та звозили покійників Статива Феодосій, за що йому в колгоспі давали пайок.

Пам'ятаю, як працювали буксирні бригади. Приходили і в наш будинок. Мій старший брат сів на клуню з останнім зерном, щоб не помітили мішка, але вони відштовхнули хлопця і забрали його. Один із них каже: "А ти, Христе, скидай кожух та лізь під піч, може і там зерно є". Але більше нічого не знайшли. Усі продукти вилучали й звозили до хати, де зараз живе Цебро Катерина Іванівна. Там варили їсти та ночами гуляли. Пам'ятаю, хто входив до буксирної

бригади: Сурай Євдоким, Сурай Демид, Вакула Семен, Романченко Серафима, Павленко Палажка, Романченко Михайло, Сайко Одарка, Оголь Євдокія, Максименко Улита, Литвишко Дмитро. Останній був завзятий комсомолец, який дуже знущався з людей, за що його вбили на порозі своєї хати.

У цей період головою колгоспу працював Бурик Григорій. Дружина його напекла хліба та й поставила на стіл під вікном. Хлопці вибили шибку і вкрали той хліб. За це був засуджений Левченко Іван Іванович, як організатор грабунку з помешкання голови колгоспу. Траплялося, що в пошуках їжі в село заходили незнайомі люди. Одного разу йду до річки білизну прати, а під хлівом сидить чужий чоловік, змарнілий та знесилений від голоду. Повертаюся назад, а він уже мертвий лежить. Наприкінці зими 1933 року голод у Синівці набув небувалих розмірів. Люди їли щурів, котів, собак, траву, кору дерев, ловили горобців, ворон. Корови, кози, свині ще раніше були забрані. Щодня на цвинтар відвозили десятки померлих. Люди від голоду божеволіли.

*Записала директор Синівської ЗОШ I-III ступенів  
Надія Іллівна Рибалко*

#### **Спогади Надії Степанівни Курило, 1916 р.н., жительки с. Підставки**

*24 січня 2008 р.*

Працювала я тоді в колгоспі, де вирощували м'яту, коріандр, тютюн, сою, кукурудзу, картоплю та коноплі.

Ознаки наближення голоду почали проявлятися навесні 1932 року, хліб почали видавати пайками. Але посуха в той рік була не такою сильною, щоб призвела до такого страшного голоду, який почався в той час у нас.

З господарства хліб вивезли повністю. Коли завдання по хлібоздачі виконали, перед колгоспниками поставили зустрічний план, який треба було обов'язково виконати. З району приїхали уповноважені, один із них Глібов сказав у своїй промові перед присутніми: "Якщо хто буде виступати проти зустрічного плану, тому горло перегризу, а хліб зберу". Спочатку колгоспників в 1932 на початку 1933 року годували кукурудзяною лемішкою, щоб хоч якось перебити голод. На один трудовдень давали по 100 грамів вівса з ячменем для підтримки людей, щоб вони як-небудь ходили на роботу. У травні – червні 1933 року люди почали масово помирати від голоду.

Восени і взимку 1932 року товкли кукурудзяні качани, пекли з них оладки, а навесні наступного почали їсти молоде листя кропиви, жовтило, собак, котів, жаб, мертвих коней. Голова сільради Залуківський кричав на людей: "Ледарі, працювати не хочете! Це ще не голод, коли собаки і коти бігають по вулиці, а жаби кумкають у ставку".

Люди пухли від голоду. Вимирали цілими сім'ями. Була виділена людина (Кузьменко Михайло) для захоронення померлих, йому платили за це в колгоспі. Були випадки, коли він ховав ще напівживих, які рухали руками, а він їх присипав землею. Ховали, як прийдеться, хто як помер. Як лежав, так і в яму скидали, нічим не накривали, землею закидали і все.

Наша сім'я рятувалася в голод тим, що обмінювала на продукти домашні речі (подушки, посуд) у тих людей, хто тримав корову. У нас корову відібрали, збиралися розкуркулювати. Але вся сім'я зразу вступила в колгосп. Господарство в нас було міцне, наживали все своєю працею гуртом.

Ми врятувалися від голоду, а сім'я старшої сестри вимерла повністю: чоловік, вона сама і дитина.

У липні 1933 року мор дещо припинився: з'явилася молода квасоля, проривали буряк, варили його і їли.

Мама наша дуже захворіла, на роботу не ходила. Ми працювали з меншою сестрою (1918 р.н.) у колгоспі. Там перед жнивими почали варити галушки – по 7 галушок на людину. Незасмажені, пісні, без усякого жиру. Ми з сестрою з'їмо по 4 галушки, а мамі несемо по 3 галушки кожна, щоб її врятувати. Мама плаче, не хоче їх їсти. Їй шкода нас було, а ми її жаліли, хотіли від смерті врятувати. І врятували таки.

Після голоду третя частина села залишилася живою, вимирали цілими вулицями. Була в селі вулиця Комишівка, так на ній зовсім не стало людей.

У 1933-1934 роках люди брали в полі колоски, об'їждчики били їх за це, а пожалітися за це було нікому.

Ми з сестрою були дуже худими – одні кістки та жили, а треба було ще й працювати. Сестра ледве піднімала сапу, щоб бур'ян виполювати, а нікому було і сапу поклепати. А бур'ян вродив страшний – високий, густий.

Ще в 1931-1932 роках в селі були створені бригади з розкуркулення – "буксирні бригади" їх називали. Ходили по дворах, усе вимітали до

зернини. Обшукували скрині, матір хвору примусили з ліжка встати, під подушки дивилися, чи не має чого в головах. Відбирали висівки. Через декілька днів приходили знову. Якщо не пухнеш від голоду, значить показуй, що ти їси. Витягували з печі горщики – дивилися, що приготувала господиня. Якби так не викачували продукти з людей, то такого голоду не було б.

Було важко ще і в 1934 році, а в наступному році тільки полегшало, голод нарешті відступив, у колгоспі дали по 3 кг пшениці на 1 трудовий день.

*Записав директор Підставської ЗОШ I-III ступенів  
Михайло Стефанович Супрун*

**Спогади Марії Іванівни Малиш, 1918 р.н.,  
жительки с. Яганівка**

2003 рік



У 1932 році мені виповнилося 14 років. Такої страшної трагедії, яку ми пережили в 1932-1933 роках, не зазнав, напевно, жоден народ.

З голоду пухли і помирали всі: діти, чоловіки і жінки працездатного віку, часто густо цілими родинами, малеча бродила і повзала в пошуках чогось їстівного. Їли ворон і горобців, собак і котів. Збожеволіли від голоду матері поїдали своїх дітей. Похоронні команди в 2-3 чоловіки вивозили трупи і заривали в землю без трун і церемоній, бувало, навіть ще конаючих живих, щоб не копати на завтра. Тих, хто забирав вирощене, називали в селі "буксирами".

Визначали багатих і їх розкуркулювали. Шукали щупами цінне. У сім'ї Шевченка Д.Є. було 5 дітей, не пожаліли нікого, усіх відправили на Сибір.

Голодомор співпав з початком колективізації. Якщо людина не йшла до колгоспу, її виганяли з хати або там розвалювали комин, виривали двері та вікна, забирали геть усе. Розкуркулювали свої ж односельці, але родичів не ображали, і тим жилося добре. Як усе відібрали, почався голод.

Навесні 1932 року загинуло 40 чоловік від голоду. Це при тому, що на вулиці було близько 20 дворів.

Страшний голод стався наступного року. Їли бур'яни, листя, кінський щавель, коріння, мерзлу, гнилу картоплю, жолуді, сушили і терли листя. У кого була корова, залишився живим.

У Захарченка Івана в один день вимерла вся сім'я. Приїхала підвода з колгоспу, положили на підводу в ряднах та заховали в одній ямі. Щоденно давали їздовому по 200 грам конопляного насіння.

У сім'ї в нас було 6 душ. Старший брат поїхав у Росію міняти речі на хліб. Виміняв 2 клунки житньої муки. Варили баланду. Пам'ятаю випадок, коли рано навесні сіяли за лісом під наглядом, то Микола спіймав хом'яка, обсмалив шерсть, і ми з'їли.

Мої батьки працювали в колгоспі. Мене, ще дитину, заставляли працювати за 200 грамів висівок з четвертої ранку до десятої вечора. Були пухлі, падали, піднімалися і знову працювали. На все село було 4 корови. Матері вдавалося випросити кухоль молока для найслабших. Повністю вимерли сім'ї Геращенків, Суценків.

Як я вижила, не пам'ятаю і не розумію, але з тих пір не можу наїстися, завжди переживаю, а якщо не буде завтра хліба.

*Записав учитель історії Яганівської ЗОШ I-III ступенів  
Микола Васильович Ізюменко*

**НЕДРИГАЙЛІВСЬКИЙ РАЙОН**

**ПРОТИ ГОЛОДОМОРУ ВИСТУПИВ ЗІ ЗБРОЄЮ В РУКАХ**

1932-1933



22 травня 2008 року минуло 70 років з того дня, як наш земляк, офіцер Червоної Армії Лука Мокійович Даниленко із села Віхове Недригайлівського району загинув за правду,

виступивши за зброєю в руках проти Голодомору 1932-1933 років.

У сім'ї селян-бідняків Даниленків син Лука – третя і остання дитина, народився в 1905 році. Харитон і Давид були старшими. Та хоч як скрутно не було і з грошима, і з одягом, батьки дали хлопцям початкову освіту. Перед револю-



### РОЗДІЛ 3. СВДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

ційними подіями 1917 року закінчив два класи школи і Лука. У 1926 році пішов служити до лав Робітничо-Селянської Червоної Армії. Служба в ті роки була почесною. Стрункий, міцної статури, Лука твердо заявив, що стане офіцером.

Він готував себе до армійського життя, і мрія збулася: вступив до Ленінградської військової школи артилеристів, що готувала командний склад для армії. Саме він, Лука Даниленко, найперший отримав відзнаку "Відмінний артилерист". Під час навчання стає кандидатом, а згодом і членом ВКП(б). Тут знайшов своє кохання. Устина Прокопівна стала його дружиною і кращим та надійним другом життя.

Влітку 1932 року молодий офіцер після успішного завершення курсу навчання, отримавши звання лейтенанта, перед направленням до військової частини одержує короткострокову відпустку на малу батьківщину. Яка ж то радість – побувати знову в рідному краю! Скільки ж там не був!

До батьківського порога Лука Даниленко повертався з молодою дружиною Устиною, якій щойно виповнилося 20 років. Її дитинство та юність минули в Білорусі, на Вітебщині. Та Лука був упевнений, що його батьківщина сподобається коханій, а його родина стане і її родиною.

Аж ось і рідне село. Тільки щось не чути тут людського гомону, дитячого щебету. Замість того – зажурені обличчя перехожих, їх сумні сполохані погляди. Коли дійшли до рідного обійстя і зустрілися з братом Давидом, запитав: "Що це?" І той повідав йому, що змін не веселих відбулося тут чимало.

Боявся брат про те в листі писати, страшно й розповідати. У сусідніх Вакулках та Луках два роки тому створили колгосп "Червоний Жовтень". Довго розповідав брат про "добровільний" вступ до нього земляків, про місцевих "куркулів". Його, Давида Мокійовича, обрали першим головою, бо був письменним. Та вже через рік переобрали. Не підійшов, як кажуть, до двору. А оскільки Давид Даниленко був одним із небагатьох письменних, то залишили членом Пушкарської сільради. Моторошно було Луці від того, про що довідався від брата. Як же справді тяжко жилося селянам!

1932 рік був надзвичайним. Земля, моголями оброблена, потом полита, слізьми скроплена, віддячила селянинові врожайми і зернових, і технічних культур. Та пізніше хлібозаготівля перетворилася на справжню війну. По селах з'являлися уповноважені з району, метою яких було викачати продукти харчування.

У Віховому в селян повимітали всі насінневі, фуражні та продовольчі фонди. Крім хліба, вивозили й картоплю, насіння, м'ясо, птицю. Люди вимирали цілими сім'ями, кутками. Голодну смерть сприймали, як порятунок від мук. У селі можна було побачити опухлих, збожеволілих, конаючих. Доходило до найстрашнішого – людожерства.

Хіба міг це спокійно сприймати офіцер Червоної Армії? А тут на поріг і сам уповноважений із району по заготівлях хліба. Це вже в котрий раз по хатах "вимітають" хліб. Давид же, як член сільради, повинен був вести "щупаря" туди, де ще в селян ще щось залишилось. Але той сперечався і відкрито сказав, що по хатах не піде. Ось тоді і втрутився в суперечку Лука Даниленко. Він витягнув наган і наказав: "Геть з цього села!". 27-річний офіцер сміливо виступив проти вказівок компартії, членом якої був.

Але виступ Луки Мокійовича в селі Віхове на захист селян від Голодомору потяг за собою звичний ланцюжок: донос в органи НКВС, звідти – їхніми каналами до партійних органів Червоної Армії, потім – на засідання первинного партосередку (4 лютого 1933 року), і, нарешті, виключення з лав ВКП(б) і затвердження рішення парткомісією при політуправлінні Приволзького військового округу 22 квітня 1933 року... Людина вже була з тавром, але ще на волі. І далі служила в армії. Адже витрачено кошти на вишкіл, а молодшого командирського складу бракує... 1935 року Луку перевели на Далекий Схід. Того ж року народився син Едуард, а 1937 року іще один – Юрій. За контрреволюційну діяльність серед військовослужбовців Луку Мокійовича заарештували. А сім'я була ще на волі.

На щастя, Всевишній врятував родину від трагедії. Уночі після арешту Луки Мокійовича у воєнному містечку Бікін, де залишилася його сім'я, хтось подзвонив у кімнату, а потім передав у вікно Устині Прокопівні квиток на поїзд. З тривою за дітей і чоловіка вона місяць добиралася до Харитона, рідного брата Луки, який проживав на Сумщині в селі Пушкарщина. А восени 1937 року їде на рідну Вітебщину до свого брата Максима, де влаштовується на одну із фабрик, аби прогодувати дітей. Серце обливалося кров'ю за Луку, який у цей час зазнавав тяжких знущань у в'язниці в Хабаровську.

Проїшли десятки літ із тих трагічних часів. По краплиночці збирав правду про батька протягом багатьох років його молодший син Юрій, якому було тільки 10 днів від роду, коли татуся заарештували. Які ж саме злочини вчинив його батько? На столі – цілі стоси копій протоколів допитів Л.М. Даниленка, анкети арештованого, протоколи обшуку, постанови УДБ НКВС, звинувачувальні висновки, вирок. Серед документів: лист від заступника голови Служби безпеки України, начальника УСБУ по Львівській області, нині генерал-лейтенанта Василя Горбатюка, в якому він розповів правду про батька Луку Мокійовича. "Трагедія офіцера Луки Мокійовича Даниленка розпочалася в 1933 році. Він був свідком тяжкого життя селян на Україні і відверто говорив про те з колегами по службі. Але в державі, яка будувала "світле майбутнє", не було місця для осіб, які насмілилися б поставити під сумнів правильність курсу, оголошеного партією. До Луки Даниленка, як рядового члена ВКП(б), виникли претензії. Його почали "проробляти" в райкомівських кабінетах. А він зно-

ву порушив "правила гри": кинув партквиток на стіл, відмовившись бути членом партії, яка не бажала визнавати власних помилок".

Командир батареї 35 артилерійського полку 35 стрілецької дивізії лейтенант Лука Даниленко був заарештований 31 липня 1937 року і лише через 9 місяців його таки зламали – 8 травня 1938 року з'явився власноручно написаний ним документ, в якому він визнав себе винним у тому, що був "учасником правотроцькістської контрреволюційної організації" та назвав ще ряд "контрреволюціонерів" – спільників. Сценарій подальших подій був простий, відпрацьований до автоматизму на мільйонах жертв. Усе

слідство провели в рекордно короткі строки – за два тижні. 14 днів від моменту визнання вини до оголошення вироку. Наступний документ – довідка під грифом "таємно" засвідчує, що вирок про розстріл Даниленка Л.М. виконано в м. Хабаровську 22 травня 1938 року.

Тільки в 1959 році Військова Колегія Верховного Суду СРСР своєю ухвалою скасувала вирок від 22 травня 1938 року і припинила справу за відсутністю складу злочину.

*Іван Абаровський, директор  
Недригайлівського*

*краєзнавчого музею ("Сумщина", №57,  
24 травня 2008 р.)*

### Спогади Миколи Демидовича Фененка, уродженця с. Вільшана



Народився я на хуторі Ходумент біля села Вільшана, що розкинулося на лівому березі Сули.

Пам'ятаєте? – "Коні іржуть за Сулюю..." Так говориться у "Слові о полку Ігоревім". То не виключена можливість, що Вільшана ще тоді була облюбована кимось із дружинників князя Ігоря. Бо то справді був

благодатний квітучий край. Село старовинне, багате й красиве. Вільне козацьке село. Дві церкви вінчали його панораму. Вони входили в небо своїми золотими хрестами і банями. Одна церква була дерев'яна, друга – кам'яна. Село поділялось на дві громади і два приходи. Дерев'яну церкву збудувала громада, кам'яну – пані Анастасія з родини Тарновських. Кам'яна церква була збудована на зразок Володимирського собору в Києві, але, звичайно, менша за розмірами. Тут був мармуровий, красивого різьблення іконостас.

Але прийшли тридцяті роки і принесли із собою горе і смуток: церкви зруйновано, хори і служителі розігнані або заарештовані.

Батько мій, Фененко Демид Харитонович, був середняк. Радянська влада дала йому 5 десятин землі, мав пару коней, дві корови, десяток овечок. Приблизно такого ж достатку були всі наші сусіди. Було кілька багатших родин. Але ніхто з них не брав наймитів, ніхто не був глитаєм, як потім їх вважали.

Кілометрів за два від нашого хутора жили два брати, Василь і Федір Колдуни. Особливо вони не вирізнялися серед інших ні будівлями, ні худобою. Жили як усі. Але от купили вони трактор "Фордзон". Яка то була дивина для всіх, а особливо для малечі! На іншому хуторі громадою теж купили якусь машину, схожу на молотарку, а головне – сама їхала. Село міцніло й механізувалося, хотіло жити по-новому.

Але настали тривожні часи. З'явилися нові, нечувані раніше слова – колективізація, колгосп, розкуркулення.

Батько мій трохи знав грамоту, був чесний і трудящий. Його за це поважали. Громада обрала батька соткомом. Не знаю, чи скрізь була така виборна посада, чи тільки у нас. Це щось на зразок посередника між громадою і першим щаблем влади – сільрадою. Це не те, що зараз виконавець при сільраді. Сотком був старшим у громаді. А тут саме розпочався наступ на селян. Почали розкуркулювати. Наїхали з району та з області представники. З ними був голова сільради, покликали й мого батька. Пішли "куркулити". Моєму батькові наказали забирати в людей худобу, майно, хліб. Батько навідріз відмовився це виконувати. "Чоловік мені нічого не винен, і я в нього брати нічого не буду", – з цими словами сотком залишив комісію і пішов геть.

З цього почалися наші біди. Записали батька в підкуркульники і розкуркулили разом з іншими. А далі цей процес почав охоплювати все ширші верстви населення, незалежно від того, хто скільки мав землі, хто посідав яке місце за майновим станом. Залезало від того, хто записався до колгоспу, а хто ні.

У нас забрали худобу, хліб, кожухи та інший одяг. Розібрали клуню, хліви. Залишилася кобила, бо старша сестра працювала нею десь у радгоспі. Не взяли й комори на відчепі, бо була засипана відібраним у людей хлібом. З хати нас вигнали. Зробили там "штаб" по розкуркулюванню та колективізації. Правда, через кілька тижнів нам дозволили жити у своїй хаті. Чи то зглянулись на малих дітей, чи подіяла батькова скарга в область. Проте "штаб" так і залишився в нас. Я в свої десять років усе спостерігав, що діялось.

До нас у хату заганяли селян і примушували записуватися до колгоспу. Під образами стояв широкий і довгий стіл, не покритий скатертною, її викинули геть. На ньому лежав наган без кобури. За столом сиділо чоловік 5-6 представників. Ми, малеча, на печі. От приводять нещасного селянина і вимагають писати заяву. Коли хтось огинався, йому показували наган. Коли й це не допомагало, у нього забирали все з двору й хати, а самого садовили в холодну, яка була

### РОЗДІЛ 3. СВДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

при сільраді – це вже на іншому хуторі, Пушкарщині. Вели заарештованого під вартою. У руки давали помело, замість прапора, а на кожусі на спині писали крейдою, коли кожух був чорний, а коли білий – вуглиною: "Злостный неспдатчик хлеба государству". У холодній його тримали аж доки нещасний не напише заяву. Родина ж залишалася на вірну смерть, бо забирали буквально все: хліб, якщо він десь ще затримався, картоплю, буряки, кукурудзу, навіть одвійки, насіння соняшникове, гарбузи, квасолю. Були випадки, що рекувізували останній печений хліб, виносили учинену діжу, яка була підготовлена хазяйкою, щоб завтра спекти хліба. Ця родина вже сьогодні не мала що їсти. А треба ж було жити: осінь, зиму, весну.

Вітряки й млини зіпсували або спалили. Люди призвичаїлися до жорен. Знаходили каміння біля розбитих вітряків або одрізали два кругляки з дуба, набивали їх битими уламками з чавунів, прилаштовували і на них мололи муку. Треба ж було якось жити. Та й такі пристрої розбивали. Порятунку не було ніде, усі були голодні й голі. Заможних висилали на Соловки, як класових ворогів. Середняк та біднота помирали на місці. Такого знущання не знав світ.

Мого батька так само саджали в холодну, писали на спині написи, наставляли на нього наган, та батько заяву до колгоспу не написав.

Одного разу я сидів на печі. Туди вліз один із "кональців" (себто виконавців), одгорнув дрантя й побачив рукавець пшона, десь кілограмів 4 чи 5. Він його забирає, а я вчепився й не даю. Тягну до себе. Тоді він стяг мене разом із торбинкою з печі, підняв над головою і вдарив об підлогу. Я знепритомнів. Пшоно випустив з рук. Мене відлили водою. Та не все знайшли оті гичелі. Дещо залишилося в нас. Зиму якось перебивалися. Старша сестра Параска (нині уже покійна) возила з радгоспу до Васильківської гуральні кукурудзу й картоплю, то й нам дещо перепало. Хоч і мізерія, але ж то була велика допомога. Мати ще з осені товкли в ступі жолуді, підмішували трохи мукички і пекли так звані "галети". Та коли настала весна, живитись уже не було чим. Тоді прочули, що десь кілометрів за 10-15 в буртах згнила картопля. Смерділа вона на 5-6 кілометрів. Я ходив туди з братом. Ми приносили цю гніль, добре промивали. Залишався тільки сам крохмаль, вонючий, але ж крохмаль.

Коли зазеленіло, чухрали листя з липи, рвали лободу, у лісі – пшінку, пізніше – ягицю. На городі зеленіла цибуля, посаджена під зиму. Із зелені, нарваної в лісі, варили борщ. Часом мати насипали такого борщу й посилали мене до сусідів. Давали ще й часнику та цибулі. Я приносив їм цю їжу, і вони жадібно накидалися на неї. Пригадую дружину розкуркуленого діда Івана Пилипенка та його доньку. Сиділи вони на підлозі, а перед ними стояла сковорода із сухою гречаною половою. Для людини вона не могла дати нічого. Вони вже були опухлі й немічні. Син Кирило пішов у радгосп "Овече" з

надією за роботу одержувати колотуху, та дорогою помер. Не було вже сили дійти. Якось дід Іван зайшов до нас весь опухлий. Мати дала йому варений буряк, який він жадібно проковтнув. Потім пішов до інших сусідів. Там, у повітці, побачив на яйцях квочку, відірвав їй голову, з'їв сирим з пір'ям, повипивав яйця і помер. Померли невдовзі його дочка і дружина.

Мати посилала мене з тим борщем і до дальших сусідів. Старші в сім'ї померли з голоду. Залишилися тільки два сини: один старший за мене, другий – менший. Коли я прийшов, старший, Олексій, товк у ступі пусті торішні качани кукурудзи в надії мати з того хоч якусь поживу. Менший, Мишко, лежав уже без пам'яті, непритомний. Сльози текли з його очей, з рота бігла слина. Їсти він уже нічого не міг. Того ж дня й помер. Альоша виїхав у Донбас до дядька. У нього на це ще вистачило сил.

Смерть косила людей нещадно, на хуторах і в селах валялися трупи.

Не пригадую, чи тої весни 1933 року, чи раніше, у 1932 році, ми з батьком і матір'ю та меншим братом Іваном зібрали всякий одяг, який не вдалося забрати "кональцям", сорочки й спідниці, керсетки і дівочий посаг, і поїхали своєю підводою на Курщину. Там усе міняли на хліб, картоплю та інші продукти. Це нас виручило хоч якоюсь мірою.

Весною 1933 року сусідський хлопець, старший за мене, поїхав на торфорозробку десь біля станції Тьоткіно. Звідти прислав лист, в якому кликав молодшого свого брата приїхати туди, бо там давали за роботу колотуху. Це вода, в якій розколочено трохи борошна. Ми й вирушили туди удвох. Пішли на Деркачівку, Терни, Черепівку. До вечора дійшли до станції Буринь. Вечоріло. Ночувати збиралися на станції. Та ось іде обірваний, пухлий з голоду чоловік років 50-55. Він з трудом рухався. Підійшов до нас: "Бідні діти, де ж вам ночувати? Ходімо, я вас пуцу". Ми погодилися. Ішли, може, півкілометра. Там у бур'яні стояла пуста. Зайшли разом із старим. Він з трудом переставляв опухлі ноги. Полягали просто на підлозі. Через якийсь час, коли ми вже дримали, а наш добродій думав, що ми поснули, він накинувся на нас і ну душити. Наше щастя, що сил у нього майже не було. Ми вирвалися і втекли. Прийшли знову на вокзал. У нас на хуторі та й у Вільшані людоїдства не було чути. Але чутки ходили, що в сусідніх селах такі жахливі випадки були.

На ранок ми пішли на Путивль. Ночували в якихось людей. Господарі були добрі люди: постелили нам на підлозі, дали вечеряти. У них був такий голод, як і всюди. На вечерю – борщ із лободи, як у нас удома. Та ще й без солі... На ранок ми човном перепливали Сейм і рушили на Тьоткіно. Дорогою знову заночували. Люди, що пустили нас, були заможніші, ніж ми. На вечерю дали нам молока і хліба. Другого дня, коли ми збирались у дорогу, мені було запропоновано залишитись у них за пастуха. А мій товариш пішов шукати свого брата.

Цей страшний голод, що забрав мільйони людей на Україні та на Кубані, був організований. Він не був наслідком якогось стихійного лиха. Урожаї були хороші. Особливо добре в 1932 році вродило просо. Такого проса давно не бачили старі люди. Добре вродили й інші культури. У коморі мого батька та в коморі сусідів, що померли з голоду, були засипані тисячі пудів пшениці, відібраної в селян. Можна було хоч би по пуду роздати їм, і то порятовано було б тисячі людей. Так ні ж, хліб охороняла озброєна варта. А люди падали з голодної смерті. Тож пом'янімо тих великомучеників добрим словом. А мучителям їхнім пошлемо прокляття!

Окремо треба сказати про так званого класового ворога, якого тисячами відправляли на Соловки, до Сибіру, всіляко знищували.

Уже в шістдесятих роках я лікував тодішнього заступника голови Черкаського облвиконкому Петра Двірняка. Він був одним із виконавців сталінської лінії на селі в часи колективізації. Як розповідав мені Петро Іванович, він за наказом "зверху" особисто відправив на висилку цілий ешелон куркулів з Черкащини. Людей хапали в чому хто стояв. Дозволялось узяти з собою невеличкий вузлик з харчами та з деякою оджею. Чоловікам на штанах поодрізали гудзики, щоб не могли тікати. Штани треба було постійно тримати в руках, а це обмежувало рух.

– Одвіз я їх особисто аж до місця призначення, у глуху тайгу. Така була вказівка. Кілометрів за 300-500 довкола не було й хатини, не те що села. Там їх і залишили, – згадував оповідач.

Через кілька років після тих трагічних подій почалася Вітчизняна війна, Двірняка призвали до війська. Він став інтендантом.

– Поки Україна не була окупована, постачання армії не знало особливих проблем. Коли ж німці окупували Україну, воно ускладнилося. Доводилося скрутно. А дай, думаю, поїду до своїх земляків у тайгу. Треба ж було заготовляти і м'ясо, й хліб. Та й хотілося побачити, чи вижили куркулі. Найпевніше, що їм у тих умовах – гаплик. Видно, згинув класовий ворог. Поїхав. Довго довелося блукати, доки знайшов. І не повірив своїм очам. Стояло село. Не хати, а котеджі. Тайга довкруг розчищена, викорчувана. Поля чисті, любовно оброблені. Паслася худоба, було багато птиці. Коли дізналися, чого я приїхав, скликали сходку. Оголосили збір – пожертву для Червоної Армії. Стільки надавали хліба, м'яса, овочів, яєць, теплого одягу, що я заповнив кілька студебекерів. Спочатку боявся, щоб не вбили з давнього зла, а потім мої сумніви розсіялися. Стрівся зі своїм колишнім сусідом, згадали минуле. "Ти, Петре, хотів, щоб я згинув. Та Бог не допустив. А за що ти наді мною позбиткувався? За що влада побачила в мені ворога? Чи я хоч слово проти неї сказав, чи скривдив кого, чи визискував чужий труд? Сам трудився і вдень, і вночі. Ночами молотив на току сніпки. Перепочити лягав на сніп. Проснувся – та й знову молотити... А ти мене до Сибіру, у тайгу, на загибель. За що? – майже крізь сльози дорікав мені колишній мій сусід. – Ти ж бачиш, що ми й тут не загинули..."

...А я ще тоді, малим, думав: за що такий глум над цими нещасними гречкосіями, – за те, що годують півсвіту?..

*33-й: Голод. Народна Книга – Меморіал  
Упор. Коваленко Л.Б., Меньяк В.А. Київ.-  
1991.*

**Спогади Варвари Тимофіївни Ющенко, 1918 р.н.,  
жительки с. Хоружівка, матері Президента України В.А. Ющенка**

*17 червня 2003 р.*



Ющенко Варвара Тимофіївна дуже добре пам'ятає ті роки, тому що таке страхіття не можна забути ніколи. Їхній сім'ї вдалося вижити під час голоду, бо в них була корова, яка давала багато молока. Ним ділилися з родичами та сусідами. А хліб пекли такий: із сушеного листя липи та берестка (берестяне листя на смак не гірке, але колюче й жорстке) робили "муку". Сюди додавали трохи роздавленого зерна і підмішували кисляком. Таке "тісто" випікали в печі. На колір воно було зелено-коричневим, та й на смак гірке, але що вдієш, доводилося їсти.

Ще пам'ятає Варвара Тимофіївна бригади активістів, які ходили по селянських хатах і "вишачували" хліб.

У печі мати замазала над грубою невеликий мішечок зерна. Так прийшли "активісти" із

залізними гострими палками, їх називали "щупами". Встромляли ці "щупи" скрізь: і в долівку, і в грубу, і в піч, доки не знайшли ту торбинку. Як не плакала мати, але забрали все. Але батько восени у великій діжці закопав трохи зерна в садку, прикидав те місце травою та листям. Так те зерно і не знайшли. Ним навесні засіяли ниву. Корова врятувала сім'ю від голоду. А багато сімей померло. Скільки ходило пухлих від голоду людей – страшно згадати. Варвара Тимофіївна сама бачила чужу жінку, яка зранку ходила просити їсти, а під вечір вона її бачила мертвою біля дороги: великий роздутий живіт і пухлі ноги, шкіра на яких потріскалася, а звідти текла сукровиця. Ще одну таку жінку біля дороги бачила пізніше на вул. Голубівка. Багато людей у Хоружівці вимирали сім'ями. Найчастіше помирала мати, бо вона намагалася все віддати дітям. А потім, коли діти залишалися самі, то помирала й вони. Хто як міг, так і виживав. Влада не допомагала голодуючим ніяк, навпаки,

## РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

викачували останнє. Комсомольці й активісти вибирали із селянських хат останню зернину.

Варвара Тимофіївна пам'ятає, що літо 1932 року було дуже дощовим, на городах погнило й те, що вродило, тому зима наступного року стала найстрашнішою. Найбільше людей мерло саме взимку як від голоду, так і від холоду. Голодні люди не мали сили заготовити дрова.

Хто був багатший, міг щось продати, йшов у Ромни, там були так звані "торгсїни" – магазини, де міняли на хліб золото, коштовності чи інші цінні речі. Але таких людей було небагато. Коли настала весна 1933-го і з'явилася зелень, стало дещо легше. Почали дозрівати зернові. Люди їли недозріле колосся, але їхні шлунки, які були геть виснажені, не могли перетравлювати таку грубу їжу. І багато односельців, особливо дітей, померло від такої їжі в страшних муках. Адже голодній людині дуже важко визначити міру, скільки з'їсти. Наївшись досхочу недозрілого колосся, вона помирала.

Голод припинився лише наприкінці літа, коли дозріла картопля, зерно, з'явилися яблука, інші фрукти та овочі.

Згадує Варвара Тимофіївна і про комуну, що була в с. Спартак (за назвою цієї комуні село, що утворилося на її місці згодом, і донині носить цю назву). Вона одного разу там також була. Пам'ятає дуже довгі приміщення, де жили комунари, їх називали бараками, і їдильню, де були дуже довгі чорні столи і лави. В одному приміщенні знаходився склад: безліч скринь, які попривозили активісти після "розкуркулень". Скриня в ті роки була цінним атрибутом селянських "меблів". Їх із полотном, вишитими сорочками, хустками привозили до комуні. Найбільш цінне й те, що подобалося, забирали активісти, решту відвозили до магазину, де пограбоване продавали з аукціону – хто більше

дасть, тому і дістанеться. Часто люди, в яких забрали останню одежину, змушені були викупляти там свій же одяг. У цій комуні було чимало робітників, які багато і тяжко працювали з ранку до вечора за кусень хліба. Крім їжі, вони не отримували нічого, їм записували лише трудоводень. Весело жилося лише активістам, які довго пирували після "напруженого" трудового дня, звітуючи про кількість "розкуркулень".

Пам'ятає Варвара Тимофіївна Ющенко і про факти людодїдства, що були в Хоружівці. Про це вона чула від людей, знає і прізвища тих сімей, але з етичних міркувань називати не хоче, адже в Хоружівці живуть їхні онуки та правнуки. На вулиці Веньківка жила мати з дітьми. Це було взимку. Мати померла з голоду, а малолітні діти з відчаю і голоду, а можливо, від голоду й холоду затьмарився їм розум, – з'їли свою матір. Сусіди знайшли лише кості та голову з довгими косами. Таке страхіття люди розказують зі сльозами на очах, не стрималась і Варвара Тимофіївна... Ще чула вона про один випадок, також в Хоружівці, коли в матері від голоду потьмарився розум, і вона зварила свою дитину, щоб нагодувати старших. Так вона і старші діти вижили, але після голоду виїхали із села невідомо куди, і ніхто про них більше не чув, ні з ким вони не спілкувалися. Чула Варвара Тимофіївна від людей, як, намагаючись врятуватися від голоду, їли люди і собак, і котів, і навіть щурів та ворон.

Ще розповідала Варвара Тимофіївна про долю однієї комсомолки-активістки, яка активно займалася розкуркуленням та пошуком "прихованого" зерна. Вона померла в цьому році, помирала довгою і страшною смертю, мабуть, маючи великий гріх перед Богом.

*Спогади записані групою краєзнавців  
Хоружівської ЗОШ I-III ступенів*

## МІСТО ОХТИРКА

**Спогади Василя Ілліча Голобородька, 1925р.н.,  
жителя с. Велике Озеро Охтирської міськради**

*17 квітня 2008 р.*



Я народився в с. Велике Озеро. Мені було 8 років, але я пам'ятаю, як у 1933 році люди гинули з голоду. Валялися на дорозі, потім їх візком прибирали і вивозили на кладовище. Ховали всіх в одній ямі, бо не було за що. Купувати або міняти не було чого. Вживали тільки ті, хто мав корівку. Їли мерзлу картоплю, збирали в лісі ягоди. Голод не минув жодної сім'ї.

Один одному не допомагали, виживали, хто як міг. Сиротами держава не опікувалася. Люди з нашого села, як поліцаї, забирали все, що бачили. Моя мати варила борщ із качки, так ви-

тягли качку, а борщ вилили. Приходили до хати разів 2-3. Коли нікого не було вдома, то приходили ще і ще. Забирали все, що знаходили. Заховати було неможливо. Ходили із штричкою, всюди штрикали, перевіряли. А якщо нічого не знаходили, так кийком ще й били. Людей змушували йти до колгоспів, але нічого не платили. Я також бігав до матері, допомагав на роботі. У нас у селі, я пригадую, померли від голоду такі люди:

Хоружий Степан Васильович	1927 р.н.
Хоружий Петро Васильович	1929 р.н.
Голобородько Іван Ілліч	1930 р.н.
Голобородько Кирило Ілліч	1923 р.н.
Колісник Федір Федорович	1928 р.н.
Колісник Віра Федорівна	1931 р.н.

Дригало Дмитро Васильович	1932 р.н.
Дригало Ганна Василівна	1925 р.н.
Теличко Степан Іванович	1926 р.н.
Теличко Іван Петрович	1926 р.н.
Марченко Максим Васильович	1921 р.н.

Були й інші люди, померлі від голоду, але я їх не пам'ятаю. Рідних поминаємо у своїй сім'ї, згадуємо. Винним у загибелі людей вважаю Сталіна.

*Записала голова сільського комітету Віра Василівна Кривецька*

**Спогади Марії Іванівни Муратової, 1923 р.н.,  
жительки м. Охтирки**

17 квітня 2008 р.

Во время тех страшных событий 1932-1933 годов мне было 10 лет. Но сколько бы времени не прошло, стереться из памяти они не могут. Помню все так, как будто это было вчера. Я родилась 10 августа 1923 года в г. Ахтырка. Проживала вместе с мамой и братом по ул.Сосновой, что на Гусынке. Брат моложе меня на 5 лет. Отца у нас не было, он вынужден был уехать на заработки в Харьковскую область, но домой ему не суждено было вернуться. Позже мы узнали, что он погиб. Жили мы без того бедно, но в дни Голодомора это и бедностью нельзя было назвать, просто самый настоящий голод. Помню, что постоянно хотелось есть, желудок все время сводили спазмы. Чтобы как-то утолить голод, пили воду. Голова постоянно кружилась. От того же голода часто падала в обморок. Летом еще кое-как можно было прокормиться. Ели траву, почки на деревьях, листья. Мама из крапивы варила какую-то похлебку, а еще так называемую "затирку". Это просто грубого помола мука, заваренная с водой. Бегали в лес, чтобы собрать какие-нибудь грибы, не брезговали даже мхом. Макуха, которой кормят скот, была деликатесом. Ну, конечно же, что-то выращивали на огороде, который постоянно приходилось охранять (это, в основном, была обязанность брата), потому что много воровали.

Особенно трудно было зимой. Очень хорошо помню, что выращенный летом картофель полностью не ели. Мама вырезала из него "глазки", складывала в ящики и хранила до следующей посадки в подвале. Это были семена для выращивания картофеля на будущий год. А то, что оставалось, вместе с кожурой уже варили и ели. Домик был у нас небольшой – одна комната и сени, отапливался печкой. Каждый день

мы с братом должны были принести из леса по мешку еловых и сосновых шишек, которыми и топили печь. Это было очень тяжело, ведь мы были еще совсем маленькими. Мама наша работала в колхозе за трудодни, зарплату не платили. Выжили мы только благодаря ей. Она была большая труженица. Вместе со своей сестрой шили из мешков, старых одеял, лоскутков рукавицы, жилетки, всякую мелочь и возили в Харьков, чтобы там за копейки продать или обменять на продукты: крупу, муку, соль. Поезд – теплушка из Харькова – приходил поздно вечером. Помню, мы с братом пошли встречать маму из очередной такой поездки. Но по дороге домой нас встретили какие-то бандиты, избили, отобрали продукты. Я успела убежать и сохранила таким образом в кулачке граммов двести камсы, зажав её в руке. Мама еще долго после этого лежала в больнице, так сильно ей разбили голову. Многие женщины в это трудное время отвозили своих малолетних детей в Харьков и бросали их на вокзале, не потому, что их не любили, а потому, что там подберут и определят в спецприемники, а потом в детские дома. А там хоть как-то кормили. Таким образом матери спасали своих детей. Смертность в это время была очень высокая. На нашей улице вымерло очень много людей, особенно стариков и детей. Ели все, не брезговали ничем: собак, кошек, дохлых поросят, истребляли ворон и воробьев. Были даже случаи, когда ели мясо умершего человека. Люди очень болели, свирепствовала дизентерия. У меня все тело было покрыто чирьями, а это первый признак недоедания. Шрамы от них до сих пор остались.

*Записала учитель ЗОШ I-III ступенів №5  
Ольга Федорівна Чаговець*

**Із щоденника Олександри Миколаївни Радченко, 1896 р.н.,  
уродженки м. Охтирки**

12 января 1932 г., вторник

Жизнь наша в экономическом отношении становится все тяжелее. Мука вышла. Где брать? Как достать? Эти мысли не дают покоя. У крестьян продолжают выметать. Все удивляются, возмущаются, говорят о будущем неизбежном голоде, но никто об этом не скажет "власть имущим". Продолжают вести глупейшие показательные суды над людьми, у которых не хватило хлеба, [вы]нуждают их, лишают свободы на 2-3-5-6 лет.

[...]

10 февраля 1932 г., среда

Сегодня мне рассказали крестьяне, что видели в [нерозб.] лесу по дороге из Чугуева двух замерзающих детей. Дети еще были живы. Почему проезжающие не взяли этих детей? Как жестоки люди стали. Боже мой, что же это такое? Дети, очевидно, ограбленных, разоренных властью крестьян. Вчера привезли в Хотомлянскую больницу замерзшего человека. Сегодня поехали за убитым плотником из Хотомли, не

### РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

помню фамилию, убили в одном хуторе близ Бурлука. В Хотомле Божко М. не выдержал и бросился с топором на бригадира по заготовке хлеба, бригадир удрал.

Воровство развилось страшное. Я так боюсь голода, боюсь за детей. Боже, сохрани нас и помилуй.

Не было бы так обидно, если бы неурожай был, а то отняли хлеб и создали искусственный голод.

[...]

*5 апреля 1932 г., вторник*

Голод, искусственно созданный голод принимает кошмарный характер. Почему выкачивают до зерна хлеб – никому не понятно, и теперь, когда уже видят результат такой выкачки, все-таки продолжают требовать хлеб на посев, вообще посевной материал. А когда крестьянин возмущенный восклицает, что у него забрали весь хлеб на хлебозаготовку, ему отвечают вопросом: "А зачем ты весь отдал, надо было иметь ввиду, что сеять чем-то надо", и начинаются бесчисленные переговоры. А дети голодают измученные, худосочные, мучимые глистой, т. к. едят одни буряки, и те выйдут вот-вот, а до урожая еще четыре месяца. Что будет?!

Нищенский образ жизни постепенно превращает людей в грубых, жестоких, необузданных, готовых на преступления существ.

Вспоминаю лично себя три года назад, когда жизнь была более нормальной, и я теперь. Какая разница. И вся моя злоба, все мое ожесточение благодаря жизненным лишениям. С ужасом думаю о своей перемене и знаю, что я не смогу умирить злобу. На каждом шагу сталкиваешься в нелепость распоряжений, с жестокостью их, лишаящих человека нормально жить. Например, семьи служащих не получают пайка, а сам служащий получает 18 кг, т.е. 1 п[уд] 5 ф[унтов]. Нам этого хлеба на 8-9 дней. Где же достать? Купить совершенно невозможно. В Волчанске 1 п[уд] 50-60 р. рж[аной] муки. Вася достал в совхозе "Перемога" 1 пуд. А потом что? Лучше не думать.

*6 апреля 1932 г., среда*

Иногда меня охватывает такое неудержимое озлобление, что я заболеваю. Читаю о "советских темпах" (газета "Правда"), об открытии первой в Европе домне, о законченной плотины на Днепрострое и многое другое. Все это хорошо, но зачем эти темпы на распухших от голода детях и людях. Вообще голод начинает свирепствовать, неся все бедствия, какие только можно себе представить. Преступность развивается с такой особенной быстротой. Озлобленность на власть дошла до такой степени, что, кажется, зажги спичку и вспыхнет пожар, неудержимый, страшный, как во время летней засухи в ветреную погоду. Мучит мысль о распухших от голода крестьянских детях и злоба растет. Бедные, а для них же готовят социализм. Смешно – комедия какая-то.

*2 июня 1932 г., четверг*

Как тяжело жить, до отчаяния тяжело. Вообще время необыкновенное, не известное в истории. Все страдают от недоедания или голода, да вообще от полунищего образа жизни. Ко всему безликие страшное, угнетающее.

[...]

*30 сентября 1932 г., пятница, ночь*

Въехали в Пятницкое. Недалеко от центра догнали человека, спрашиваем, сколько времени: "Да за двенадцать далеко". – А откуда вы так поздно? – "Из сельсовета". – Зачем так долго были? – "За хлебозаготовку держали. Давай, говорят, а что его давать, осталось 4 мешка. Надо посеять, надо зиму детей прокормить".

Голос у него дрожал, он каждую минуту мог заплакать. О, бедные, бедные, замученные люди. Я советовала ему во что бы то ни стало сеять прежде всего.

[...]

...Все мы больные, просили белого хлеба, но нам его не давали. Нет. Я просила Васю послать в "Перемогу", он так и не послал, обещал своей смолоть, т.е. лесничества, но, конечно, не смолотили. Пища в данное время до безобразия однообразная.

*24 октября [1932 г.], понедельник*

Получили от Нины 3 доллара. В[ася] купил в Торгсине на них муки пшенич[ной] 6 кг, сахара 2 кг, риса 3 или 4 кг и манной крупы 1 кг. Какая это огромная помощь для нас

[...]

*30 октября 1932 г., воскресенье*

[...]

В бессонные ночи чего только не передумываешь. Вспоминала я, как вернулась с лавки, всем с удивлением рассказывала, что привезли массу обуви "аж полторы полки", нарочно записываю, т.к. дети в будущем не поверят нам о скудности предметов первой необходимости. Не поверят, что месяцами не ели белого хлеба, да и о черном или ржаном часто напоминали не разбрасывать кусочки, т.к. голодные потом будем сидеть. Ах, как отвратительно жить. Затяжи вторую пятилетку. В городах страшная нужда в продуктах, будут голодать люди в этот год. Что-то будет, выдержим ли? Хватит ли терпения у людей?

*20 ноября [1932 г.], воскресенье*

Моего деда, что работает на крольчатнике, "ограбили власти", как он доложил. Это значит, что забрали все, что было из злаков или овощей.

Он уже раскулачен два года, почти нищий, только что не просит милостыню. Ему 70 лет, старухе лет 65 и с ними на квартире их дочь калека, и вот у них, уже нищих, забрали все, чем они могли прожить до февраля месяца. Прислуга пришла с отпуска из Молдовой и с отчаянием восклицает: "Что творится, ужас, индивидуальников разоряют совсем, забирают все, лазят в сундуках, вокруг крик, плач, кричат: "Забирайте же и детей – а их по пятеро в семье". Все это творится во всех деревнях и хуторах, а эпидемия сыпного тифа все шире,

все страшнее. Что же это будет? Кто делает распоряжения, что за комедия? Ведь на конференции Компартии Украины говорили летом о перекручиваниях, о том, что членам правительства стало поздно известно об этом, а теперь – еще хуже<sup>2</sup>.

*9 января 1933 года, понедельник*

[...]

В Харькове творится ужас голода. Воруют детей и продают колбасу из человеческого мяса. Заводят обманом взрослых людей (больше полных) под предлогом продажи обуви. Даже в газетах об этом писали, успокаивая, что принимаются меры, но... дети все исчезают.

*16 января 1933 года, понедельник*

Был директор Калинин. Он ночевал. Вчера приехал и с восторгом заявил, что нашел лишний хлеб у служащих, что передает их суду; всего по Старицкому л[есничест]ву до 300 п[удов] с картофелем. Картофель занимает 2/3 этого количества. Он возмущается. Все, кто имел хлеб, не получит пайка некоторое время. Я спокойно начала доказывать, что лесники служат не за 50 р., которые ничего не стоят, а за 1/2 дес. огорода, что если у них заберут хлеб, то многие бросят службу. Пока я излагала свои мысли, он открывал все шире глаза и густо медленно краснел. Очевидно, он об этом не думал никогда, и когда я ему напомнила – то очевидным стало для него, что трудился он напрасно и напрасно радовался. Утром сегодня я его просила не обижать служащих и не трогать хлеба у тех, кто имеет его до 10 пудов. Он обещал. Посмотрим.

[...]

*3 февраля 1933 года, пятница*

Привели лошадей из Печенегского л[есничест]ва 10 шт. Это не лошади, а скелеты, обтянутые кожей. Кто-то думал на них возить материал.

[...]

<sup>2</sup> Нижче олівцем зроблено запис: "1941 г. Все лгали. Ложью обманной коммунисты взяли власть и потом всюду сеяли ложь, лгали научные работники, лгали поэты и писатели, лгали педагоги – лгали все друг другу, т.к. боялись друг друга".

*23 марта 1933 года, четверг, вечер*

Лед ночью поломало, и сегодня он тронулся. Луг почти весь затопило. 14-го началась весна, т.е. легкая оттепель и потом начало таять.

В этот день я вместе с уполномоченным Окрисполкома Космачевым Серг[еем Дмитриевичем] ездила в Зарожное за кроликами. Горя я видела людского в этот день ужасно много. С тяжелыми впечатлениями возвращалась домой. По дороге в Зарожное в поле, у самой дороги, увидели мы мертвого старика, оборванного, худого, сапог на нем не было. Очевидно, он упал в изнеможении и замерз или сразу умер, сапоги кто-то снял. Возвращаясь, мы опять видели этого старика, никому он не нужен. Когда я заговорила в Бабчанском сельсовете, что

мертвого надо убрать, председатель, улыбаясь, спросил: "А как лежит он, сюда ногами или к Зарожному, если к Зарожному, то пусть Зароженский с/с убирает".

Въезжая в Бабку, мы нагоняли мальчика лет 7-ми, спутник мой крикнул, но мальчик шел шатаясь и будто не слышал; лошадь настигла его; я крикнула; мальчик свернул с дороги нехотя; меня тянуло взглянуть в лицо ему. И жутко страшное, никогда неизгладимое впечатление оставило выражение этого лица. Очевидно, выражение глаз такое же бывает у людей, когда они знают, что должны вот скоро-скоро умереть и не хотят смерти. Но это был ребенок. Нервы у меня не выдерживали. "За что? За что, дети?".

Я плакала тихонько, чтобы не видел мой спутник. Мысль, что я не могу ничего сделать, что миллионы детей гибнут от голода, что это стихия, привела меня в полное отчаяние.

У сельсовета встретили старика с таким же лицом, как у мальчика. [...]

Несколько дней назад приходил рабочий конник – лицо уже пухло, руки пухлые. Говорит, что ноги тяжелые, спокойно приготовился умирать. "Детей жаль", – говорит. "Они ничего не понимают – не виноваты". Кое-чего дали ему.

В воскресенье пришла с полными отчаяния и мольбы глазами жена священника Помазиновского. Она принесла плюшевую скатерть, совсем хорошую и просила за нее 2 пуда буряков. Я дала, чего могла еще к бурякам, хотела не брать скатерти, но она говорит, что ее никто не хочет брать, ничего не дают, она не нужна никому. У них дома 7 человек.

Что будет с ними?... И вообще, что будет с миллионами людей?...

*Апрель 1933 г.*

Факты голода.

Уже три часа ночи, значит сегодня 27 апреля. Не сплю. Последние дни страшная апатия. Весь ужас созданного положения отразился на моем здоровье. Хотя мы не голодаем, но и не питаемся как надо.

Люди умирают по несколько человек в день в каждой деревне, и это по все Украине. Вчера пришел Леонтий Петрович Ткачев, он член коллектива. У него болит нога. Он распух. От голода умолял чего-нибудь дать ему. Накормили чем могли. Я пожаловалась ему, что кормлю охотничью собаку, когда-то дорогую, а теперь она никому не нужна, т.к. нечем кормить. Он попросил ее у меня, говоря, что они съедят ее. Кровельщик Коржев все время поддерживает семью мясом собак. Пришел Плугин, член коллектива "Свобода". Там рабочим дают без хлеба раз в день похлебку. Плугин тяжело дышал и еле держался на ногах. Он умолял дать ему кусочек хлеба и два колоска кукурузы для посадки. [...]

Из школы вчера же прислали список учеников, которых просили отослать с работы закончить школу, но школьники и слушать не хотят. "Как я буду сидеть в школе, когда у меня голова кружится от голода". Им дают по 174



## РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

ф[унта] хлеба и приварок, что-то очень судный, но здесь хотя бы что-нибудь, а дома совсем,

совсем ничего. Нельзя записать всех фактов, какие ежедневно наблюдаешь.

*Розсекречена пам'ять.  
Голодомор 1932-1933 років в Україні. Київ.-2007.*

### Спогади Івана Михайловича Топчія, 1914 р.н., жителя м. Охтирки

2005 р.

Голодомор 1932-1933 років пам'ятаю добре. Причиною його не був неврожай чи посуха – навпаки, весь урожай забирала місцева влада та її активісти. Боронитися від них було марно. За нездачу зерна людей висилали до Сибіру. Що-небудь приховати було неможливо – обшукували все і скрізь: і хату, і подвір'я. У бригаді колгоспних активістів були Соломка Іван Федорович і Ружинський Іван. У знайомих, до яких я втік, у люльці, в якій лежало немовля, заховали квасолю. Так вони за ніжки вхопили дитину і кричали: "Це що, це що?" Маляті пошкодили хребет, що призвело до каліцтва. Забирали все, не тільки худобу та їжу, а й одяг. До нас приходили разів п'ять, коли їм забайдужиться. Забрали ще й хату, бо треба було здати 1000 кг зерна, а мама здала тільки 900.

Тим, хто пішов до колгоспу, було трохи легше. У колгоспі готували їжу: варили картоплю, галушки.

Помирати з голоду селяни почали ще з 1929 року. У 1932-1933 роках голодували всі. Виживали, в основному, ті, хто мав коштовності. Один одному не допомагали й не ділилися, бо ділитися було нічим. Родичі нам також не допомагали. Я в ті роки вчився у ФЗУ в Харкові і там підтримував хлібом. Це допомагало вижити.

Люди їли кору з вишні та липи. Знаю з розповідей мами про людодїство. У Мошенці жила жінка. У місті на базарі вона підбирала діток, удома різала, робила котлети і продавала. У неї в погребі знайшли одяг, взуття, чере-

пи, сліди від крові. Але вона засуджена не була. Малих дітей помирало дуже багато. Сиротами ніхто не займався. У кого були родичі або батьки розбитніші, то здавали дітей у дитячі будинки.

Померлих від голоду ховав колгоспний конюх Батюк Василь Михайлович. Йому за це щоденно платили по 400 г зерна.

Закон про "п'ять колосків" добре знаю, бо коли я на своєму земельному наділі пас козу, до мене під'їхав колгоспний об'їждчик і питає: "Ти що тут робиш?" "Пасу козу", – відповідаю". "Ти ж на колгоспній землі пасеш, негіднику!". "Ні, – відповідаю, – це наш наділ". Тоді він вхопив мене і, погрожуючи, потіг за собою. Та я викрутився і втік. Колгоспні об'їзники охороняли поля та колгоспні комори. У колгоспі селяни йти не хотіли. Їх примушували це робити, забирали худобу, плуги, рала. Приховати худобу було неможливо. То ж кому вдавалося, її продавали або вирізали.

Пам'ятаю й про "торгсін". Це був магазин, де за золото і коштовності можна було вимінити на продукти харчування. Наша сім'я не мала що обмінювати, то ми туди й не ходили.

*Записала старший науковий спеціаліст  
Охтирського краєзнавчого музею  
Людмила Володимирівна Міщенко*



## ОХТИРСЬКИЙ РАЙОН

### БІЛЬ ДУШІ (З КНИГИ "ЗЛОЧИН")

До початку колективізації населення села Пологи Охтирського району на Сумщині становило 2141 чоловік. Тут нараховувалося 425 господарств. У 1930-1931 роках 67 із них було розорено комуністською владою, а 335 господарств "розкуркулили" і вислали в північні райони більшовицької імперії.

У 1932-1933 роках 455 палогівців померли від голоду (серед них 262 дітей). Таким чином, унаслідок політики колективізації і продрозкладки знищено більше, ніж третину населення Поліг – усього за 4 роки.

... Найбільше людей помирало в Пологах ранньої весни 1933 року. Особливо важкі часи

настали тоді, коли почали дозрівати жито, пшениця, овес. Люди зривали колоски, виминали зерно, варили кашу, наїдались і незабаром у страшних муках помирало. Медичної допомоги не було ніякої, та до лікарів ніхто і не звертався – лікарня проти такого лиха була безсилою.

З приходом весни треба було готуватися до польових робіт. У колгоспі почали варити обіди для тих, хто приходив працювати. Видавали на обід і по маленькому шматочкові хліба. Це врятувало багатьох від смерті. Але ті, хто вже не міг працювати, були приречені.

Зернові ниви в колгоспах охороняли ретельно. Споруджувалися спеціальні вишки, на яких

несли варту здебільшого підлітки. Якщо такий сторож помітить щось підозріле, він здійснить тривогу і викличе об'їждчиків. А ті негайно мчать на лови. І горе тим, хто намагався нарізати колосся, аби, висушивши його, змолоти на жорнах. До речі, мати жорна теж заборонялося.

Було й таке... Одарка Дульська нарізала колосків жита, яке було посіяне вдома на присадибному клапті землі. Хтось побачив це і доніс до сільради. Приїхала міліція і забрала нещасну жінку в місто Охтирку, де її було засуджено на два роки. За цей час у сім'ї Дульських померло з голоду чотири душі, з них двоє дітей.

... Поруч приміщення нинішньої Пологівської загальноосвітньої школи I-II ступенів збудували цегельний завод. Цеглу виробляли вручну, випалювали соломою і дровами, але вона була добротна. Там же стояла велика 12-метрова труба. У середині були металеві скоби, так що сміливий і сильний міг дістатися до вершечка. У колгоспі вирішили посадити на ту трубу людину,

щоб з висоти оглядала поле. Тут же прикріпили шмат рейки і висів залізний шворінь.

З раннього ранку і до пізнього вечора сидів чоловік і, як шуліка, спостерігав за всім ланом. Якщо проходив хто польовою дорогою і випадково нагинався, аби вирвати жмут трави чи, можливо, вартовий давав знати, що він за ним спостерігає. Через певний час на сигнал підскакував на коні об'їждчик. І покарання нагаями неможливо було уникнути... Це, в кращому разі, коли в прохожого не знаходили нарізаних колосків. А знаходили – пиши пропало. Був спеціальний закон, який у народі прозвали "законом про п'ять колосків"...

Тоді большевицька влада була швидка на суд та розправу. Бувало, що вночі спіймали, а вдень уже виносили вирок: 8-10 років таборів, з конфіскацією і позбавленням прав...

Ось така вона, гірка правда про голодомор 1932-33 років – правда одного тільки села. А скільки їх було по Україні?..

*Михайло Попільнюх, учитель української мови та літератури  
Пологівської загальноосвітньої школи  
Злочин / Упор. П. Кардаш. Мельбурн-Київ. – 2003.*

**Спогади Ганни Григорівни Скрипник, 1923 р.н.,  
жительки с. Олешня**

10 травня 2008 р.



Про голод 1932-1933 років пам'ятаю, хоч і невеличка ще була, 10 років. Урожай забирала влада. Ходили свої "ударники" або міліція з міста, чи матроси у формах. Люди їх дуже боялися. Як вони приходили, усі сиділи мовчки, тільки плакали. Можна було щось із продуктів приховати. Але потім, коли йшли брати трохи, щоб їсти, усе й знаходили. Або хтось із сусідів виказував. "Ударники" ходили з довгими гострими прутами, протикали все в хаті, у сараї, на городі, навіть землю. Усі імена не пам'ятаю, але найстрашніших запам'ятала: Щикот, ще Маруся (прізвище не згадаю, але дуже люта була). Забирали все, що було. А потім люди бачили, як їхні речі носило "начальство" та їхня рідня.

Ми, діти, бігали на поле збирати колоски, але не завжди нам таланило. Частіше нічого не можна було назбирати: усе охороняли об'їждчики. Особливо лютував Титаренко: у нього була здорова нагайка і нею, як наскочить, бив трохи не до смерті. А, в основному, на поля бігали діти: батьки сподівалися, що їх пожаліють. Але не жаліли.

Важко було усім. Ну, а начальство не голодувало, тільки прості люди. Кожний був сам за себе. Кожній матері своїх дітей було жаль найбільше. Якщо ж вона щось віддасть, то вони помруть. А їли все, що можна було знайти, навіть кукурудзиння товкли, запарювали та їли. Навесні збирали і варили гнилу картоплю. Мати нам щось із колгоспу приносила, хоч і забороняли (на собі заховає і несе).

Під час голоду померло дуже багато, більше половини людей у селі. На нашій вулиці жила жінка Варка Звягінова. Про неї казали, що вона їла людей. По сусідству жила дівчинка років 5 чи 7, Марія Василенко. Вона пропала. Приїхала міліція, пішли до Варки, і в неї знайшли одяг дівчинки. Варку забрали до міста, що з нею сталося, я не знаю. А когось, казали, забили камінням за людоджерство.

На всіх кладовищах у селі були викопані великі ями, і туди звозили померлих, а часто й живих, але дуже слабких. Говорили: "Він і так дійде, а нам вертатися ще раз". Трупні накладали на вози або сани, як снопи, і везли до ями. Цим займалися люди з колгоспу. А було й таке, що селяни ховали рідних на своїх городах.

Страшні то були часи. У всьому винна влада.

*Записала учитель Олешнянської ЗОШ  
I-III ступенів Вікторія Іванівна Казьміна*

## РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

**Спогади Ганни Степанівни Крамаренко, 1925 р.н.,  
жительки с. Олешня**

14 травня 2008 р.

Я добре пам'ятаю 1932-1933 роки, хоч і було мені 7 років. Але в Комарівці, де ми жили на той час, страшного голоду не було. Голова колгоспу Хома Якович Чумаченко підготовував людей. На полі варили їсти. Він казав: "Хоч повзком, але йди і дітям візьмеш тихцем". Додому відкрито не давали. Він і своїх "ударників" стримував, не дозволяв дуже людей оббирати. У колгоспі різали коней, людей годували. Дуже лютували олешнянські "ударники". Сусіди доносили про приховування зерна. Ніхто не пред'являв ніяких документів, "ударників" і так усі боялися. Зброї у них не було, тільки залізні палки, шугала, вони ними кругом "шугали", протикали все. У Комарівці ходили Зеленський, Топчій, в Олешні – Титаренко. Особливо запам'яталася Маруся з Олешні, зла була, навіть у туалеті шугала, нікого не жаліла. Люди боронитися не могли, бо це – влада. Ховали все, хто як міг. Мати закопала під ліжком небагато пшениці, потроху брали і їли.

Забирали, в основному, їжу, а в розкуркулених і майно. А худобу конфіскували до колгоспу ще раніше. Ніхто не дозволяв збирати в полі колоски чи залишки городини. Об'їждчик їздив з нагайкою, бив дітей, ганяв. А як зловить, то бив батогом. Не дозволяли нічого брати.

До колгоспу йшли добровільно-примусово, бо потрібно було виживати, рятувати дітей, там хоч щось їсти давали. Як не підеш – тебе розкуркулять, хазяїна заберуть, а сім'ю будуть називати "ворогами народу". Худобу люди не ховали, самі вели.

Люди почали помирати взимку та навесні 1933-го.

Дуже помирали. А як пішла зелень, трохи легше стало. У нашому селі вижили майже всі завдяки голові колгоспу. З Комарівки в Олешню привезли 30 дітей-сиріт, їх годували, опікувалися ними. Вони всі вижили, ще й зараз дехто живий. В якомусь Київському монастирі жила сестра, то вона часто приносила посилки з продуктами. Також їздили до Західної України, до Курська. Виміняти можна було усе, але поки доїдуть – одберуть бандити.

Зараз поминають усіх померлих від голоду. В Олешні є пам'ятний хрест. До мене приходять школярі, розпитують, записують, допомагають. Винними у створенні голоду вважаю Сталіна та владу на місцях.

*Записала учитель Олешнянської ЗОШ I-III ступенів  
Вікторія Іванівна Казьміна*



**Спогади Поліни Сергіївни Зінкевич, 1926 р.н.,  
жительки с. Бакирівка**

13 травня 2008 р.

У 1932-1933 роках я була малою та пам'ятаю, як помер батько, мати лежала пухла, а я сиділа біля неї. А потім вона мені сказала: "Доню, помер наш батько, помер з голоду".

У селян забирали усе, куди, Бог святий зна. Урожай був. Ми садили город. Вродило багато квасолі, картоплі. Та на початку зими все забрали. Голод зробила влада. Якби брат не віддав мене в патронат, я б померла. Брат прийшов і забрав мене та матір в місто. Відвів мене на бульвар (це так ми називали вулицю) і сказав: "Не говори, звідки ти". А я вже розуміла, що з Бакирівки. Сиділа на бульварі до вечора, а потім прийшли двоє міліціонерів, почали розпитувати, хто я. Я нічого не сказала, і мене відвели в патронат, це, мабуть, зараз називають інтернатом. Дітей там було, як ягнят в кошарі, великі й малі, та всі худі й страшні, дуже плакали. Кожного вечора брат приходив і дивився, чи не вивезли мене. Було дивисься, вантажать повну машину, куди – хтозна, а ввечері вже знову повні кімнати. Пробыла там літо, а восени старший брат забрав до себе, і матір теж забрав. Він і меншого брата віддав у патронат, і той голод пережив. Та з війни прислали похоронку. Так ми й не знаємо, де він загинув. Хоч мала була, а

все про голод пам'ятаю. Іноді забуваю, що було недавно, а рада б забути ті страшні дні. Лежу, а перед очима все життя: і голод, і війна, і знову голод. Дуже просив батько їсти, а мати плакала біля нього, а нічим допомогти не могла.

Городів у 33-му не садили вже. У колгоспі засіяли поле. Матір була пухла, але її теж забирали на роботу. Люди прямо там і помирали. Батько клепав сапачки, і йому давали за те шматок хліба. Він старався принести його додому. А потім люди почали йому дорікати. Та вже й сапачки він не клепав, туга і голод його вбили.

Ми жили бідно. Та в мами платочок з голови зняли, а вона плакала, на коліна впала і просила віддати, бо останній був, і холоди настали. Та все одно забрали і не віддали. Скотину всю в колгосп відвезли, а більше нічого не було.

Померлих ховали на кладовищі. Була там велика яма. Туди всіх звозили. Батькова сестра приїхала з чоловіком з Харкова, якраз тоді, коли батько помер, і той чоловік зробив батькові трунку. От ми його й поховали в окремій могилі, і хрест є, а потім і матір, і сестру, всіх на одному кладовищі.

Сучасна молодь, мабуть, знає про голод 1932-1933 років, бо онук розкаже, що в школі їм про це на уроках говорять, і в мене розпитує. Своїм дітям про те лихо я не розповідала, бо

дуже боляче. Ніхто про це не згадував, навіть коли на роботі були. Навіть пошепки про це не балакали. Дуже боліло. У всіх хтось помер.

*Записала спеціаліст  
Охтирської райдержадміністрації  
І.І. Грибовод*

## ПУТИВЛЬСЬКИЙ РАЙОН

**Спогади Марії Панасівни Старожилової, 1916 р.н.,  
жительки м. Путивля**

*Травень 1990 р.*

Марія Панасівна Старожилова нині живе в Путивлі. Коли почалася колективізація, їй було п'ятнадцять:

– Жили ми на хуторі Котовка В'язенської сільради. Батько мій – Приходько Панас Захарович – у колгосп іти не захотів. Тоді перед ним поставили умову: коли виростиш на своїй ділянці стільки-то конопель, то тоді будеш мати право стати одноосібником.

Коноплі майже не зійшли. Норму батько не виконав. 14 вересня 1932 року в Путивлі його засудили. Дали дев'ять(!) років заслання в північні райони на лісорозробки. Мати, я й сестричка залишилися одні. А наприкінці грудня нашій бездоглядності піднесли новорічний "подарунок" – прийшли "розкуркулювати". Усіх нас вигнали на вулицю. Стояв сильний мороз. І зараз не можу згадати без сліз один епізод.

Стоячи тоді на холоді, я згадала свою єдину іграшку – плюшеву корівку, з якою так любила гратися в дитинстві і яка в спадщину переходила сестричці. Але коли я, вбігши до кімнати, тільки схопила її, ту дитячу забаву в мене вирвали з рук, а потім у спину виштовхали за двері...

Сутеніло. Ми бродили по хутору в пошуках нічлігу, але односельці боялися дати нам притулок. Був наказ: тих, хто впустить підкуркульників, теж будуть розкуркулювати. В останній хаті хутора жив злиденний дід. Тільки він ризикнув дати нам притулок на одну ніч. Забирати в ньо-

го зовсім було нічого. Рано-вранці ми пішли в село Антики, де жив материн брат. Я залишилася в нього, а мати із сестричкою пішли далі. Через тиждень мене заарештували. На допитах усе намагалися довідатися, де мати сховала речі. Але речей у нас ніяких не було. Особливо катував уповноважений із районного ДПУ. Він постійно кричав і погрожував.

Через тиждень мене відпустили. Тоді я й довідалася, що залишилися ми зовсім бездомними. Будинок і всі будівлі розпродали з молотка. Від матері довідалася й про сестричку. Виявилось, що їй дали притулок добрі люди. А ми з мамою жили в занедбаній хатинці в лісі неподалік від Антиків. Я дуже хворіла, їсти нічого. Мама стала жебракувати, ходила в сусідню Ротівку, і люди ділилися своїми жалюгідними "продуктами": вареним буряком або гнилою картоплиною... А одного разу вона принесла засохлий шматочок хліба з жолудями. Ми розділили його порівну і їли по крихті. Як було смачно...

Настала весна. Я спробувала вступити в колгосп, але мені відмовили: "Тут, не місце підкуркульникам". До матері я повернулася в сльозах. Як жити далі?! Але якось вижили. А потім повернувся батько. За сумлінну працю його відпустили достроково. Зустріли ми його в Путивлі і не впізнали. Він виглядав глибоким старцем.

*Записала науковий співробітник Путивльського  
краєзнавчого музею Ольга Володимирівна Биваліна*

## Сьомий голова "Красного луча"



Народився Григорій Васильович Чечоткін у селі Бунякине в 1903 році. Селянський син, він зумів закінчити лише три класи земської школи. Допомігав батькові по господарству. Одними з перших Чечоткіни вступили до колгоспу. Прийшли сюди не голіруч – з коровою й конем. У 20 років Григорій оженився на Марії Яківні Декуно-

вій. У них було троє дітей: син Олексій, доньки Євдокія та Євгенія.

У 1931 році Чечоткін став сьомим за рахунком головою бунякинсько-марьянівського колгоспу "Красний луч".

Нелегкі, ох, які ж нелегкі роки випали на його долю. На очах люди пухли від голоду, їли кропиву, лободу, пекли коржі з картопляного лушпиння. Але йшли на роботу, виконували й перевиконували норми. А коли в 1933 році колгосп виконав план хлібоздачі, зважився Григорій Васильович зовсім на ризикований крок: узяв

### РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

та й дав кожному трудівникові по кілограму зерна. Чи треба говорити, які вдячні були йому люди, що цілий рік і запаху хліба не чули. І до того ж він негласно дозволив непомітно брати підморожений буряк, що залишився в полі неприбраним.

Зараз можна гадати, чи розумів тоді голова, на що йде, зважившись на таке. Напевно, розумів. Усіх своїх людей він знав добре, як і те, що всім не догодиш. І все-таки ризикнув. І – поплатився.

Відразу знайшлися "доброзичливці", "борці за схоронність суспільного добра". І пішли доноси в Путивль на голову. А незабаром його "вигнали" з керівної посади. За "потурання", "заступництво" і ще невідомо за що. Став Григорій Васильович приймальником сировини на Бунякинському коноплетіпальному заводі. А в 1935 році вночі приїхала "трійка" з Путивля, й заgrimів наш земляк у Суми. Лише через рік родина отримала такий довгоочікуваний перший лист. Він був відправлений із Харкова, де колишній голова відбував покарання на земляних роботах. Потім вісточки від нього приходили з Карачева, що на Брянщині, з Житомира, де він будував залізницю, з Києва...

І тільки в 1943 році Григорій Васильович зненацька з'явився в рідному селі. Він уже знав про

партизанів Ковпака, про те, що в з'єднанні воює чимало земляків. Але навіть не підозрював, що його вісімнадцятирічний Альоша теж став народним месником. Через кілька днів Четоткіна терміново викликали у військкомат. І відправився він на фронт бити ворога. За словами Івана Золотіна, його односельця й однополчанина, Григорій Васильович воював відважно, а після поранення йому було доручено доставляти продукти для бійців на передову.

На початку 1946 року в родину прийшла радісна звістка: колишній солдат писав, що здоровий і поспішає до рідної оселі. Однак близькі так і не дочекалися його...

Незабаром Марія Яківна одержала повідомлення, що її чоловік Григорій Васильович Четоткін пропав безвісти. З болем сприйняла вона ці страшні слова. Адже не встигла вдова ще відійти від загибелі сина. А через кілька місяців у Бунякине повернувся Іван Золотін. Він і розповів про те, що Григорій Васильович загинув під Білою Церквою при нез'ясованих обставинах.

Скільки років перевернулося з тієї пори, але люди досі пам'ятають свого голову, пам'ятають його сердечність і доброту.

*Ольга Миколаївна Лепьошкіна, науковий співробітник Путивльського краєзнавчого музею*

#### **Спогади Антоніни Василівни Лелюшкіної, 1927 р.н., жительки с. Скуносове**

*Жовтень 2007 р.*

Народилась я в 1927 році в селі Скуносове у звичайній родині колгоспників Василя Харитоновича та Ірини Миколаївни Спіциних.

У родині було п'ятеро дітей. Жили бідно. А коли розпочався голод, життя стало ще гірше. Були великі проблеми з одягом. Їли все підряд: запечену гичку з буряків, гнилу картоплю, рвали на полі часник і щавель. Луки в нас просторі, і з сусідніх сіл приходили до нас люди, щоб поживитися щавлем та часником. Та деякі з них були такі виснажені, що падали прямо на полі і помирали. Страшно було дивитися на те, як люди пухли з голоду. У нас в родині померло двоє дітей, а троє залишилося: я і два брати – старший і менший. Пригадую такий випадок,

коли мати, йдучи на роботу, залишила старшому брату три картоплини, щоб нас нагодувати. І от якось я вхопила одну і почала жадібно їсти, а брат за те, що я забрала картоплю, ударив мене в ногу ножем, навіть шрам залишився. Отак і жили. Страшні тоді були часи. Пам'ятаю, як наша сусідка, коли чоловік її покинув, пішла до Конотопа і залишила там на вокзалі свого маленького сина, щоб той не загинув. Може, добрі люди і забрали його. Хтозна.



*Записала вихователь продовженого дня Путивльської  
ЗОШ I-III ступенів №2 Галина Анатоліївна Поздирко*

**МІСТО РОМНИ**

**Спогади Олександра Івановича Ковтуна, 1925 р.н.,  
жителя м. Ромни**

*20 березня 2008 р.*

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ



Під час Голодомору я жив у с. Коржі Роменського району і добре все пам'ятаю. Засухи не було, урожай був, як завжди. По хатах ходили озброєні люди, які відбирали все: і продукти, і одяг. Ніхто з простих людей не боронився, бо не мав можливості. Прагнення вижити звичайно штовхало людей до приховування продуктів. Приходили активісти по 3-5 чоловік, продукти шукали дуже жорстоко. У колгоспі людей годували якоюсь бандою.

Про закон "п'ять колосків" я чув і знаю про нього. Після збиральної кампанії на полі залишалися колоски. Коли люди пасли худобу, вони не мали права піднімати навіть зернинки, що лежить долі. За це кидали до в'язниці. Поля охороняли комсомольці-активісти, а колгоспні комори – сторожі. Біля полів будували вишки, на яких стояли озброєні люди, завданням яких було "ловити шпівнів".

Майже ніхто не хотів добровільно йти до колгоспу. Селяни знали, якщо вони не підуть туди,

то будуть вислані. У нас, наприклад, на все село був лише один одноосібник – Овдійко Павло.

Масово народ почав помирати з кінця 1932 року. Сиротами держава не опікувалася. Вони самі виживали, як могли. Нашими сусідами була сім'я, що складалася з 6 чоловік. Найпершою від голоду померла бабуся, потім мати – Христина. Залишилося двоє малих дітей. Батько від горя й голоду зійшов із розуму, а дід був дуже старий, майже не міг рухатися. Цими малолітніми дітьми ніхто, ясна річ, не опікувався. Так вони й померли від голоду. А поховати їх не було кому. Хоронили силами всього села.

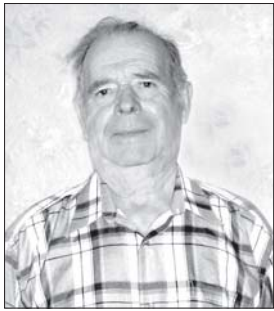
Коли в нашій сім'ї закінчилося все, тоді моя мати вирішила віднести свої гарні золоті сережки до Торгсіню. Там вона виміняла їх на 4 фунти муки, сьогодні це приблизно 1,5 кг.

Я не знаю, скільки людей померло в селі, бо ця інформація дуже скривилася. У той час голова сільради таємно говорив, що багатьох жертв голоду списують на різноманітні хвороби. Найпоширенішою відмовкою було запалення легень. Думаю, ніхто ніколи не дізнається справжню кількість загиблих. Зі своєю сім'єю я поминаю усіх на Проводи, Гробки та Зелені свята. У селі встановлено пам'ятник померлим від голоду куди односельці приходять схилити голову і покласти квіти.

*Записали учні Інна Заворотько і Артем Зеленський*

**Спогади Миколи Семеновича Анашина, 1927 р.н.,  
жителя м. Ромни**

*18 березня 2008 р.*



Во время Голодомора мне было 12 лет. Эти года я прекрасно помню: как переживал народ, как голодал, чем питался. Историю Голодомора мне трудно объяснить, как и то, каким образом он организовался. Было построено молодое государство во главе с Лениным. Коммунисты пришли к власти, начали перестраивать от капитализма к социализму. Стали организовывать колхозы, совхозы, громить кулаков, помещиков. В то время я не понимал этих слов кулак, помещик. Начали хлеб прятать, сеять было нечем. Люди голодали, пухли, умирали, питались разными травами. Начался очень большой голод. Люди валялись на дорогах, их собирали подводами и хоронили в общие ямы.

Создавались такие специальные отряды из бедных людей, так называемые "отряды бедноты". Приходили 5-6 человек. Они искали и

отбирали зерно. Выгребали все, оставляли детей голыми и голодными. Колхозные поля охраняли специальные объездчики на конях. Они запрещали собирать колоски, остатки овощей. Люди начали умирать в 1932 году. Про сирот никто не беспокоился, они ходили беспризорные, сами себе на жизнь зарабатывали или воровали. Съедали все, что удавалось найти – кошек, собак, сусликов, разные травы. Много людей поумирало. Про людоедство я не слышал. Мертвых хоронить некому было и не за что. Где вырывали яму, там и хоронили. Кладбищ специальных не было.

Чтобы как-то спастись, те, у кого было золото, серебро, везли все это в специальные магазины – торгсины. Выкачивали с людей драгоценности. Я считаю, что во всем виноваты политические деятели, которые боролись за власть.

*Записали учні СЗОШ №1  
ім. П.І. Калнишевського  
Олена Моргуль і Артем Серий*

1932-1933

## РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Спогади Леоніда Цеславовича Струтинського, 1925 р.н.,  
жителя м. Ромни

18 березня 2008 р.

Я не тільки пам'ятаю Голодомор 1932-1933 років, але вважаю себе жертвою цього Голодомору, бо опухав від голоду, втратив батька, 3-річну сестричку. Як наслідок пережитого голоду – на все життя схильність організму до набряків і багато іншого, пов'язаного зі станом здоров'я.

На мою думку, причиною Голодомору була насильницька колективізація селян, розкуркулення найкращих трударів, тобто було майже повністю зруйновано сільське господарство. Разом з тим почалася індустріалізація і мілітаризація країни, підготовка до світової революції. Для всього цього потрібні кошти, яких не було. Комуністи вирішили всі ці задачі за рахунок села, тобто ціною дуже дорогою для трудового люду міста і села. Непомірні плани хлібоздачі – то вже були страшні наслідки тієї людиноне-нависної політики, яку проводили Сталін, Каганович, Молотов, Постишев в Україні. Це була помста українцям за ту боротьбу проти більшовиків, яку вони вели під час Громадянської війни. Наскільки мені відомо, український народ не хотів жовтневого перевороту, хотіли або самостійності, або повернення до царя.

Вирощене в полі або на городі відбирали уповноважені від партійних організацій районів, областей. Вони не дуже хотіли займатися цією "брудною" справою, тому знаходили комсомольців-активістів, а ті в свою чергу доручали це сільським гультяям, ледарям, п'яницям, які за пляшку самогонки могли вигнати з хати на мороз не тільки дорослих, але й малих діток. Місцеві активісти знали, де в кого що є або де може бути приховано.

За донесення на сусіда були деякі винагороди – отака мораль тієї системи. Виконання планів хлібозаготівель проводилося будь-якою ціною. Вилучення зерна та інших продуктів робили без усяких законів, без документів, так що можна було частину "приватизувати". Оце й була для активістів відчутна винагорода. Хто чинив супротив, того могли побити, арештувати, вислати в Сибір тощо.

Ті, що ходили відбирати зерно й інші продукти, часто мали зброю, тому що міліція брала активну участь у цих організаціях.

Люди боролися по-різному: дехто тікав в ліс або на горище, дехто чинив опір. Але це коштувало таким сміливцям дуже дорого: їх врешті-решт арештовували, судили, засилали і навіть розстрілювали. Деякі люди намагалися закопати якусь частку зерна, щоб вижити.

Приховати щось, звичайно, вдалося не всім, особливо від місцевих активістів. Кому пощастило щось десь приховати, той пережив Голодомор, але не в кожного було що ховати.

Шукали продукти по-різному. Перш за все забирали те, що попалося на очі, потім погрожували, щоб сказав, де приховав. Назвати за-

раз тих, хто це робив, неможливо або майже неможливо. Дуже багато часу сплинуло, генерації помінялися. Треба було раніше зайнятися цим. Люди, які пережили Голодомор, намагалися забути про ці жахи, тим більше, що згадувати про нього заборонялося.

До хоч більш заможних приходило, звичайно, більше активістів та інших "помічників", до бідних – менше. Уже мало залишилося літніх людей, які пам'ятають тих, хто приходив до хат, щоб забрати торбу квасолі чи ще щось. Я зустрічав таких людей декілька років тому назад. Деякі з них пам'ятають тих, хто забирав у них останні зерна, але не хотіли називати їхні прізвища. "Бог їм суддя!" – говорили вони.

Тим, хто пішов до колгоспу і працював у полі, звісно, давали якусь "баланду" і шматочок хліба. Я жив у місті, моя мати декілька разів ходила в поле Засульського колгоспу. Там давали серед дня "баланду" і трохи хліба, який вона приносила нам, трьом дітям.

Про закон "п'ять колосків" не тільки чув, а й бачив і говорив з багатьма селянами, які були або жертвами цього терористичного закону, або свідками. Я жив у сусідньому дворі поруч із судом, отже бачив сотні тих селян, яких засуджували за те, що вони збирали залишені після жнив на полі колоски. Це був найжорстокіший закон, направлений проти бідних селян, з метою поставити їх в рабське положення, повну залежність від голови колгоспу, заставити їх працювати день і ніч. Як мені відомо, деякі селяни, щоб якось вижити, ходили красти вночі. Ходила така сентенція: "Нащо мені трудодень, за який майже нічого не платять, за трудоніч я добуду значно більше!" Звичайно, що це було небезпечно, але той стан життя примушував селян ризикувати.

На колгоспних полях залишалось багато і колосків, і різних овочів, але діяв принцип: "Хай згниє, але не бери!"

Поля, городи колгоспів, комори та інше загальне добро охороняли сторожі з рушницями, а також вершники. У сторожі йшли місцеві селяни, які не дуже хотіли працювати на важких роботах, крім того, вони й були найбільшими крадіями, це дуже вигідна робота.

Колективізацію проводили насильно, важелів, якими можна було заставити піти в колгосп, існувало дуже багато: можна було заможного селянина зарахувати до категорії куркулів і розкуркулити, тобто забрати в нього будинок, клуню, стайню, худобу, усе нажите, а потім вислати в Сибір. Середняка можна було залякати тим, що назвати його куркулем з відомими наслідками. Знайшлися б і інші компромати: щось сказав проти соціалізму, комуністів, проти голови колгоспу та багато іншого. Селяни були дуже залякані.

Мені відомо, що більшість із них, знаючи, що буде проведена колективізація, намагалися позбутися свиней, корів, тобто забити худобу, дехто продавав, дехто, хто жив у селах, ховали живність та інше добро десь на далекому хуторі або в лісі.

Забирати зерно та інші продукти приходили в різні години доби, удень і вночі. Деякі селяни переховувалися вдень, то до них приходили вночі, щоб застати зненацька. Інколи залякували сусідів і заставляли їх бути "осведомітелями". Приходили до селян інколи по декілька разів, особливо до більш заможних або до тих, хто не хотів йти до колгоспу, хто хотів залишитись одноосібником.

Помирати від голоду люди почали з 1932 року. Але найбільше помирало навесні наступного року. Голодомор 1932-1933 років породив дуже багато сиріт і напівсиріт. Влада змусила відкривати сотні дитячих будинків, збирати безпритульних на вулицях міст, особливо великих на півдні країни.

У селі не голодували ті, що підтримували сталінський режим не тільки ідеологічно, а й практично, реально, а також голови колгоспів, бригадири. Не голодували більш винахідливі, ті, що могли обдурити уповноважених, обхитрити їх. Багато селян, бачачи, що їх чекає голодна смерть, ризикнули кинути своє рідне село і поїхати до великих міст, туди, де велась індустріалізація, значне будівництво, де була важка робота, де можна було отримати порцію хліба і баланду. Вижили ті, хто пішов у банду, хто мав гарне здоров'я від Бога, їв траву, макуху. Уцілили ті, хто був в армії. Люди були голодні, думали, як вижити, мало згадували про ближнього, інколи хотіли допомогти іншим, але не могли. Наскільки мені відомо, у Ромнах жило багато єврейського населення, серед них були бідні і голодні, але вони більше допомагали один одному. Серед них було менше жертв, тому що було більше взаємодопомоги, мені здається. Для виживання застосовувалися різні засоби. На жаль, на сьогодні дуже мало залишилося свідків Голодомору, що могли б пригадати ті засоби, які вони вживали. Було всього: їли ховрахів, собак, кішок, галок, бур'ян, лушпиння картоплі, білу акацію (делікатес).

Наша сім'я не мала допомоги від родичів, бо вони теж були голодні. Рідна сестра моєї матері жила в Ленінграді, де ніякого голоду не було, але нам вона не допомагала. Вона прислала

печений хліб в посылках іншій своїй сестрі, яка зберігала частину хати для неї.

Навесні 1933 року хліба в хаті вже не було. Основною їдою були 3 смажені невеличкі цукрові бурячки на цілий день, трава ще не наросла. Батько помер в 1932 -му, сестричка – у 1933 –му. Я був пухлий (ноги, руки, живіт) від голоду. Коли зазеленіли калачі, то збирав їх і їв. У травні зацвіла акація, вона мені дуже допомогла вижити. Інколи мати купувала на базарі лушпиння картоплі, перекручувала на м'ясорубку і смажила котлети. Це було свято для нас трьох: матері, мене і брата. Вживали в їжу різних тварин і птахів, якщо щастило їх добути. Пам'ятаю, як нам з братом вдалося "видратити" гніздо галки. З яєць засмажили яєчню, хоча ніякого жиру на сковороді не було. У місті на базарі можна було купити або виміняти різні продукти, але потрібні були гроші або цінні речі, яких вже не було в бідних людей, які все "проїли". У містах України був Голодомор, люди часто помирали на різних вулицях і навіть на базарі, але в деяких селах, де "викачали" активісти все, що можна, вимирали сотнями, тисячами.

У Ромнах померло багато людей, але ніхто ніколи не зможе підрахувати, бо ніхто цим тоді не займався, та й пройшло багато часу. Не було тоді журналістів, фотоапаратів, ніхто їх не фотографував.

Випадки людоїдства мені відомі, про це я багато чув, коли мені було 7-8 років. Я навіть боявся відходити далеко від дому, щоб не бути жертвою людоїдів. Померлих скидали у велику яму, зверху присипали вапном до наступної черги. Наша родина втратила батька і сестру, а могил нема. Я думаю, що зараз неможливо знайти в Ромнах поховання померлих від голоду. Багатьох ховали родичі, але про це ніхто ніколи не зможе дізнатися.

Сучасна молодь мало знає про Голодомор у 1932-1933 роках. Думаю, що, дякуючи Віктору Юценку, нашому Президенту, за останні два роки учні шкіл багато дізналися про цю трагедію, а 2008 рік оголошено роком пам'яті жертв Голодомору. Звичайно, що я, як жертва і свідок, розповідав своїй дочці та іншим людям про все те, що я сам пережив, чув і бачив під час цих трагічних подій.

Винним у загибелі багатьох людей під час Голодомору 1932-1933 років я вважаю той режим, який правив під керівництвом єдиної комуністичної партії Леніна-Сталіна.

*Записала дочка Скрипка Ельвіра Леонідівна*

## РОМЕНСЬКИЙ РАЙОН

### Спогади Раїси Анатоліївни Журавльової, 1920 р.н., жительки с. Глинськ

2005 р.

Під час того страшного голоду мені було 12 років. Нас у батьків було четверо дітей. Жилося дуже важко, їсти не було чого. Був голод та ще й не дуже великий урожай. У 1932 році в період колективізації хто пішов раніше, хто піз-

ніше до колгоспу. Усе зібралося до купи. Давалися вказівки, видно ж, з верхівки, щоб здавати зерно для держави. А яке ж то зерно? Одні в колгоспі працювали, копійки получали. Інші самотійно обробляли, у кого гектар землі, у кого



### РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

– півтора. Але якщо був неврожай, то він був у всіх, бо була посуха. Що посуха була, це я добре знаю.

А коли прийшла осінь, стала ходити спеціальна комісія. Один чоловік був з району, а то наші глиньські та острів'янські. Я на Острові жила, від Глинська кілометра півтора. У нас зерна майже не було, була квасоля і горох. Квасоля стояла на печі, десь відер троє, та ще відер двоє гороху в мішках. Нас четверо сиділо там же, бо було вже прохолодно. Ось приходять. Батько каже: "У мене немає зерна". Давай ті обшук робить. Полазили скрізь: і в коморі, і в маминій скрині, перетрусили все на світі, перебрали. І справа дійшла до того, що залізли на піч. Уповноважений із району заліз, покидав нас, як собачат. Забрали ту квасолю, а ми чіпляємося за мішок, нема ж чого їсти. А вони ні за яку ціну. Позабірали, повисипали, а тоді повернулися. У нас стояв такий дерев'яний диванчик, увесь час був пустий. А як таке почалося, туди заховали мамине полотно. Мама ж сама і пряла, і ткала, і все на світі робила. Там була і мамина керсетка, спідниця, вишита сорочка. Усе це перекинули і забрали, ще й батьківські обручки. Половили гусей, у мішки позакидали і поїхали. І залишилися ми без нічого.

Коли почався голод, батько і мати ходили пухлі, але ми всі вижили. Батько був на всі руки майстер: тому плиту зробить, тому піч. Грошей він не брав, а тільки зерном та картоплею. З того ми й жили.

Навесні скопали город, посадили лушпиння. А на ранок встали, півгорода викопано. Пересадили знову, батько пішов стерегти. І от годин у дванадцять прийшов молодий хлопець і почав копати. Батько його забрав і відвів додому. А там восьмеро дітей, ще й батько п'яниця. Усе розмовами й кінчилося.

А 1933-й рік був неврожайним. Із самої осені вже не було чого їсти. Картопля була, а крупі закінчилися. Ні борошна, нічого. А в Ромнах був торгсін. Ми й поїхали туди. За дві каблучки дали кілограмів два гречки, кілограмів два пшона і чотири буханки хліба, кирпичики двокілограмові. У батька були ще хрести, але він пожалів.

#### **Спогади Ганни Трохимівни Жовтобрюх, 1919 р.н., жительки с. Глинськ**

2005 р.

Ми були бідняками, четверо дітей у батьків. Старші хлопці, я найменша. Вони повиїжджали, і сестра на заробітки в Алчевськ на Донбас на металургійний завод поїхала. А я залишилася сама, ходила, мабуть, уже в 5-ий клас. Батько й мати старенькі. Ось прийшла до нас ціла бригада. Наші, глиньські, й уповноважений якийсь, Волдишар прізвище. Прийшли, а в нас усього 2 десятини землі було. На печі насипано 1,5 пуда зерна. Уповноважений послав наших, глиньських, щоб полізли збирати у мішок той хліб. А я зі школи прийшла. У нас була така хата старо-

До весни ледве дожили. Почав на річці рости бур'ян: рогіз та горобинець. Нарвемо з горою, почистимо, поріжемо маленькими шматочками. Мамин брат дав нам корову на виплату. Вона була стара, давала потрошку молока. Із цим усім мама зварить борщ: стогнійка, кропива, лобода. А картоплі нема. Ото такого потьопали, рогіз поїли. Ходили надуті, обличчя постікали.

Потім знову поїхали з батьком, повезли хрести мінять. Їхали через Ярмолинці, там церква була. Кругом неї і в палісадничку стільки трупів лежало! Були такі, що й торби якісь мали. Я сама ходила й дивилася, бо ворота були відкриті. Зайшла, як глянула, самі трупи лежать! До того розхвилювалася, мабуть, і вмру вже, того не забуду.

А потім почала картопля в'язатися, давай її ковирять. В Острові вимерло сімей 5 чи 6. Такі, що було по 10 – по 12 дітей, вимерли усі.

Був у нас об'їждчик, він їздив по полю верхи на коняці, ловив людей, які перетирали колоски. Він убив свого старшого сина, і меншого побив, той помер пізніше. І всіх бив батою, усім на світі. Такий злий був, що жах. Одна жінка сама залишилася, у неї всі перемерли. Вона тільки вийшла з города до контори, натерла собі зернят – і в рот. І він убив її з повним ротом зерна. Однесли на воза, положили, одвезли й закопали.

Коли почали записувати в колгосп, заставляли все здавати: і коня, і хліборобський реманент. А корів не дали. Приходили в хату, кричали, забирали. Люди стіною стали і не дали корів, у кожного своя залишилася.

Я в цей час до школи не ходила: спочатку худобу пасла, а потім у начальника НКВС дітей няньчила. Він їздив по селах. Саме проходила колективізація, розкуркулення, забирали в людей речі. У нього півкухні було закидано мішками, скринями, ящиками. Клубки пряжі, овалу, що на рядна ткали, основи, що на полотно. Що хочеш там було. Мама побоялася за мене, прийшла й забрала.

Тяжким було має дитинство.

*Записала Світлана Іванівна Білосорочка,  
сектор з питань внутрішньої політики  
Роменської райдержадміністрації*

давня, піч була селянська, така, що до неї лезуть. Щоб залізити на піч, відкривалися двері, а тоді суточки такі довгі. Уповноважений просив-просив усіх, ніхто не захотів із наших глиньчан лізти. Так він поліз сам. А я стояла біля столу навпроти дверей, та як розігналася, як штовхнула двері, так він і впав уподовж суточок. Тоді прибіг до мене та за лахміття як узяв, кричить: "Гадьониш!" Вихватив пістолет, каже: "Стріляйте, бандіти ви!" Кричала вже як попало. А батько й мати сидять і плачуть, вмоляють мене: "Не займай". А я розійшлася так, що несамовита

стала. Думаю, останнє, нема ж ніде в нас нічого і грама. І тоді все рівно уповноважений поліз, зібрав і говорить: "Ну, ось піду в школу, тебе з піонерії виключать!" Кажу: "Хай виключають!" І хтось із глинчан забрав той клуночок.

А батько в нас нездоровий був ще змолоду. Так його сини, брати мої, забрали на Донбас,

тому що не можна вдома було жити. І ми залишилися з матір'ю вдвох. Батька там підтримали трохи, а тоді і нам інколи присилали посилку звідтіля. І так ми жили. А я до школи ходила, там були сніданки, по черзі нас записували.

Виживали, як могли. Я бачила, як сусід ходив красти. Бачила й багато пухлих людей.

*Записала Світлана Іванівна Білосорочка,  
сектор з питань внутрішньої політики  
Роменської райдержадміністрації*

## СЕРЕДИНО-БУДСЬКИЙ РАЙОН

### Спогади Уляни Григорівни Бережецької, 1924 р.н., жительки с. Чернацьке

25 грудня 2007 р.

У нас была большая семья. Я хорошо помню, как мы мучились в те годы, как хотелось есть. Сначала у нас арестовали отца – Бережецкого Григория Тихоновича, говорили, что он не заплатил налог. От голода умерли 3 брата: Алексей, Иван, Павел. Двух сестер добрые люди подкинули в детский дом, чтобы спасти от голода. Их звали Ефросинья и Прасковья. От голода умерла и мать отца – Евдокия Бережецкая, а также брат моего деда Тихона – дед Симон Бережецкий вместе с дочкой Евдокией и внуком Афанасием.

Рядом жила семья Лебедиков. У них двое старших детей выехали из села. Помню, что одну из них звали Полиной. Трое детей умерло от голода, а двоих родители зарезали и съели. И сами тоже погибли.

Умерли также дед и баба Кузьмины. Их закопал Иван Самойлович Савченко. Многих умер-

ших я не могу вспомнить, но знаю, что от голода вымирали целыми семьями.

В то же время односельчане участвовали в раскулачивании и отбирали у людей съестные припасы. Среди них были: Ситники, Гончаровы (Гоцы), Савченко, Севастьян Целуйко и другие.

Перед войной отец вернулся из заключения, а потом погиб в годы войны на фронте.

В 1946 году начался новый голод. Нам очень хотелось есть, и я с соседкой Варварой Гончаровой нарвала на колхозном поле колосков в фартук. Нас захватили и присудили к высылке. Когда везли в Эстонию, то на каждой остановке выносили мертвых из вагонов. Через полгода через военкомат добились нашего освобождения, так как отец погиб на фронте, и у нас хранилось извещение об етом.

*Записав директор Чернацької ЗОШ  
I-III ступенів Олександр Михайлович  
Гончаров*

### Спогади Анастасії Іванівни Цілуйко, 1926 р.н., жительки с. Чернацьке

20 грудня 2007 р.

Наша семья очень сильно пострадала в те годы. До начала 30-х годов мы жили хорошо: у нас было хозяйство, и с самого утра до вечера все были заняты работой. Мы имели коней, коров, овец. Хотя бабушка и мать умерли от голода почти одновременно, но я больше помню бабушку, так как мама с отцом постоянно были заняты работой.

У нас от голода умерла мама – Дорошенко Вера Никитична (девичья фамилия Украинец). Её сестра Софья была замужем за Григорием Трифоновичем Кудояром, они еле выжили. Хорошо помню, как умерла моя трехлетняя сестренка Евдокия. Легли вместе спать, а утром, когда я проснулась, сестренка уже была мертвая с пеной на губах. От голода умерли и мой 13-летний брат Иван, бабушка Прасковия Украинец. Отец перед голодом вынужден был покинуть село. Меня с сестрой Марией уже на ули-

це подобрал чужой мужчина и отвез в детдом, что и спасло нас от гибели. Через несколько лет вернулся отец и забрал нас оттуда. У моего мужа Целуйко Терентия Петровича от голода в 1933 году умер отец Петр Алексеевич.

Умерла также баба Морозко с внуками. Когда Савченко Иван Михайлович приехал забирать умерших, то он увидел живого ребенка. Он забрал и его, сказав, что тот все равно умрет.

В голод 1947-го года мой муж работал в лесу и был в плохом состоянии, еле передвигался. Но тогда мы выжили. Знаю также, что голодала семья Даниила Гончарова. У них было пятеро сыновей (Иван, Петр, Василий, Афанасий, Николай) и две дочери. Были и другие люди, которые опухли от голода в том году.

*Записав директор Чернацької ЗОШ  
I-III ступенів Олександр Михайлович  
Гончаров*

## РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ МІСТО СУМИ

### Спогади Катерини Іванівни Бурмаки, 1921 р.н., жительки м.Суми

Квітень 2008 р.

Під час голодомору мені виповнилося 11 років. У сім'ї було четверо дітей: я, Галя, Вася та найстарший Іван. На той час ми жили на Гудимовському провулку в районі Засумської вулиці. Батько чоботарював, він шив і тим підробляв. Також допомагала нам моя тітка, батькова сестра. Вона працювала на цукровому заводі і дуже гарно знала начальника, тому приносила нам цукор. Ми любили їсти його та запивати водою. У тому році урожай був гарний. Пам'ятаю, ми з матір'ю ходили в поле, на якому вже все зібрали, шукали та збирали маленьку картоплю, яку не викопали. Приносили додому, варили, а також робили ніби котлети з гичі, яку обривали з буряків. Також допомагала не вмерти з голоду корова, яка хоч якось годувала нашу сім'ю.

Пам'ятаю, держава давала щоденно кожній сім'ї небагато хліба, приблизно 200 г. Також залишилася в моєму серці подія, яка відбулася на моїх очах. Прийшов до нас з іншої області наш дядько. Йшов, мабуть, цілий день. Мати його нагодувала тим, що було. Він розповів нам про своє життя. І тільки вийшов з дому, пройшов приблизно 10 метрів і впав. Він помер, напевно, від знесилля, або, швидше за все, від голоду. А наступного дня помер найменший брат Вася, останні дні він майже нічого не їв, тому що був дуже слабкий. Його маленьке тіло не могло боротися з щоденним недоїданням. Так залишилося нас троє...

Спогади записані учнями пошукового загону  
ЗОШ № 12

### Спогади Меланії Тимофіївни Лебедевої, 1919 р.н., жительки м. Суми

Квітень 2008 р.

У 1929 році розпочалася колективізація, але батько не пішов у колгосп (с. Баси). Прийшли активісти і почали грабувати. У нас була сім'я з 10 чоловік. Вони не подивилися на це і почали розбирати спочатку клуню, потім конюшню, і все вивезли. Дійшла черга до хати. Вона була стара, але існувала ще заготовка на нову. Так и те забрали. Залишили нас без нічого. Продукти всі забрали, а також корову, коня, плуг і борону.

Бабуся пішла до сільради попросити, щоб що-небудь залишили з харчів, але її вигнали. І 10 чоловік сім'ї вимушені були голодувати.

1932-1933 роки були дуже важкими. У нас померло троє – мама, сестра, бабуся, а ми були пухлими. Деякі люди зжалілися над батьком і запропонували йому віддати дітей у різні сім'ї. Тоді мене і сестру забрали чужі люди. А батько пізніше повернув нас знову додому. Так ми не померли, були пухлі, але разом помалу вижили.

Спогади записані членами пошукового  
загону ЗОШ № 22

### Спогади Вадима Талденка, 1922 р.н., жителя м. Суми

Березень 2008 р.



Я народився 14 квітня 1922 року в місті Суми на вулиці Перекопській, 19. Наша сім'я складалася з 4 чоловік (мама і тато, я та маленька сестричка). Батько був першокласним чоботарем. До нього зверталися з усіх куточків міста. Тому я з точністю можу сказати, що наша сім'я на той час жила дуже добре. Ми ще, пам'ятаю, міняли взуття на харчі. До того ж і мама була надзвичайно економною жінкою. Вона займалася домашнім господарством і вихованням дітей. Я з сестрою ходив до 4 школи, добре навчався. А також у нас було піаніно, на якому приходилося вчитися грати. Що стосується господарства, то хоча ми і жили в місті, але в нас були кури.

Та з приходом 1932 року все змінилося. Хоча в містах і не було виконавців, але все ж існувала інша біда – крадіжки. Тому ми з сестрою, коли залишалися вдома тільки вдвох, то зачинялися на всі зачіпки. Курей спочатку ми намагалися швиденько з'їсти. Один із найяскравіших випадків крадіжки запам'ятався мені на все життя. То було в 1932 році. У батька в помічниках був один молодий чоловік. Він добре справлявся з роботою, був трудолюбивим, приємним, добрим, наполегливим. Але Голодомор змінив усе. Навіть моральні засади людей. Так ось, коли мої батьки пішли з дому у справах, ми з сестрою добре зачинили двері і тихесенько сиділи вдома. Та до нас завітав непроханий гість. То був той молодик. Він украв все батькове знаряддя: шкіру, заготівки, інструменти, бо на той час те можна було вигідно обміняти на їжу. Минав час, і через 10 років той чоловік прийшов до нашого

батька просити пробачення. Він довго плакав і вибачався. Пам'ятаю, сказав, що якщо б я з сестрою в той день не зачинив добре двері, то невідомо, як могло все закінчитися.

Після тієї крадіжки батьку довелося шукати інше місце роботи. Навесні він влаштувався на лісопильний завод, який знаходився на той час на залізничному вокзалі міста Суми. То була дуже ризикована робота. Коли мені було 11 років, я вже носив батькові сніданки і бачив, як там було страшно. Мало людей йшло туди працювати. Але хто хотів прогодувати свою сім'ю, зміг переступити через свій страх і побоювання. Кожному робітнику там давали по 800 г хліба, а ще по 200 г на кожного члена його сім'ї. Тому тільки через це батько пішов працювати на той завод.

Що стосується піаніно, так ми його обміняли на 3 літри соняшникової олії, півмішка борошна і ще на якийсь дріб'язок. І взагалі намагалися обмінювати все цінне і нецінне на їжу. Пам'ятаю, що мама шила з простирадла кальсони, сорочки і продавала все на базарі.

Уперше я зрозумів, в який час ми живемо саме тоді, коли трапився один випадок. Повертався я від бабусі, вона жила неподалік від нашого дому. Я йшов по стежинці, а поперед мене ледве-ледве тяг ноги незнайомий чоловік. І не минуло й хвилини, як він впав і покотився по нахилу донизу. Я злякався, але, швидко опанувавши себе, побіг до бабусі кликати на допомогу.

Коли я повернувся, то вже було пізно. Той чоловік помер. Пам'ятаю, як бабуся хотіла підкотити штани, але не змогла, бо ноги були настільки пухлі, що штани лопалися на тій людині.

А також ще пам'ятаю випадок про людське страхіття. Навпроти нашого дому був розташований двоповерховий будинок. У ньому жило багато сімей, в яких були й мої однолітки. Але одна вразила мене найбільше. Там була дуже агресивна жінка, а в неї двоє дітей. Дивувало мене в той час, що всі діти були худі, як трісочки, а ті двоє навпаки. Та через деякий час все стало зрозумілим. Одного дня до рук мого батька потрапив свіжий номер сумської газети, в якій була стаття «Разоблачена банда грабітників і торговців дровами». До них належали і наша сусідка та її 18-річний син. Це були надзвичайно жорстокі люди. Коли хтось замовляв дрова, бо в той час було взимку неймовірно холодно, ця банда поспішала на допомогу. Людина приїжджала на своєму возі з конем за дровами, і тільки за нею закривалися ворота, як банда починала свою справу. Одразу ж вбивали людину, а також і коня. З м'яса робили котлети, а потім продавали їх на базарі.

Тому дуже страшно було в той час.

*Записала студентка Сумського державного педагогічного університету  
Дарина Пшонкіна*

## СУМСЬКИЙ РАЙОН

### Спогади Варвари Федорівни Багатенко, 1923 р.н., жительки с. Надточієве

Народилася я в селянській родині. Під час голоду в 1933 році померла моя мати Катерина Миколаївна, брат Никифор, сестри Харитина та Марія. Залишилися ми втрьох: батько, я і Мотря. Мати з Харитиною до останнього ходили на роботу за 100 г хліба на день. Товкли ще кутю із зеленого жита. На роботі настільки знеможувалися, що часто не могли дійти додому. І батько йшов їх забирати.

Найбільше людей померло навесні, коли вже нічого не залишилося, а трава тільки почала рости. Навіть уже корова розтелілася, скоро повинно було з'явитися молоко. Але брат не дожив до цього, помер.

У сусіда Івана Мироновича Банькодуда з голоду померла дружина Єлизавета, діти Саша,

Василь, Єлизавета. Копати ями було нікому, та й сили не було. Померлих вкидали в погріб та засипали землею.

У селі жила Дунька Кривенька. Так вона, щоб не померти з голоду, навіть собаку з'їла. Але й це не врятувало. У сім'ї Попова Дмитра всі померли, хоча до колективізації вони були багаті. Потім їх розкуркулили. Під час голоду померли їхні діти Катерина та Надія.

Голод зводив людей з розуму. Баба Митриха побила своїх дітей і потопила, щоб не просили їсти. А виміняти щось на хліб було неможливо, бо бідність була страшна. Багато люду померло в ті роки.

*Записала голова Косівщинської сільської ради С.А. Громова*

### Спогади Марфи Григорівни Обозної, 1924 р.н., жительки с. Нижня Сироватка

*Травень 2008 р.*

Голод був через те, що влада забирала урожай. Робили це свої ж люди, а хто їх заставляв, я не знаю. Якщо люди не віддавали, то їх били. Ходили з якимись

палками-штирями. Ховали їстівне, хто куди міг: і в печі, і в ями, і на хату. Але активісти ходили, штрикали тими палками всюди і забирали все до зернини. До хати їх приходило чоловік шість з трьома-чотирма підводами.



## РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Тим, хто був у колгоспі, давали їсти. А в інших забирали все: і харчі, і худобу. Про закон "про п'ять колосків" знаю добре. Була в мене рідна сестра. Вона пішла в поле вирвати колоночок, нам'яла їх і з'їла. А полевод, який охороняв угіддя, побачив її і побив.

З моєї сім'ї в колгоспі працювали всі, хто міг. Ми худоби не ховали, бо родина була велика, і корову не забрали. А в сусідів забрали. Ходили вдень, одного дня по одній вулиці, наступного – по іншій.

Як не стало у людей нічого, тоді вони почали мерти з голоду. А сиріт забирали в дім, який був у колгоспі. Не голодували в селі голова колгоспу, полеводи. Вижив той, хто мав хоч якусь силу. Хто міг – допомагав, але ділитися не ділились, тому що кожному треба було виживати.

### **Спогади Марії Іванівни Полюлях, 1919 р.н., жительки х. Кривомази**

*Травень 2008 р.*

У 1932 році батько з колгоспниками тільки поставили хату, вона була ще сира. І в цей час прийшов продзагін, який очолював Дроздов із Сум у міліцейській формі і Дроб'янський з пістолетом та на коні. Зайшли в хату, вона зовсім пуста, тільки ми троє на печі. Брати нічого, лише сира долівка. Дроб'янський взяв кочергу, став ширяти в підпічок і знайшов кобушку з квасолею. Наказав висипати її в мішок на возі, погрожуючи пістолетом. Ми ледве вижили, варили кропиву, їли черепашок із болота, але їх не завжди можна було піймати.

Я пішла навчатися у ФЗУ м. Суми, щоб працювати на заводі ім. Фрунзе. З 8 години ранку навчалися, а після обіду працювали на фабриці "Червоний молот" (мотали пряжу). А далі був обід у студентській їдальні. З настанням весни стало легше.

На хуторах було троє багатих "куркулів" - Довгопол Кирило та двоє Коржів, Яків та Володимир. Коржі мали два вітряки (крила, зроблені з шальовки), селяни на них мололи хліб. Після того, як їх розкуркулили, вітряки розібрали, а господарів заслали.

Голод зробив дітей страшними – непропорційно велика голова, ноги тонкі, як волосинка, ходити і навіть лазити зачасту вони не могли. Усе, що давали їм їсти, організм не засвоював, і воно так і виливалося. Потім стали давати менше води, а їжу – поступово і небагато. Я вижила, бо зростала в дитбудинку, потім в гуртожитку.

### **Спогади Ніни Михайлівни Сотник, 1926 р.н., уродженки с. Яструбине, жительки м. Севастополя**

Я родилась в Сумской области, Сумском районе, селе Ястребином. Голод помню очень хорошо. Была ужасная голодовка. Люди умирали каждый день, кто был ходячий, тот забирал трупы, рыл на кладбище ямы и хоронил умерших. Хоронили без гробов, их просто некому

ти. Споживали кінський щавель, жом, пекли оладки з трави та пили брагу (барду із спирт-заводу), ловили в річках піскалок, раків. Голод був скрізь. Людей, звичайно, померло багато, а скільки – не знаю. Було таке, що й дітей їли. Був один такий на нашій вулиці, з'їв хлопчика. Його мати вихопила одну синову голову і від цього здуріла. Але люди допомогли їй вижити. Той дядько бігав і за мною, але я тікала.

Померлих від голоду ховали в садках і на кладовищі. Була одна яма, і всіх туди вкидали. Померлих, звичайно, тепер поминають. Про це лихо я розповідаю своїм дітям, онукам. Винуватими в загибелі багатьох людей вважаю тих, які ходили і забирали все в людей.

*Записано учнями пошукового загону  
Нижньосироватської ЗОШ I-III ступенів*

Коли названий батько після смерті матері залишився сам з двома дітьми, то вирішив віддати їх (Зіну та Яшка) до притулку. Але їх не приймали, бо туди брали тільки сиріт. І він прийняв рішення залишити дітей біля притулку. Особливо пухлим був Яшко, наче налитий водою. Вода проривалася, а рани ті не заживали. У той же день батько знайшов мене і сказав, щоб я подивилася, чи їх забрали до притулку. Я прийшла туди і запитала в одного хлопчика, чи є в них Яшко та Зіна. А потім побачила, що вони сидять на крильці і їдять по шматочку хліба з маслом. Зіна впізнала мене і стала проситися додому, вчепилася і не відпускала. А Яшко старший був, усе розумів, мовчав, бо знав, що вдома нічого їсти. Так вони і пробули там до 18 років, у дитячому будинку ім. Крупської, який знаходився по вул. Троїцькій.

Гладченко Параска мала двох дітей, які померли під час голоду. В Івана Івановича Копейчика загинули батьки, а він дивом залишився живим, його помістили в ясла при колгоспі ім. Кагановича, які були відкриті в куркульській хаті. В яслах налічувалося біля десятка малюків, вони сиділи на мазаній долівці, вкривалися соломою, принесеною з конюшні.

Отак і вижили.

*Записала голова Косівщинської  
сільради С.А. Громова*

было делать. Заворачивали трупы в тряпье и бросали в ямы.

Нас в семье было двое: я и брат. Мы выжили только благодаря тому, что отец ездил в Курскую область к тетке и привозил оттуда продукты. Там такого голода не было, как у нас. Один раз

папа привез несколько буханок хлеба, положил на стол и куда-то пошел с мамой. Я подошла к столу, взяла одну буханку. А он такой красивый, такой пахучий! Я и объела у этой буханки всю корочку. Родители пришли, увидели и испугались за меня; на голодный желудок столько сразу еды. Поставили мне клизму, чтобы не случилось заворота кишек. В мае в селе мно-

гие от этого умирали: не выдерживали желудки после долгого голодания обильной пищи.

Помню, по весне вышла я на огород нарвать себе гороха, был очень сильный ветер. Так меня тем ветром сбило с ног, настолько я была худая и легкая.

Обидно, трудились, вирощували урожай, а его весь забирали по разнарядке. Обидно за народ, за нашу страну.

*Записала головний спеціаліст сектору з питань внутрішньої політики Нахімовської райдержадміністрації м. Севастополя Є.О.Шевченко*

## ТРОСТЯНЕЦЬКИЙ РАЙОН

### Спогади Миколи Родіоновича Косова, 1924 р.н., жителя с. Ницаха

*Квітень 2008 р.*

Під час проведення колективізації в селі Ницаха повністю у селян забирали хліб та вивозили. Була створена спеціальна бригада з осіб, які займалися додатковою здачею зерна. Вони вишукували його навіть у підвалах, в ямах і скрізь, де люди могли його сховати. Забирали усе від квасолі до картоплі...

Вживали ті сім'ї, які утримували в своїх господарствах корів. В їжу вживали кору дерев, листя, різні трави, відходи від цукрового виробництва, які варили та їли з молоком. Був випадок, коли в колгоспі вивозили і прикопували дохлих коней. Голод примушував людей вночі йти, відкопувати трупи, варити з них м'ясо та вживати його. Але в зв'язку з тим, що трупи

вже виділили отруту, вижити не вдалося майже нікому. Один тільки чоловік врятувався, Косов Григорій Родіонович, який з'їв менше за всіх.

На селі була створена бригада зі збору померлих від голоду, яких відвозили на кладовище. Вони викопували яму. Скільки привозили померлих, усіх вкидали в одну яму і закопували. За це їм платили гроші. Наступну партію померлих привозили і закопували в іншу яму. У заможних господарів, які називалися куркулями, забирали корів, коней, овець, плуги, молотарки. Тому навіть у них були випадки смерті від голоду.

*Записано членами пошукової групи Ницахської сільради*

### Спогади Марії Дем'янівни Левченко, 1909 р.н., жительки с. Набережне

*Березень 2008 р.*



У 1933 році в нашому колгоспі, який тоді називався "Червона зірка", подошло багато коней. А головою був Микола Данилович Павліченко. Люди приходили до нього і просили м'ясо з дохлих коней, потім варили його і їли. Крім цього їли різний бур'ян: насіння з мишію, гнілі буряки, товкли кропиву і жовтило, а потім з товченої маси варили пампушки.

У кого була корова, тому легше виживалось, адже можна було зробити сир чи сметану, або поміняти молоко на інші продукти. Багато людей помирало на вулиці, у лісі, у хаті, у сараї. Були такі, що тікали геть із села.

По вулицях страшно було ходити, бо трупи лежали будь-де. Бувало йдеш, а перед тобою ще хтось іде. Дивишся, а він раз – і впав, підійдеш – а той чоловік і дух уже спустив. І тоді аж

мурашки по спині полізуть від думки, що таке може статися з тобою.

Люди дуже страждали від податків, які наклалися на все: на корову, курей, хату, сарай, дерева, земельну ділянку. Одним словом, не було податку лише на повітря. Призначали людину в селі, яка повинна була розкуркулювати односельців: збирати гроші, забирати все, що потрапить на очі. Таку роль у селі виконував Іван Іванович Шевченко. Він, звичайно, не зі своєї волі це робив, його змушували.

Так от, щоб якось сплатити податки, наші односельці брали останні речі і носили в Суми на базар. А виручені в такий спосіб гроші віддавали потім збирачу. А щоб самим не померти з голоду, люди ходили в економію, що була в с. Мозкове. Там працювали на полі – висаджували бурякові висадки. За таку роботу отримували платню: чорний хліб і "голий суп", який з'їдали на місці, а хліб несли додому, адже там були голодні животи. Інші земляки ходили жебракувати на "кацапщину", де їм, в основному,

### РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

платили картоплею. Деякі люди їли навіть вичинені шкурки з домашньої худоби, але вони швидко помирили. Одним словом, того року їли таке, що важко уявити.

Померлих людей закопували в землю, як собак, хреста на могилу ніхто не ставив, та й окремих могил було дуже мало, оскільки в одну

яму закопували декілька чоловік. Життя було жахливим. Люди вмирили від холоду та голоду. У 1933 році нам довелося побачити свої найстрашніші сні в дійсності.

*Записали працівники Гребениківської сільської ради Надія Іванівна Яковенко та Ніна Петрівна Шлапак*

#### **Спогади Пелагеї Андріївни Соколенко, 1924 р.н., жительки с. Набережне**

*Квітень 2008 р.*

Мій свекор Соколенко Федір Мусійович ішов на роботу в с. Мозкове. На узліссі побачив, що лежить буряк. Він його підняв, щоб потім спекти, бо дуже хотілося їсти. І раптом, де взялися спостерігачі – Підопригора Никін та Резніченко Іван. Вони його дуже побили, відібрали той буряк.

Одного разу свекор зайшов до хати. Маленька Галя стояла в колісці, дуже плакала, просила їсти, інші також плакали. Батько взяв мотузку і хотів повіситися. Діти його дуже просили, щоб не робив цього, обіцяли, що не будуть просити їжі. Він заплакав, кинув мотузку, а згодом і помер. Його діти Галя, Маруся і Гриша також померли від голоду.

Соколенко Іван Федорович (10 років) побіг на поле назбирати колосків. По дорозі його перестрів Кожа Андрій, який вдарив хлопця і відібрав у нього сумку...

Ми ніколи не забудемо тих часів, коли наш народ мучили і морили голодом. Я їла липову кору і гірчак, гнилу картоплю. Одна жінка, що проживала на вул. Великий Курган, з'їла маленького хлопчика, навіть хотіла з'їсти мене. У нашому селі було п'ять таких дворів, де їли людей. Померло від голоду піввулиці, покійників ховали по 20-30 в одну яму.

У нашу хату зайшов чужий чоловік просити їсти і помітив в казанку картоплю, схопив, почав їсти. Поїв, вийшов з хати, впав і помер. По селу їздили з візком і збирали усіх померлих. Вони лежали скрізь: під кущами, на дорозі, в будинках... Щоб вижити, їли кору дерев, траву, собак, і навіть щурів та мишей.

У людей було безвихідне становище. Почали видовбувати із землі мерзлу картоплю. Навесні рвали молоду кропиву, пекли з неї млинці, рвали кріп і смоттали корінці. Дуже багато людей померло. Майже всі ходили пухлі. У мене були пухлі руки і ноги. Ніхто вже не думав, що залишуся живою. А потім моя мама пішла в поле подивитися на жито, чи не почало воно викидати колос, і принесла у фартушку зеленого зерна. Усі дуже зраділи. Потовкли його в ступі, додали туди листя лободи і напекли пампушок. Виміняли у сусідки глечик молока за шерстяну хустку і нагодували всіх дітей.

Люди були страшні. Одна шкіра та кістки. Ноги були схожі не на людські, а на гусячі: ступні широкі, обтягнуті шкірою. Страшні то були часи, бодай їх ніколи не діждати.

*Записано членами пошукової групи Гребениківської сільради*

### МІСТО ШОСТКА

#### **Спогади Ганни Миколаївни Базилевич, 1927 р.н., жительки м. Шостки**

*20 березня 2008 р.*



Усе, що коїлося в 1932-1933 роках, сприймали, як кару Божу. У ті роки ми жили дуже бідно. Улітку 32-го ми з мамою ходили на поле по колоски. Але згодом це було суворо заборонено. Поле охороняли верхи на конях. Щоб не голодувати, мати продовжувала ходити туди крадькома.

Восени всім гуртом у лісі збирали груші, гриби. Ми були такі не одні, голодували всі – і колгоспники, і одноосібники.

Усі розуміли, що насувається лихо. Зима була дуже суворою, лютували морози. Згадую Водохреща, бідний святковий обід. З'їли по малень-

кому шматочку хліба та картоплю з огірками. Після свята батька забрали на тривалі роботи до лісу. Тоді ми страшенно бідували, бувало, голодували по декілька днів, не було ні краплі хліба, картопля закінчилася.

Згодом батька відпустили побачитися з нами. Пам'ятаю, стояли люті морози, він прийшов голодний, ледве тримався на ногах. А в нас також нічого було їсти. Батько не витримав і помер, мати була дуже слабкою. Люди в нашому селі також почали помирати. Брат мій був худий, як тень, потім став пухнути, перестав просити їсти і невдовзі також загинув. Мати лежала без пам'яті, і я сама шукала собі їжу по сусідах, городах... Багато чого забулося з мого тяжкого страшного дитинства. У ті роки я втратила багатьох своїх рідних, після братика померла й

мати. Тоді я так тяжко переживала це горе, що з моєї пам'яті стерлося багато наступних місяців.

Плинув час, треба було якось виживати. Осінь 1934-го... Влада готувалася до жовтневих свят. Мені, маленькій дівчинці, яка втратила

майже всіх своїх близьких, урізалось назавжди в пам'ять, як голосно казали тоді на святі про наше щасливе життя в Радянському Союзі!

*Записала учениця 9-А класу ЗОШ I-III ступенів № 5 Гурба Аліна*

**Спогади Марини Якимівни Бондар, 1923 р.н.,  
жительки м. Шостки**

*12 листопада 2007 р.*



Восени 1932 року рано ліг сніг, на колгоспному полі залишилися некопана картопля, цукрові буряки. Настала весна і почався масовий Голодомор. По селу їздила бригада людей на підводах і забирала в бідних людей все до зернинки, начебто для посіву. А куркулі свій хліб поховали. У на-

селення нічого не залишилося, і вони помирали від голоду. По селу валялися мертві люди, бо інші не в силах були їх ховати. Весна! Треба полоти буряки, картоплю, а люди невзможі йти на роботу. Тоді голова колгоспу в одній із хат відкрив ясла-садок для малих дітей, а для людей

зарізали племінного бичка і стали варити юшку. Люди почали йти на роботу за черпак юшки та 100 г хліба. Головою колгоспу був Бондар Федот Данилович. Уночі приїхали і забрали його, ніхто не знає, де він подівся. Удома в нього залишилося двоє дітей.

Багато людей врятувалося, збираючи мерзлу картоплю. З неї пекли коржі. Ще більше людей померло, діждавшись нового хліба. Вони відразу понаїдалися і від цього загинули.

Цьому всьому я живий свідок. Те, що ми в дитинстві пережили, не дай Бог бачити нашим дітям.

*Записано учнями 5 класу Шосткинської загальноосвітньої школи – інтернату I-III ступенів*

**Спогади Софії Проклівни Пусь, 1927 р.н.,  
жительки м. Шостки**

*18 грудня 2007 р.*



Під час Голодомору нас було 9 чоловік: батько, мати, 3 сини і 4 доньки. Працювати я ще не могла, бо було тоді всього 5 років, але по господарству матері трохи допомагала. Кожного ранку доводилося брати відро та ходити по

воду, щоб годувати худобу. Після смерті Леніна прийшов до влади Сталін та його прибічники. Серед селян почали проводити колективізацію. Землі, які дали їм після революції, забирали до колгоспу. Людей, що не хотіли віддавати свої наділи, убивали. Почався запис людей до колгоспу. Ті, хто пішов по своїй волі, стали ближче до влади. У решти забирали все зерно, всі нажитки, нічого не залишаючи в хаті, говорячи, що це на користь радянській владі, незважаючи на те, скільки в родині людей. Мій батько мав свій вітряк, з якого ми отримували прибуток та хліб. Та влада забрала і його, спираючись на те, що в їхній країні не повинно бути єдиновласників. Після цієї події батько поїхав на Кавказ на заробітки, щоб привезти харчів. Поки він там

знаходився, біди навалилися на нас з усіх сторін: батько помер там від недуги, згоріла хата, мати з дітьми залишилася на вулиці. По сусідству жили євреї і допомагали, чим могли. Поки ще був вітряк, батько заховав зерно в скриню і закопав. Але ходили представники ДПУ і проштрикували землю металевим прутом. Якщо знаходили скрині, їх відбирали і дуже карали власника. Так сталося і з нами. Від голоду та безсилля померли 2 сестри і брат. Під час цих подій був неврожайний рік – 1932, тому криза в сімейному добробуті ще більше погіршилася. Коли збирався урожай з поля, люди виходили вночі і підбирали гнилу картоплю, лушпиння та загублені колоски пшениці, навіть билися за зерна лободи. Мешканці села зверталися до влади за допомогою, але та бездіяла. При цьому накладали високі податки, особливо на тих, хто працював у колгоспі. Багато людей втрачали розум, помирало від голоду та холоду, деякі їли своїх дітей. Період Голодомору на Україні 1932-1933 років згадую зі сльозами на очах, бо це все принесло багато болю та страждань, забрало моїх близьких та рідних!

*Записали учні 11-А класу ЗОШ I-III ступенів №12*



## РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

### ШОСТКИНСЬКИЙ РАЙОН

**Спогади Юлії Михайлівни Дейкало, 1926 р.н.,  
жительки с. Чапліївка**

2005 рік



Про голод у 1932-1933 роках я погано пам'ятаю, бо мені було 6 років. Мати поступила в колгосп, а мене водила в яслі. Нам дали допомогу – пуд гороху.

У сусідів була дуже велика сім'я: двоє дорослих і 5 дітей. Так вони дуже голодували. Моєму чоловіку тоді було 16 років. У його сім'ї був кінь. По селу зібрали податъ, навантажили на підводу. Чоловік коня не дав, а сам повіз у Шостку здати назбиране. Коли привіз до міста, усе зважили, але загадали перевезти в інший склад. Чоловік повіз, а там така черга велика. Він стояв, стояв, а потім придумав: "У мене ж квитанція є, що здав і зважив усе. Поїду я додому і заберу собі оці оклунки". І так він приїхав з усім додому,

уже була ніч. Разом з матір'ю зірвали підлогу, викопали ямку і заховали те зерно. А квитанцію про здачу відніс у сільраду. А навесні посіяли ячмінь та просо, зібрали з цього урожай. Навіть сусідам допомагали. Так і вижили, бо батько ще раніше помер, а мати залишилася з п'ятьма дітьми.

Мого дідуся, матиного батька, розкуркулили і разом із сім'єю заслали на Урал. Дідусь там і помер, а бабуся з тіткою втекли звідтіля і пішки прийшли додому. А матір змусили йти в колгосп. Там давали допомогу. У той час я була в яслах. Так нас там годували, навіть і цукерки давали.

Може, в селі хтось і помер з голоду, але я цього не знаю. Село ж велике. А хто винен у загибелі людей, Бог його знає. Може, і влада не так щось робила, може, і люди не хотіли йти в колгосп, коли колективізація була.

*Записав учень 9 класу Чапліївського НВК  
Дмитро Василенко*

**Спогади Герасима Григоровича Садового, 1915 р.н.,  
жителя с. Ображіївка**

6 травня 2008 р.

Мій батько працював на заводі "Зірка", мати була вдома, бо мала п'ятеро малих дітей: Прокіп – найстарший, Герасим – 13 років, Дуня, Маня, Галя – інвалід дитинства.

У роки колективізації батьки не хотіли вступати до колгоспу. Не хотілося віддавати туди, тобто в загальне, усе те, що наживалося роками для своєї сім'ї, у господарів була корова і різний землеробський інвентар. До колгоспу, без сумніву, вступали тільки ті сім'ї, в яких не було господарства – втрачати їм було нічого. В основному, це були лінкуваті, неспритні сім'ї. Батька звільнили з роботи, мовляв, нікуди буде дітись, ось і вступить до колгоспу. І все ж таки він довго цього не робив, шукав якийсь інший вихід і, не знайшовши, написав заяву.

Жорстокість перевищувала милосердя. Не дивлячись на те, що в сім'ї було п'ятеро дітей, одна з яких інвалід, уповноважені комуністи відірвали від хати сінці, розібрали хлів, зі стіни зняли годинник і дзеркало. Зимувати було дуже важко: тільки-но відкриєш хатні двері, мороз (а морози в ті часи були суворими) і вітер зразу ж видували тепло. Герасим в колгосп пішов в 14 років, заробляючи при цьому нікому не потрібні палички.

З приходом весни батько на городі посіяв трохи ячменю. Ще зеленими шморгали зерна і варили суп.

У 1937 році Герасим був призваний до лав Червоної Армії. Служив в Новгород-Сіверському. Розповів командир про сімейне становище, про те, що хата без сінців. Командир виписав 2 куби лісу і відправив у село.

Ще до армії юнак, щоб якось вижити, з друзями їздив на заробітки в Черкаську область, у село, яке знаходилося в 20 км від станції. Людей у селі майже не було – вимерли від голоду. Це дуже насторожило хлопців. І, не дивлячись на те, що голова колгоспу пообіцяв платити їм за роботу житом, вони виїхали додому, продавши плащ на дорогу.

За словами Герасима Григоровича, великого Голодомору в 30-х роках в Ображіївці не було. Багато жителів села працювали на заводах Шостки, де видавали хоч і невеликий, та все ж такі пайок.

*Записав Максим Юрійович Кротов,  
відділ культури і туризму Шосткинської  
райдержадміністрації*

**Спогади Олександри Федорівни Бородай, 1919 р.н.,  
жительки с. Марчихина Буда**

4 березня 2008 р.

Я народилася 4 травня 1919 року в с. Марчихина Буда Ямпільського району, де і проживала в часи Голодомору 1932-1933 років. Сама була в той час ще не дуже дорослою, тож багато чого не пам'ятаю, але все ж таки згадую ті страшні роки. Та й моя мати потім, коли я вже була доросла, розповідала.

Спогади ті залишилися в пам'яті не то через страх, а може й тому, що дуже важко той жах пережити. Мати розповідала майже пошепки, а очі її завжди наповнювалися сльозами.

У сім'ї Зібурів було п'ятеро дітей, усі один одного менше. Як же нагодувати таку ораву, коли з хати забрали все, що можна? Залишилася одна гречана полова. З неї Зібуриха примудрилася робити щось схоже на оладки. Отим і виживали. У березні померли троє дітей. Інші,

як тільки почав танути сніг, пішли по городах шукати щось їстівне. З гнилої картоплі та буряків, що знаходили, робили хлібці. Але цього було замало. Померло і двоє останніх дітей. Не витримавши горя і голоду, померли й батьки.

Така ж доля спіткала іншу сім'ю – Морозових, в якій від голоду померли батько, мати та четверо дітей.

У сім'ї М'ячик померло 4 чоловіки. На жаль, зараз важко пригадати, як їх звали.

Страшні то були часи, а потім довго мовчали про трагедію. Зараз залишилося дуже мало людей, які пам'ятають про той голод.

*Записала секретар Марчихинобудської  
сільської ради  
Світлана Миколаївна Нещерет*

**Спогади Марії Сергіївни Циганок, 1925 р. н.,  
жительки с. Степне**

26 лютого 2008 р.

В 1932 году, когда стали создавать колхоз, отец не захотел вступать в него и пошел работать в Хутор-Михайловский на завод. Домой не приходил всю зиму, потому что его все время заставляли писать заявление. А так приходили "ударники", мать им говорила, что без хозяйства ничего не решает, сама ничего писать не смеет. Чтоб заставить силой, "ударники" забрали коня, корову, сундук с вещами. Каждый раз, как приходили, что-нибудь забирали. Родители смогли спрятать жито, закопали его в землю. Немного осталось картошки, мать прятала ее на печке. В доме под сволоком был привязан небольшой узелок с просом, отец где-то купил для посева. В очередной приход "ударники" которыми были свои, местные жители, увидели узелок, стали его снимать, а тот упал на пол. Я ухватила узелок, зная, что это самое дорогое, что есть в доме, и убежала в кусты. От страха, что догонят и отнимут, чуть не умерла. Голодную зиму пережили очень тяжело, но и весной было не легче. Отец рассчитался с завода и вступил в колхоз. Но дома-то есть все равно

было нечего. Но хоть выжили. Ели, что придется: и кору обдирали, и полову пекли.

Помню, что голодали многие, особенно те, у кого не было коров. А их не было или в очень бедных семьях, или кого раскулачили (их высылали из села на Соловки), или у тех, кто не хотел вступать в колхоз.

Рядом жила семья Ольховиков – мать и пятеро детей. Отец умер раньше. Семья жила бедно. Да еще воры залезли в овин и обмолотили снопы жита. Коровы не было, очень голодали, опухли. Уже весной трое маленьких детей (старшей девочке было лет семь, меньшим девочке и мальчику по 3-5 лет) лежали прямо на дороге и просили есть. Мать плакала над ними, говорила, что у нее ничего нет. На дороге они и умерли. Похоронили их на кладбище. Двое старших детей выжили: то нашли где-то в навозе лошадиную шкуру, то лазили на огороды воровать посаженную картошку.

Еще на околице умерла сестра Шеремерева Федоса (Сытикова) со своей дочкой. Ходили такие пухлые с голоду и не выжили.

*Записала голова Степненської сільської ради  
Любов Іванівна Помощник*

# РОЗДІЛ 4.

---

# ФОТОМАТЕРІАЛИ



В канаві там лежав хлопчина  
Ніяк не більше семи літ,  
Йому б ще круглими очима  
Дивитись радісно на світ.

Та я тоді з ним не балакав,  
Очей він теж не відкривав,  
Лежав, зігнувшись, тихо плакав  
І "хочу їсти" ще стогнав.

Він там і вмер, маленький хлопчик,  
Що мав не більше семи літ,  
Що навіть думати не міг ще,  
Чому ж такий жорстокий світ.

Чому померла в тридцять третім  
Ще тисяча людей в селі,  
Чому немає й не шукає  
Ніхто вже правди на землі.

Минають роки, а в уяві –  
І досі постать та моя  
Лежить на вигоні в канаві,  
І "хочу їсти" чую я.

**Василь СОСЮРЧЕНКО**  
(м. Ромни)



Колгоспні активісти "червона мітла"  
(с. Линове Путивльського р-ну). 1932 р.



Заготівля зерна в колгоспі "Єдиний труд"  
(с. Яцине Путивльського р-ну). 1932 р.



Виїзд на сівбу в колгоспі ім. Чубаря  
(с. Сиром'ятникове Путивльського р-ну). 1932 р.



Магазин Торгсін  
(м. Путивль Путивльського р-ну). 1930 р.



Ударники колгоспу ім. Петровського  
(с. Попівщина Роменського р-ну). 1933 р.



Молотьба в колгоспі ім. Комінтерна  
(с. Герасимівка Роменського р-ну). 1932 р.



Червона валка із зерном урожаю 1929 р.  
(м. Ромни Олександрівська площа).



Співробітники Конотопського окрвдділу ДПУ активні учасники заходів щодо хлібозаготівель. 1930 р.





Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932-1933 років у м. Тростянці. Споруджено в листопаді 1993 року на центральному кладовищі. Автор проекту – О.В. Лучанінов.



Пам'ятник Трохиму Сірику та його сусідам у с. Воронцове Кролевецького району. Споруджено у 1993 році за кошти сина-емігранта Григорія Сірика.



Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932-1933 років у м. Кролевці.  
Споруджено в 2007 році на території центрального кладовища.  
Автор проекту і виконавець О.Т. Рокитянський.



Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932-1933 років у м. Ворожба Білопільського району. Споруджено в 1993 році в центрі міста на місці масових поховань.

## РОЗДІЛ 4. ФОТОМАТЕРІАЛИ



Меморіал Скорботи "Жертвам Голодомору 1932-1933 років" у м. Лебедині (вул. Сумська). Встановлено влітку 1993 р. Автори проекту – головний архітектор Лебединського району О.О. Гайдаш, творчий колектив художників – Ю.А. Мумрін (керівник), О.П. Будьонний, В.В. Жевкало; художник-коваль А.А. Малишевський і коваль І.О. Бойко.

Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932-1933 років у смт Краснопілля. Споруджено в 2006 році на території старого кладовища.





Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932-1933 років у с.Сад Сумського району.  
Встановлено 20 травня 2008 року на території сільського храму.



Пам'ятник родині Любченків, яка загинула в роки Голодомору, у с. Дубовичі Кролевецького р-ну. Споруджено в 90-і роки минулого століття на сільському цвинтарі.



Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932-1933 років у с. Бишкінь Лебединського району. Споруджено 15 листопада 2007 року на центральному кладовищі.



Меморіальний комплекс жертвам Голодомору 1932-1933 років у с. Хоружівка Недригайлівського району. Встановлено 24 листопада 2007 року в центрі села за ідеєю Президента України В.А. Ющенка та народного депутата України П.А. Ющенка. Художник і архітектор – заслужений архітектор України А.В. Гайдамака. Будівництво здійснила холдингова компанія "Київміськбуд".



Обласний меморіал жертвам Голодомору 1932-1933 років у с. Піски Буринського району. Споруджено 24 листопада 2007 року на місці масових поховань.



Пам'ятний хрест жертвам Голодомору в с. Мути́н Кролевецького р-ну. Споруджений на центральному кладовищі з ініціативи та за кошти почесного жителя села В.О. Проценка.

1932-1933

# ДОДАТКИ

---

## АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ НА СУМЩИНІ В 1932-1933 РОКАХ\*

По лютий 1932 р.

### Райони – з підпорядкуванням центру.

Білопільський, Буринський, Великописарівський, Глухівський, Конотопський, Краснопільський, Кролевецький, Лебединський, Липоводолинський, Миропільський, Недригайлівський, Новгород-Сіверський (частина), Охтирський, Путивльський, Роменський, Середино-Будський, Талалаївський, Тростянецький, Улянівський, Шосткинський.

Місто Суми з підпорядкованим йому Сумським районом.

3 лютого 1932 р.

### Київська область (з лютого 1932 р.).

Глухівський, Конотопський, Кролевецький, Новгород-Сіверський (частина), Середино-Будський і Шосткинський – з жовтня 1932 р. у складі Чернігівської області.

### Харківська область (з лютого 1932 р.).

Білопільський, Великописарівський, Зіньківський (частина), Краснопільський, Лебединський, Липоводолинський, Миропільський, Охтирський, Тростянецький, Улянівський.

Буринський, Недригайлівський, Путивльський, Роменський і Талалаївський – з жовтня 1932 р. у складі Чернігівської області.

Місто Суми з підпорядкованим йому Сумським районом.

### Чернігівська область (з жовтня 1932 р.).

Буринський, Глухівський, Конотопський, Кролевецький, Недригайлівський, Новгород-Сіверський (частина), Путивльський, Роменський, Середино-Будський, Талалаївський, Шосткинський.

*\*За адміністративно-територіальною реформою в Україні:*

- у вересні 1930 р. запроваджено 2-ступеневу адмін.-терит. систему: центр – район;
- у лютому 1932 р. запроваджено обласний поділ, 3-ступеневу адмін.-терит. систему: центр – область – район.

*Подальші зміни стосовно окремих районів:*

- Зіньківський тепер Полтавської області. З лютого 1935 р. частина його території – у сучасних межах Охтирського району;
- Миропільський розформовано в червні 1957 р. Частини його території тепер у складі Краснопільського і Сумського районів;
- Новгород-Сіверський тепер Чернігівської області. З лютого 1935 р. частина його території – у сучасних межах Середино-Будського району;
- Талалаївський тепер Чернігівської області. З січня 1965 р. частина його території – у сучасних межах Роменського району;
- Улянівський у січні 1963 р. приєднано до Білопільського;
- Ямпільський у лютому 1931 р. приєднано до Шосткинського, у січні 1963 р. – до Середино-Будського, поновлено (відповідно) у лютому 1935 р. і в грудні 1966 р.



## СТАТТІ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УСРР 1927 РОКУ, ЯКІ ЗГАДУЮТЬСЯ В ТЕКСТАХ ДОКУМЕНТІВ РОЗДІЛУ 2

- Ст. 54-2 – Участь у збройному повстанні з контрреволюційною метою, у захопленні влади з тією самою метою і, зокрема, щоб силоміць відірвати від СРСР будь-яку частину його території – *вищий захід соціального захисту – розстріл з допущенням, при пом'якшуючих обставинах, позбавлення волі на строк не менш, як три роки, з конфіскацією всього або частини майна.*
- Ст. 54-10 – Пропаганда або агітація, яка полягає в заклику до повалення, підриву або послаблення радянської влади чи до вчинення окремих контрреволюційних злочинів, а також розповсюдження чи виготовлення або зберігання літератури того самого змісту – *позбавлення волі на строк не менш, як шість місяців.*
- Ст. 54-11 – Всяка організаційна діяльність, спрямована на підготування або вчинення контрреволюційних злочинів, а також участь в організації, утвореній для підготування або вчинення одного з таких злочинів – *заходи соціального захисту, зазначені у відповідних статтях розділу "Контрреволюційні злочини" Кримінального Кодексу.*
- Ст. 54-14 – Контрреволюційний саботаж, тобто те, що будь-хто свідомо не виконає певних обов'язків або навмисно недбало їх виконає із спеціальною метою послабити владу уряду і діяльність державного апарату – *позбавлення волі на строк не менш, як один рік, з конфіскацією всього або частини майна, з підвищенням при особливо обтяжуючих обставинах аж до вищого заходу соціального захисту – розстрілу з конфіскацією майна.*
- Ст. 56-16 – Організація масових заворушень, які супроводжуються погромами, та участь у таких заворушеннях – а) до організаторів і керівників масових заворушень, а також до всіх учасників, що вчинили такі злочини або збройно вчинили опір владі – *позбавлення волі на строк, не менш, як два роки, з конфіскацією всього або частини майна, із застосуванням, при особливо обтяжуючих обставинах, вищого заходу соціального захисту – розстрілу з конфіскацією майна;* б) до інших учасників – *позбавлення волі на строк не більш, як три роки.*
- Участь у масових заворушеннях, не обтяжених злочинами, зазначеними вище, але поєднаних з явною непокорю законним вимогам влади або з протидіянням виконанню покладених на неї обов'язків, або з примушенням її виконувати явно незаконні вимоги – *позбавлення волі на строк не більш, як один рік.*
- Ст. 58 – Злісний, тобто впертий, незважаючи на очевидну до того змогу і застосування відповідними органами стягнення податків та зборів заходів стягнення, неплатіж у встановлений строк належних податків та зборів з обов'язкового окладного страхування або відмова їх заплатити в той же строк, а так само відмова виконати загальнодержавного значення повинності чи роботи, незважаючи на вжиті згідно з законами, що регулюють виконання цих повинностей і робіт, заходи адміністративного впливу – *позбавлення волі на строк не менш, як шість місяців, або виправно-трудова робота із застосуванням в обох випадках штрафу не більш десятикратного розміру несплачених платежів.* (У редакції 15 березня 1930 р.).
- Несплата куркульськими елементами в установлені строки податків і зборів, невиконання завдань загальнодержавного значення або інші форми їх опору соціалістичному будівництву – *позбавлення волі на строк не менш, як один рік, або виправно-трудова робота з конфіскацією в обох випадках усього або частини майна.* (У редакції 25 лютого 1931 р.).

- Ст. 58 ч. 1 – Повторне невиконання одноосібниками своїх зобов'язань щодо здавання державі хліба або картоплі, або соняшника в установлені строки – *позбавлення волі на строк не менш, як шість місяців, або виправно-трудова робота на строк до одного року*.  
Ті самі дії, що вчинені куркульськими елементами, хоч би і вперше, а також іншими особами при обтяжуючих обставинах: змова групи осіб або опір органам влади під час стягнення – *позбавлення волі на строк, не менш, як п'ять років, з конфіскацією всього або частини майна, із засланням або без нього*. (У редакції 4 квітня 1933 р.).
- Ст. 58 ч. 2 – Здача або спроба здачі державі явно недоброякісного або попсованого зерна або картоплі, або соняшнику особами, які зобов'язані здавати їх на виконання своїх зобов'язань – *позбавлення волі на строк до двох років*. (У редакції 4 квітня 1933 р.).
- Ст. 97 – Зловживання владою або службовим станом, тобто такі дії службової особи, які вона могла вчинити лише завдяки своєму службовому становищу... з міркувань корисливої чи іншої особистої заінтересованості – *позбавлення волі на строк не менш, як шість місяців*.
- Ст. 98 – Бездіяльність влади, тобто, коли службова особа не виконає дій, які вона з обов'язків своєї служби повинна була виконати, при наявності ознак, передбачених у ст. 97, а також неухильне ставлення до служби, тобто недбайливе або несумлінне ставлення до покладених службових обов'язків, при наявності тих самих ознак – *позбавлення волі на строк до трьох років або примусова праця*.
- Ст. 119 – Зловмисне невиконання зобов'язання за договором, укладеним з державною, кооперативною або громадською установою чи підприємством – *позбавлення волі на строк до п'яти років з конфіскацією всього або частини майна чи без неї*.

## ПОЗАСУДОВІ ОРГАНИ, ЯКІ ЗГАДУЮТЬСЯ В ТЕКСТАХ ДОКУМЕНТІВ РОЗДІЛУ 2

Особлива нарада при колегії ДПУ УСРР – (березень 1924 р. – липень 1934 р.).

Судова "трійка" при колегії ДПУ УСРР – (лютий 1930 р. – травень 1935 р.).

"Трійки" при обласних управліннях НКВС – (травень 1935 р. – листопад 1938 р.).

*"Трійка" складалася з начальника обласного управління НКВС (голова "трійки"), першого секретаря обкому КП(б)У, прокурора області.*

## ПЕРЕЛІК ДОКУМЕНТІВ (РОЗДІЛУ 2)

№ 1. З протоколу наради комісії з хлібозаготівлі Біловодської сільради колишнього Юнаківського району про відповідальність за агітацію проти заготівлі хліба. 9 жовтня 1929 р. ....	589
№ 2. З плану надходження хліба від куркульських господарств Глухівської округи в 1930 році. 28 січня 1930 р. ....	589
№ 3. Спецзведення Глухівського окружного відділу ДПУ для окружного прокурора про масове знищення і продаж худоби на території округу. 8 лютого 1930 р. ....	590
№ 4. Відомості Улянівського райвиконкому про розкуркулення в колишньому однойменному районі. 9 листопада 1930 р. ....	592
№ 5. Зі зведених відомостей інформаційної групи Наркомзему УСРР про факти адміністрування та примусової колективізації на місцях. Квітень 1931 р. ....	593
№ 6. З протоколу допиту свідка – голови Крамчанської сільради Великописарівського району С.Г. Півня про жіночу "волинку" на території ради. 5 листопада 1931 р. ....	593
№ 7. Характеристика Улянівської сільради колишнього однойменного району громадянина П.П. Бабченка, який злісно не виконував плани хлібозаготівлі. 2 січня 1932 р. ....	593
№ 8. Лист голови правління Лебединської райколгоспспілки до колгоспів однойменного району про заборону розподілу хліба на трудодні до повного виконання планів хлібозаготівлі. 4 січня 1932 р. ....	594
№ 9. Зі спецдонесення Глухівського райвідділення ДПУ однойменному райкому КП(б)У про негативне ставлення селян до колективізації та хлібозаготівлі. 8 січня 1932 р. ....	594
№ 10. Повідомлення сількора К.С. Кореневого до ВУЦВК про свавілля місцевих керівників на хуторі Лідине колишнього Улянівського району. 14 січня 1932 р. ....	595
№ 11. З протоколу засідання бюро Миропільського райпарткому про незадовільне виконання планів хлібозаготівлі та покарання керівників окремих сільрад і партосередків у колишньому однойменному районі. 16 січня 1932 р. ....	595
№ 12. Лист голови Роменського райвиконкому до Великобудківської сільради про покарання службових осіб за зловживання при вилученні майна в куркулів. 20 січня 1932 р. ....	597
№ 13. Телефонограма оперативної трійки з хлібозаготівлі колишнього Великобубнівського району головам сільрад та уповноваженим райвиконкому про виконання плану хлібозаготівлі. Не раніше 20 січня 1932 р. ....	598
№ 14. З інформаційного листа нарслідчого до Сумського міжрайонного прокурора про заходи впливу на громадян окремих сіл Сумського району, які не виконують хлібозаготівельні плани. 27 січня 1932 р. ....	598
№ 15. З відкоригованого річного плану заготівель зернових культур, доведеного до районів колишнього Конотопського округу. 29 січня 1932 р. ....	599
№ 16. З протоколу засідання президії Житненської сільради Роменського району про накладення штрафів на громадян, які не виконали завдань хлібозаготівлі. 3 лютого 1932 р. ....	600
№ 17. Зі спецдонесення відділення шляхово-транспортного відділу ОДПУ залізничної станції Конотоп про погіршення забезпечення трудящих та учнів продуктами харчування. 5 лютого 1932 р. ....	600
№ 18. Спецзведення Глухівського райвідділення ДПУ про хід хлібозаготівлі на Глухівщині. 9 лютого 1932 р. ....	601
№ 19. Протокол засідання президії Засульської сільради Роменського району про покарання селян за невиконання завдань з хлібозаготівлі. 10 лютого 1932 р. ....	605
№ 20. Заява громадянина Коржівської сільради Роменського району Ф.К. Федірка про прийняття його до сільськогосподарської артілі "3-й вирішальний". 14 лютого 1932 р. ....	606
№ 21. З резолюції бюро Лебединського райпарткому про хід виконання плану заготівлі сільськогосподарської продукції. 18 лютого 1932 р. ....	606
№ 22. Лист голови Великобубнівського райвиконкому та народного судді колишнього однойменного району до голів сільрад та уповноважених РВК про надання сільрадам права конфіскацію майна в куркулів. 21 лютого 1932 р. ....	606
№ 23. Заява члена Коржівської сільськогосподарської артілі "3-й вирішальний" Роменського району Н.К. Федірка до правління артілі про видачу йому хліба. 27 лютого 1932 р. ....	607
№ 24. Заява жителя села Московський Бобрик Лебединського району Я.І. Єфросиніна до ВУЦВК про несправедливе виключення його з колгоспу та розкуркулення. 10 березня 1932 р. ....	607
№ 25. Акт затримання на картопляному полі колгоспника М.О. Шапошника, складений об'їждчиком сільськогосподарської артілі ім. Петровського (село Будилка) Лебединського району. 12 березня 1932 р. ....	607

№ 26. Інформаційний лист до Охтирського райпарткому про випадки голодування дітей шкільного віку в Яблунченській сільраді та деякі інші питання. <i>15 березня 1932 р.</i> .....	608
№ 27. Доповідна записка позаштатного інспектора Глухівської РКК-РСІ М. Дорошенко про розкуркулення і виключення з колгоспу П.А. Романенка. <i>19 березня 1932 р.</i> .....	608
№ 28. Лист голови Лебединського райвиконкому та завідувача райфінвідділу до сільрад однойменного району про стягнення податкових недоплат. <i>29 березня 1932 р.</i> .....	609
№ 29. Із записки ДПУ УСРР про організаційно-господарський стан колгоспів у 1931 році за матеріалами агентурного вивчення їхньої діяльності. <i>29 березня 1932 р.</i> .....	610
№ 30. З протоколу засідання бюро Миропільського райпарткому про загибель коней в окремих селах через відсутність кормів та про адміністрування при усупільненні худоби в селі Криничне. <i>1 квітня 1932 р.</i> .....	610
№ 31. З інформаційного листа Сумського міського прокурора до Харківського обласного прокурора про засудження членів бригади з хлібозаготівлі села Головашівка Сумського району за знущання над селянами. <i>5 квітня 1932 р.</i> .....	611
№ 32. Заява громадянина Коржівської сільради Роменського району Г.А. Волинського про виключення його із сільськогосподарської артілі "3-й вирішальний". <i>7 квітня 1932 р.</i> .....	612
№ 33. З постанови зборів правління, бригадирів та активу колгоспу ім. Лисянського Лебединського району про виключення з колективу осіб, які шкодять господарству. <i>13 квітня 1932 р.</i> .....	612
№ 34. Заява колгоспника села Коржі Роменського району до ради місцевої сільгоспартілі про зволікання з виділенням йому садибної землі. <i>15 квітня 1932 р.</i> .....	613
№ 35. З протоколу засідання бюро Тростянецького райпарткому про заходи щодо економії хліба в однойменному районі, зняття з хлібопостачання усіх їдалень та родин, що пов'язані з сільським господарством. <i>20 квітня 1932 р.</i> .....	613
№ 36. Заява Єфросинії Куниці до Лебединської міської ради про дозвіл на помел пшениці у зв'язку з хворобою. <i>21 квітня 1932 р.</i> .....	614
№ 37. Доповідна записка керуючого Веселівським відділенням 2-го Буринського радгоспу директору останнього про фізичне виснаження працюючих у полі. <i>23 квітня 1932 р.</i> .....	614
№ 38. З протоколу засідання президії Майдаківської сільради колишнього Улянівського району про утаювання куркулем Н.С. Косенком свого господарства від оподаткування. <i>27 квітня 1932 р.</i> .....	614
№ 39. Відповідь Недригайлівської РКК-РСІ на запит ВУЦВК щодо скарги селян про тяжкий стан артілі "Перемога" Вільшанської сільради. <i>29 квітня 1932 р.</i> .....	615
№ 40. З інформаційного листа прокурора міста Суми Воробйова прокурору Харківської області про боротьбу з викривленнями на селі. <i>3 травня 1932 р.</i> .....	615
№ 41. Заява секретаря осередку ЛКСМУ села Кашпури Роменського району та секретаря сільради до Політбюро ЦК КП(б)У про зловживання та перекручування під час хлібозаготівлі на території сільради. <i>10 травня 1932 р.</i> .....	616
№ 42. Із заяви громадянки хутора Сухоставці колишнього Улянівського району Х.Г. Солохи до прокурора міста Білопілля про повернення вилучених у неї під час хлібозаготівлі зерна, смухів та вовни. <i>10 травня 1932 р.</i> .....	617
№ 43. З протоколу засідання президії Процівської сільради Роменського району про передачу до колгоспу землі і засобів виробництва місцевого жителя П.П. Рака. <i>12 травня 1932 р.</i> .....	618
№ 44. З протоколу засідання бюро Тростянецького райпарткому про незадовільний стан харчування учнів місцевого агротехнікуму. <i>15 травня 1932 р.</i> .....	618
№ 45. Заява громадянина Панасівської сільради Липоводолинського району М.Х. Спичака до дільничного прокурора про звільнення з-під варти. <i>15 травня 1932 р.</i> .....	619
№ 46. З телеграми ЦК КП(б)У Харківському обкому партії про надання продовольчої допомоги окремим районам однойменної області. <i>21 травня 1932 р.</i> .....	619
№ 47. З протоколу засідання робочої частини президії Білопільської міської ради про заяву В.К. Литвиненка щодо "невірного" продажу його майна. <i>30 травня 1932 р.</i> .....	619
№ 48. З таблиці показників колективізації в південно-східних районах Сумщини. <i>Травень 1932 р.</i> .....	620
№ 49. Заява З.П. Рибалки до Лебединської міської ради про дозвіл на "вбивство" теляти для власних потреб. <i>5 червня 1932 р.</i> .....	620
№ 50. Повідомлення інспектора дошкільного виховання Ніжинського (тепер Чернігівської області) райвідділу народної освіти Київському облвідділу народної освіти та облвідділу постачання про невідвантаження хліба Конотопторгом дитячим закладам. <i>11 червня 1932 р.</i> .....	621
№ 51. З протоколу позачергового засідання бюро Буринського райпарткому про масовий вихід колгоспників із колгоспів у зв'язку з відсутністю хліба. <i>13 червня 1932 р.</i> .....	621
№ 52. З доповідної записки Харківського обкому партії до ЦК КП(б)У про надзвичайно напружене продовольче становище в окремих районах однойменної області. <i>Червень 1932 р.</i> .....	622

№ 53. Доповідна записка Сумському міському прокурору його помічника про перевірку роботи окремих сільрад однойменного району та факти голодування родини бідняка Бондаренка на хуторі Криничному Новомихайлівської сільради. 8 липня 1932 р. ....	623
№ 54. З обвинувального висновку в слідчій справі громадянина села Великий Прикіл колишнього Миропільського району Д.П. Дегтяренка, звинувачуваного в проведенні контрреволюційної агітації проти хлібозаготівлі та посівкампанії. 10 липня 1932 р. ....	625
№ 55. Повідомлення республіканської газети "Радянське село" про "перекручування лінії партії" під час хлібозаготівлі в селі Капустинці Липоводолинського району. 12 липня 1932 р. ....	626
№ 56. З протоколу засідання бюро Шосткинського райпарткому про підвищення цін на громадське харчування. 14 липня 1932 р. ....	626
№ 57. З протоколу загальних зборів членів та кандидатів у члени КП(б)У партосередку хутора Чернецько-Вільмівський Сумського району про нереальність плану хлібозаготівлі та про участь у ній комуністів. 27 липня 1932 р. ....	627
№ 58. З протоколу засідання бюро Тростянецького райпарткому про організацію хлібозаготівлі та здійснення суворого контролю за видачею хлібних авансів тільки працюючим колгоспникам в однойменному районі. 29 липня 1932 р. ....	628
№ 59. З протоколу засідання президії Малобубнівської сільради колишнього Великобубнівського району про нереальність плану хлібозаготівлі на 1932 рік. 31 липня 1932 р. ....	629
№ 60. Доповідна записка уповноваженого з хлібозаготівлі Буринського райпарткому М. Олійника про заходи щодо хлібозаготівлі та протидію їй у селі Нова Олександрівка. 31 липня 1932 р. ....	629
№ 61. З протоколу засідання правління сільськогосподарської артілі "Червона Армія" (село Гар-барі) Лебединського району про нереальність плану хлібозаготівлі на 1932 рік. 3 серпня 1932 р. ....	630
№ 62. Обов'язкова постанова Буринського райвиконкому про порядок регулювання помелу зерна на млинах в однойменному районі. 7 серпня 1932 р. ....	631
№ 63. Доповідна записка Конотопського райвідділення ДПУ керівникам однойменного району про хід хлібозаготівлі. 8 серпня 1932 р. ....	631
№ 64. Лист колгоспника Лебединського району до голови ВУЦВК про занепад колгоспів та загрозу голодної смерті. 8 серпня 1932 р. ....	633
№ 65. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про заходи боротьби зі спекуляцією хлібом. 9 серпня 1932 р. ....	633
№ 66. З протоколу засідання бюро Середино-Будського райпарткому про незадовільне забезпечення харчовими ресурсами керівного складу однойменного району. 9 серпня 1932 р. ....	634
№ 67. Лист Конотопського відділу держторгівлі до Київського облвідділу постачання, інших установ про незадовільне забезпечення продуктами харчування дитячих закладів та інвалідних будинків. 9 серпня 1932 р. ....	635
№ 68. З протоколу засідання бюро Шосткинського райпарткому про перебіг хлібозаготівель в однойменному районі. 11 серпня 1932 р. ....	635
№ 69. Лист Буринського райпарткому до секретарів партосередків, уповноважених райкому, фракції райвиконкому про розбазарювання хліба шляхом видачі на трудодні в колгоспі "Червоний партизан" (село Миколаївка). 12 серпня 1932 р. ....	636
№ 70. З інформаційного листа Середино-Будського райпарткому до Київського обкому КП(б)У щодо протидії прийняттю планів хлібозаготівлі в селах. 20 серпня 1932 р. ....	637
№ 71. Доповідна записка Конотопському райпарткому його уповноважених та секретаря партосередку в селі Шаповалівка про негативне ставлення селян до хлібозаготівлі. Не раніше 20 серпня 1932 р. ....	637
№ 72. Телеграма заступника голови Ради Праці та Оборони СРСР В. В. Куйбишева в ЦК КП(б)У про необхідність прискорення відвантаження зерна на експорт. 27 серпня 1932 р. ....	638
№ 73. З протоколу засідання президії Буринського райвиконкому про помилки в методах хлібозаготівлі в селі Нечаївка. 9 вересня 1932 р. ....	638
№ 74. Інформаційний лист Путивльського райпарткому до Харківського обкому КП(б)У про хід хлібозаготівель. 10 вересня 1932 р. ....	639
№ 75. З вироку народного суду Глухівського району в кримінальній справі трьох мешканців села Баранівка, яких обвинувачено в антирадянській агітації та підбурюванні селян до масових заворушень. 13 вересня 1932 р. ....	641
№ 76. Обов'язкова постанова Великобубнівського райвиконкому про норми помелу зернових та олійних культур у колишньому однойменному районі. 17 вересня 1932 р. ....	642
№ 77. Заява громадянина села Миколаївка-Тернівська колишнього Улянівського району Я.У. Гречаненка до ВУЦВК про повернення вилученого в нього майна. 28 вересня 1932 р. ....	642
№ 78. З протоколу засідання бюро Конотопського райпарткому про незадовільне виконання планів хлібозаготівлі в селах однойменного району та покарання голів Любитівської та Хижківської сільрад за зрив заготівлі. 29 вересня 1932 р. ....	643

№ 79. Постанова об'єднаного пленуму Недригайлівського райпарткому та районної контроль-ної комісії про хід виконання плану хлібозаготівлі в однойменному районі. <i>7-8 жовтня 1932 р.</i> ..	644
№ 80. З постанови президії Київського облвиконкому про норми перемолу зернових культур. <i>9 жовтня 1932 р.</i> ..	645
№ 81. З протоколу засідання президії Буринського райвиконкому про заборону торгівлі в однойменному районі хлібом до повного виконання річного державного плану хлібозаготівель. <i>10 жовтня 1932 р.</i> ..	646
№ 82. Постанова президії Буринського райвиконкому про незадовільний стан хлібо-заготівель та організацію "червоних валок" хліба в однойменному районі. <i>28 жовтня 1932 р.</i> .....	646
№ 83. З постанови Політбюро ЦК КП(б)У про заходи підсилення хлібозаготівель. <i>30 жовтня 1932 р.</i> ..	647
№ 84. Постанова бюро Глухівського райпарткому про заходи щодо виконання планів хлібозаготівлі та організацію "червоних валок" у жовтневі свята. <i>4 листопада 1932 р.</i> .....	649
№ 85. Лист анонімного автора до редакції газети "Легкая индустрия" про незадовільне забезпечення продуктами харчування робітників Конотопського коноплевого заводу. <i>9 листопада 1932 р.</i> ..	650
№ 86. З протоколу загальних зборів осередку КП(б)У в колгоспі "Червоний партизан" (село Студенок) колишнього Шалигинського району про обов'язкове виконання зниженого плану хлібозаготівель. <i>10 листопада 1932 р.</i> ..	651
№ 87. З протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі. <i>11 листопада 1932 р.</i> ..	651
№ 88. З протоколу засідання організаційного бюро ЦК КП(б)У по Чернігівській області про хід хлібозаготівель на Чернігівщині. <i>Не раніше 11 листопада 1932 р.</i> .....	652
№ 89. З протоколу загальних зборів членів колгоспу "Вільна праця" та одноосібників хутора Капітанівка Конотопського району про виконання плану хлібозаготівлі. <i>13 листопада 1932 р.</i> ..	654
№ 90. З протоколу пленуму однієї із сільрад Конотопського району про вислання за межі області та штрафування громадян, які не виконали хлібозаготівельний план. <i>13 листопада 1932 р.</i>	654
№ 91. Постанова виїзної президії Липоводолинської районної контрольної комісії про виключення з партії та передачу до суду справи голови колгоспу ім. Петровського Подільківської сільради П.Д. Сепети за приховування зерна та протидію хлібозаготівлі. <i>14 листопада 1932 р.</i> .....	655
№ 92. З постанови бюро Харківського обкому КП(б)У про припинення завезення промтоварів у села, які не виконують планів хлібозаготівлі. <i>14 листопада 1932 р.</i> ..	655
№ 93. Протокол позачергового засідання бюро Середино-Будського райпарткому та райпартактиву про недоліки у виконанні плану хлібозаготівлі в однойменному районі та заходи щодо їх усунення. <i>15 листопада 1932 р.</i> ..	656
№ 94. Постанова бюро Шосткинського райпарткому про покарання партійних і радянських працівників однойменного району та занесення на "чорну дошку" шести сіл за незадовільний стан хлібозаготівлі. <i>16 листопада 1932 р.</i> ..	657
№ 95. Резолюція бюро Конотопського райпарткому про занесення на "чорну дошку" чотирьох сіл однойменного району та посилення роботи з хлібозаготівлі. <i>16 листопада 1932 р.</i> ..	659
№ 96. З постанови Політбюро ЦК КП(б)У про заходи посилення хлібозаготівель. <i>18 листопада 1932 р.</i> ..	660
№ 97. Постанова Раднаркому УСРР про заходи до посилення хлібозаготівель. <i>20 листопада 1932 р.</i> ..	662
№ 98. Зі зведень ДПУ УСРР про настрої та протидію партійців і комсомольців хлібозаготівлям. <i>20 листопада 1932 р.</i> ..	663
№ 99. З протоколу засідання пленуму Княже-Козачанської сільради Путивльського району про хід хлібозаготівлі. <i>20 листопада 1932 р.</i> .....	664
№ 100. Відомості про хлібні справи в народному суді Білопільського району. <i>Не раніше 20 листопада 1932 р.</i> ..	665
№ 101. З протоколу засідання президії колишньої Засульської сільради Роменського району про застосування репресії стосовно С.Д. Литвяка за злісне невиконання плану хлібозаготівлі. <i>21 листопада 1932 р.</i> ..	666
№ 102. Акт опису майна мешканця села Піски Роменського району К.П. Голика, який злісно ухилявся від хлібозаготівлі. <i>21 листопада 1932 р.</i> ..	666
№ 103. З протоколу засідання бюро Шосткинського райпарткому про виключення з партії мешканців села Івот Є.К. Рогінця та М.Є. Рогінця за саботаж хлібозаготівлі. <i>24 листопада 1932 р.</i> ..	667
№ 104. З протоколу засідання президії Буринського райвиконкому про занесення на "чорну дошку" колгоспів однойменного району, які саботують хлібозаготівлі. <i>25 листопада 1932 р.</i>	667
№ 105. Постанова бюро Тростянецького райпарткому про покарання керівників сільрад і колгоспів однойменного району за саботаж хлібозаготівлі та про заходи підсилення заготівельної роботи. <i>25 листопада 1932 р.</i> ..	668

№ 106. З протоколу засідання президії Процівської сільради Роменського району про накладення штрафів на громадян, які не виконали планів заготівлі сільськогосподарської продукції. 29 листопада 1932 р. ....	669
№ 107. З протоколу закритих зборів Волокитинського партосередку Путивльського району про оголошення штурмової п'ятиденки по хлібо-, м'ясо- і картоплезаготівлі. 1 грудня 1932 р. ....	670
№ 108. З постанови Раднаркому УСРР про заборону торгівлі картоплею в районах, які не виконують планів її контракції. 1 грудня 1932 р. ....	671
№ 109. Скарга мешканця Білопілья Р.С. Бієнка до ЦВК СРСР про незаконне вилучення в нього майна і скасування штрафу. 1 грудня 1932 р. ....	672
№ 110. З повідомлення Буринського райвиконкому до уповноваженого Наркомату заготівель по Чернігівській області про заходи щодо хлібозаготівель в одноосібному секторі. Не раніше 1 грудня 1932 р. ....	673
№ 111. З протоколу засідання президії Роменського райвиконкому про повернення колгоспниками авансів та накладення штрафів на колгоспи, які не виконали планів хлібозаготівлі. 4 грудня 1932 р. ....	673
№ 112. З протоколу допиту члена колгоспу ім. 12-ї річниці Жовтня Конотопського району – свідка в слідчій справі жителя села Малий Самбір С.С. Костенка. 5 грудня 1932 р. ....	674
№ 113. З оперативного бюлетеня ДПУ УСРР про боротьбу із "сільською контрреволюцією". 5 грудня 1932 р. ....	674
№ 114. З вироку народного суду колишнього Великобубнівського району в кримінальній справі жінок-одноосібниць села В'юнне Мокіївської сільради, обвинувачених у самоправному вилученні колгоспного майна. 7 грудня 1932 р. ....	675
№ 115. Звернення уповноваженого Роменського райпарткому до секретаря і бюро РПК про зупинення вивозу хліба з колгоспу "Жовтневий промінь" (село Москалівка). 8 грудня 1932 р. ....	676
№ 116. З протоколу засідання ради сільськогосподарської артілі ім. Шевченка (село Лозове) Роменського району про обов'язкове перевіювання половини, переобмолот соломини, виявлення лишків посівматеріалу та вивезення їх у рахунок хлібозаготівлі. 9 грудня 1932 р. ....	677
№ 117. Лист секретаря Краснопільського райпарткому до ЦК КП(б)У та Харківського обкому партії про незадоволення населення методами хлібозаготівель. 9 грудня 1932 р. ....	677
№ 118. Лист секретаря Путивльського райпарткому до секретарів партосередків та уповноважених райкому про покарання членів партії, які не згодні з політикою партії на селі. 13 грудня 1932 р. ....	678
№ 119. Доповідна записка уповноваженого Роменського райпарткому по Анастасівській сільраді Г.Ю. Ігнатенка секретарю РПК Пижову та уповноваженому ЦК КП(б)У Березнікову про стан хлібозаготівлі. Не раніше 13 грудня 1932 р. ....	679
№ 120. Відомості Буринської РКК-РСІ та трійки з чистки адміністративно-господарського персоналу про її наслідки в колгоспах однойменного району. Між 15 і 20 грудня 1932 р. ....	680
№ 121. Заява священика Георгієвської церкви в Лебедині А.М. Хоменка до міської ради про повернення вилучених у нього продуктів харчування. 16 грудня 1932 р. ....	680
№ 122. Протокол закритого засідання бюро Липоводолинського райкому КП(б)У про посилення репресивних заходів стосовно зривників хлібозаготівлі та протизаконні методи проведення її в селах однойменного району. 18 грудня 1932 р. ....	680
№ 123. З протоколу засідання президії Козачанської сільради Конотопського району про вислання за межі України куркуля С.В. Лук'яненка, який не виконує план хлібозаготівлі. 18 грудня 1932 р. ....	683
№ 124. З протоколу засідання президії Конотопського райвиконкому про застосування штрафів щодо громадян однойменного району, які не виконують планів хлібозаготівлі. 19 грудня 1932 р. ....	683
№ 125. З протоколу засідання президії Михайлівської сільради Лебединського району про позбавлення громадян права користування землею і садибами за невиконання завдань хлібозаготівлі та несплату держподатків. 20 грудня 1932 р. ....	685
№ 126. Наказ Тростянецької філії Державного банку про закриття особистих рахунків колгоспів Боромлянської сільради у зв'язку із занесенням Боромлі на "чорну дошку". 22 грудня 1932 р. ....	685
№ 127. Повідомлення уповноваженого Липоводолинського райпарткому начальнику райвідділення ДПУ про хлібозаготівлю в Колядинецькій сільраді. 23 грудня 1932 р. ....	686
№ 128. Список громадян села Андріївка Роменського району, в яких знайдено захований хліб. 23 грудня 1932 р. ....	686
№ 129. Лист голови Лебединського райвиконкому до голів сільрад однойменного району про порядок одержання дозволу на помел зерна колгоспниками та одноосібниками. 24 грудня 1932 р. ....	687
№ 130. З протоколу засідання президії Шосткинського райвиконкому про притягнення до відповідальності куркулів за невиконання завдань хлібозаготівлі. 24 грудня 1932 р. ....	687

№ 131. З ухвали бюро Улянівського райпарткому про покарання членів партії – "куркульських переродженців". 24 грудня 1932 р. ....	687
№ 132. З протоколу загальних зборів жінок колгоспу "Червоний Жовтень" Чернацької сільради Середино-Будського району про підтримку репресивних заходів щодо осіб, які не виконують хлібозаготівлю. 25 грудня 1932 р. ....	688
№ 133. Постанова бюро Великописарівського райпарткому про недоліки в хлібозаготівлях в однойменному районі та про заходи виправлення становища. 26 грудня 1932 р. ....	688
№ 134. Постанова президії Роменського райвиконкому про затвердження постанови Пустовійтівської сільради про виселення за межі України куркулів Я.Є. Стриколя та І.М. Чернобука. 28 грудня 1932 р. ....	690
№ 135. З протоколу розширеного засідання президії Михайлівської сільради Лебединського району про стан хлібозаготівлі та відібрання землі з садибами в одноосібників за злісне невиконання хлібозаготівельного плану. 30 грудня 1932 р. ....	691
№ 136. Заява колгоспниці М.Т. Ворожки до правління сільськогосподарської артїлі ім. Фрунзе (село Гудимівка) Лебединського району про видачу хліба її дітям. 31 грудня 1932 р. ....	691
№ 137. Інформація Буринського райпарткому про кількість засуджених в однойменному районі за невиконання планів хлібозаготівлі. Не раніше 1 січня 1933 р. ....	691
№ 138. З постанови президії Роменського райвиконкому про застосування репресій щодо громадян Великобудківської сільради за невиконання завдань хлібозаготівлі. 2 січня 1933 р. ...	692
№ 139. Постанова бюро Роменського райпарткому про перебіг хлібозаготівель в однойменному районі. 2 січня 1933 р. ....	692
№ 140. Обвинувальний висновок у слідчій справі жителя хутора Матяші Яснопільщинської сільради Липоводолинського району Г.Н. Северіна, звинувачуваного в проведенні контрреволюційної агітації проти заходів влади на селі. Не пізніше 4 січня 1933 р. ....	693
№ 141. З протоколу загальних зборів колгоспників сільськогосподарської артїлі ім. Лисянського та одноосібників села Межиріч Лебединського району про добровільну здачу хліба державі. 4 січня 1933 р. ....	694
№ 142. Акт бригади з хлібозаготівлі колишньої Житненської сільради Роменського району про вилучення сільськогосподарської продукції в господарстві М.Г. Яроша. 5 січня 1933 р. ....	694
№ 143. Акт обшуку та ревізії хліба в мешканця села Ярмолинці Роменського району Ф.Ф. Хоменка. 5 січня 1933 р. ....	695
№ 144. З протоколу засідання правління сільськогосподарської артїлі "Вперед" (село Процівка) Роменського району про залишення в колгоспі зерна для харчування голодуючих колгоспників. 5 січня 1933 р. ....	695
№ 145. Звернення активу села Бродок Недригайлівського району до начальника райвідділення ДПУ про вжиття заходів щодо громадянина О.З. Федорченка у зв'язку з його погрозами. 6 січня 1933 р. ....	695
№ 146. З постанови бюро Липоводолинського райкому КП(б)У про незадовільне виконання планів хлібозаготівлі та посилення репресій щодо нездатчиків хліба в селах однойменного району. 6 січня 1933 р. ....	696
№ 147. З постанови секретаріату Харківського обкому КП(б)У про хід хлібозаготівель в однойменній області за першу п'ятиденку січня 1933 року. 7 січня 1933 р. ....	697
№ 148. Постанова президії Улянівської РКК-РСІ про стан хлібозаготівлі в сільгоспартїлі "Нова громада" Дмитрівської сільради та покарання керівників артїлі за невиконання хлібозаготівельного плану. 8 січня 1933 р. ....	698
№ 149. З постанови Харківського облвиконкому про вислання за межі України заможних селян за їх протидію хлібозаготівлям. 9 січня 1933 р. ....	699
№ 150. З постанови бюро Тростянецького райпарткому про хід виконання в однойменному районі планів хлібозаготівлі. 10 січня 1933 р. ....	699
№ 151. З протоколу засідання ради комуни "Червоний стяг" Лебединського району про хлібозаготівлю. 10 січня 1933 р. ....	701
№ 152. З листа Чернігівського обкому партії до ЦК КП(б)У про хід виконання в однойменній області річного плану хлібозаготівель. 12 січня 1933 р. ....	702
№ 153. Акт про ревізію хліба в селянина Д. Сененка, складений бригадою по Великобудківській сільраді Роменського району. 15 січня 1933 р. ....	702
№ 154. Повідомлення прокурора міста Суми Воробйова прокурору Харківської області Брону про порушення при застосуванні сільрадами Сумського району адмінзаходів під час заготівлі сільськогосподарської продукції. 15 січня 1933 р. ....	703
№ 155. Протокол закритого засідання бюро Липоводолинського райкому КП(б)У про опір хлібозаготівлі та посилення репресій щодо осіб, які протидіють їй у селах однойменного району. 17 січня 1933 р. ....	703



№ 156. З обвинувального висновку Харківського облвідділу ДПУ в слідчій справі так званої контрреволюційної повстанської організації, що "існувала" у Великописарівському районі. 17 січня 1933 р. ....	704
№ 157. Постанова бюро Роменського райкому ЛКСМУ про виключення з комсомолу члена Глинського осередку Разіна за допомогу куркулям у переховуванні хліба. 19 січня 1933 р. .	705
№ 158. З протоколу засідання президії Шосткинської РКК-РСІ про притягнення до відповідальності за приховування колгоспного хліба комірника села Пирогівка О.М. Шестоухова. 20 січня 1933 р. ....	705
№ 159. Постанова об'єднаного пленуму Глухівського райпарткому та райвиконкому про незадовільне виконання планів хлібозаготівлі в однойменному районі. 21 січня 1933 р. ....	706
№ 160. Постанова президії Роменського райвиконкому про преміювання голови та активістів Залатиської сільради і виділення їм краму за успішну хлібозаготівлю. 21 січня 1933 р. ....	706
№ 161. Протокол засідання бюро Охтирського райпарткому про заходи забезпечення виконання хлібозаготівельних планів. 22 січня 1933 р. ....	707
№ 162. Лист Лебединського райвиконкому до голів Рябушківської сільради та колгоспу "Перемога" про організацію допомоги голодуючим. 24 січня 1933 р. ....	708
№ 163. Довідка уповноваженого Конотопського райвиконкому та голови Малосамбірської сільради щодо заяви селянина К.Т. Назаренка про повернення вилученого в нього майна. 25 січня 1932 р. ....	708
№ 164. Лист Харківського обкому КП(б)У і Харківського облвиконкому до секретарів райкомів партії та голів райвиконкомів однойменної області про заборону селянам виїздити "за хлібом" за межі України. 25 січня 1933 р. ....	709
№ 165. Інформаційний лист члена КП(б)У Бабіна до Охтирського райкому партії щодо протидії хлібозаготівлі та політичних настроїв селян у Бакирівській сільраді. 25 січня 1933 р. ....	709
№ 166. Протокол засідання бюро Охтирського райпарткому про засипку насінневих фондів в однойменному районі. 26 січня 1933 р. ....	711
№ 167. З постанови бюро Улянівського райпарткому про стан хлібозаготівель в одноосібному секторі. 26 січня 1933 р. ....	712
№ 168. Постанова президії Роменського райвиконкому про застосування натурштрафу стосовно колгоспу "Вільний шлях" Біловодської сільради за організований саботаж та злісний зрив хлібозаготівель. 5 лютого 1933 р. ....	713
№ 169. З протоколу загальних зборів кутка "Осередок" колишньої Процівської сільради Роменського району про здачу хліба державі та підготовку до посівкампанії. 6 лютого 1933 р. ....	714
№ 170. Звернення учасників зльоту голів секцій і груп сприяння РСІ, робсількорів, легкої кінноти комсомолу, голів ревкомісій колгоспів і сільрад Лебединського району до колгоспників та одноосібників про рейд масової перевірки готування до сівби. 7 лютого 1933 р. ....	714
№ 171. Резолюція пленуму ЦК КП(б)У про підсумки хлібозаготівель на Україні та про постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 року з цього питання. 7 лютого 1933 р. ....	715
№ 172. Заява колгоспника В.О. Калюжного до правління сільськогосподарської артілі ім. Фрунзе (село Гудимівка) Лебединського району про видачу йому продуктів харчування. 9 лютого 1933 р. ....	717
№ 173. З протоколу розширеного засідання бюро Липоводолинського райкому КП(б)У про забезпечення хлібом студентів зоотехнікуму. 10 лютого 1933 р. ....	717
№ 174. З листів інформатора Козачої до Охтирського райпарткому про смерть від споживання хліба з гнилого лушпиння та несвоєчасне поховання померлих громадян у селі Литовка. 17 лютого 1933 р. ....	717
№ 175. З інформаційного зведення Харківського облземуправління про примусове вилучення в селян зерна для посівфонду 1933 року. Не раніше 20 лютого 1933 р. ....	718
№ 176. З протоколу розширеного засідання правління сільськогосподарської артілі ім. Петровського Будильської сільради Лебединського району про очищення колгоспу від "чужого" елемента. 21 лютого 1933 р. ....	718
№ 177. Відомості про роботу управління робітничо-селянської міліції Охтирського району щодо вилучення хліба та боротьби з крадіжками. 23 лютого 1933 р. ....	720
№ 178. З постанови Раднаркому УСРР про обов'язкову здачу зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами (Чернігівської області). 26 лютого 1933 р. ....	721
№ 179. Зобов'язання мешканця села Михайлівка Лебединського району А.О. Зайця виконати план засіва та засипки посівматеріалу. 3 березня 1933 р. ....	721
№ 180. З протоколу засідання бюро Роменського райпарткому про заходи підсилення збору посівматеріалу в однойменному районі. 4 березня 1933 р. ....	722
№ 181. Відмова мешканця села Михайлівка Лебединського району І.І. Калистратенка від підписання зобов'язання щодо виконання плану засіву та засипки посівматеріалів. 8 березня 1933 р. ....	722

№ 182. Доповідна записка інспектора комісії охорони материнства і дитинства Роменської інспектури охорони здоров'я про збільшення кількості ослаблених, через недоїдання, дітей та недостатність дитячих їдалень в однойменному районі. <i>8 березня 1933 р.</i> .....	723
№ 183. Акт про притягнення до судової відповідальності за невиконання завдань хлібозаготівлі та довідка про майновий стан селянина В.І. Лобунька, складені головою Великобудківської сільради Роменського району. <i>10 березня 1933 р.</i> .....	723
№ 184. З протоколу засідання президії Оксютинської сільради Роменського району про штрафування К.М. Андрієнка за нездачу посівматеріалу до громадської комори. <i>11 березня 1933 р.</i> .....	724
№ 185. З протоколу засідання бюро Тростянецького райпарткому про продовольче становище в однойменному районі. <i>12 березня 1933 р.</i> .....	724
№ 186. З обвинувального висновку Чернігівського облвідділу ДПУ в слідчій справі так званої контрреволюційної повстанської організації, що "існувала" на північній території Сумщини. <i>14 березня 1933 р.</i> .....	725
№ 187. Постанова президії Роменського райвиконкому про матеріальну допомогу родині заступника голови Перекопівської сільради Назаренка, який загинув від рук куркулів. <i>16 березня 1933 р.</i> .....	726
№ 188. Обов'язкова постанова Лебединського райвиконкому про заходи щодо поліпшення харчування дітей. <i>24 березня 1933 р.</i> .....	726
№ 189. Постанова президії Роменського райвиконкому про норми та терміни здачі зерна державі в однойменному районі. <i>25 березня 1933 р.</i> .....	727
№ 190. Постанова бюро Недригайлівського райпарткому про факти смерті від голоду мешканців окремих сіл однойменного району та про заходи допомоги голодуючим. <i>25 березня 1933 р.</i> .....	728
№ 191. З протоколу засідання бюро Охтирського райпарткому про організацію харчової допомоги колгоспникам. <i>26 березня 1933 р.</i> .....	729
№ 192. З протоколу позачергового засідання бюро Липоводолинського райпарткому про лист П. Постишева щодо організації допомоги колгоспникам та одноосібникам, які мають харчові труднощі. <i>26 березня 1933 р.</i> .....	729
№ 193. Довідка Рев'якинської сільради Путивльського району про саботаж заходів влади на селі з боку громадянина колишнього села Софіївка В.С. Молчанова. <i>27 березня 1933 р.</i> .....	730
№ 194. Постанова бюро Улянівського райпарткому про продовольчу допомогу населенню колишнього однойменного району. <i>27 березня 1933 р.</i> .....	730
№ 195. З постанови президії Роменського райвиконкому про застосування репресій стосовно громадян, які зривають плани посівкампанії та здачі державі сільськогосподарської продукції. <i>27 березня 1933 р.</i> .....	731
№ 196. З протоколу засідання бюро Недригайлівського райпарткому про оголошення догани уповноваженому РПК в селі Рубанка за приховування випадків смерті селян від голоду. <i>30 березня 1933 р.</i> .....	734
№ 197. Список сільрад і колгоспів Липоводолинського району, яким надано харчову допомогу. <i>9 квітня 1933 р.</i> .....	735
№ 198. З протоколу засідання бюро Недригайлівського райпарткому про громадське харчування в колгоспах однойменного району. <i>15 квітня 1933 р.</i> .....	736
№ 199. Заява колгоспника Л.К. Яцуна до правління сільськогосподарської артілі "Більшовицька перемога" (село Заруддя) Роменського району про надання допомоги його пухлій від голоду сім'ї. <i>16 квітня 1933 р.</i> .....	736
№ 200. З протоколу засідання президії Недригайлівського райвиконкому про вислання за межі України І.Г. Романенка за розкладаючу поведінку в селі Хустянка. <i>19 квітня 1933 р.</i> .....	736
№ 201. З протоколу засідання бюро Липоводолинського райкому КП(б)У про скорочення відвідуваності шкіл та організацію гарячих сніданків для учнів. <i>19 квітня 1933 р.</i> .....	737
№ 202. Доповідна записка завідувача Роменського дитячого будинку до райвідділу народної освіти про незадовільний стан дитбудинку та зростання кількості його вихованців. <i>28 квітня 1933 р.</i> .....	738
№ 203. Протокол засідання бюро Глухівського райпарткому про повернення одноосібникам відібраної в них землі, організацію посівкампанії та міжколгоспну соцдопомогу. <i>29 квітня 1933 р.</i> .....	738
№ 204. З протоколу засідання президії Роменського райвиконкому про утворення районного харчового фонду для допомоги пухлим від голоду колгоспникам. <i>20 травня 1933 р.</i> .....	739
№ 205. З обвинувального висновку Чернігівського облвідділу ДПУ в слідчій справі керівних працівників Чернацької сільради Середино-Будського району, звинувачуваних у саботажі хлібозаготівлі. <i>22 травня 1933 р.</i> .....	740
№ 206. З постанови президії Роменського райвиконкому про виселення за межі України разом з родиною куркуля хутора Чистий Василівської сільради П.М. Сеніка за саботаж держзобов'язань та шкідницьку агітацію. <i>26 травня 1933 р.</i> .....	741

№ 207. Постанова бюро Улянiвського райпарткому про заборону видачі колгоспникам авансiв хлiбом до завершення хлiбозаготiвлi. 27 травня 1933 р. ....	742
№ 208. Лист помічника комісара 23-го артилерійського полку до голови Лебединського райвиконкому про надання негайної продовольчої допомоги голодуючій родині червоноармійця В.О. Калити (село Бишкiнь). 27 травня 1933 р. ....	742
№ 209. Заява колгоспника І. Кички до голови сiльськогосподарської артiлі хутора Малого Заруднянської сiльради Роменського району про допомогу продуктами харчування його пухлій від голоду сім'ї або виключення з артiлі. Травень 1933 р. ....	743
№ 210. З протоколу засiдання партійної трiйки в селі Маркiвка колишнього Улянiвського району про виконання плану посiвної кампанії. 2 червня 1933 р. ....	743
№ 211. Запит помічника прокурора міста Суми до Харкiвської обласної прокуратури щодо кримінальної відповідальності керiвників колгоспiв Сумського району за нездачу мiрчука. 3 червня 1933 р. ....	745
№ 212. З листа Харкiвського обласного вiддiлу ДПУ до ДПУ УСРР про поширення голоду в однойменній області. 5 червня 1933 р. ....	745
№ 213. З інформаційного зведення Наркомзему УСРР про організацію громадського харчування для голодуючих колгоспників. 5 червня 1933 р. ....	746
№ 214. З протоколу засiдання президії Роменського райвиконкому про боротьбу з крадіжками в полі та нищенням посiвiв. 19 червня 1933 р. ....	746
№ 215. Вирок народного суду Талалайвського району в кримінальній справі групи селян села Ярошiвка за вбивство М.А. Черненко, яка вкрала картоплю для голодуючих братiв і сестер. 19 червня 1933 р. ....	747
№ 216. З протоколу засiдання бюро Середино-Будського райпарткому про розподiл продовольчої допомоги колгоспам. 25 червня 1933 р. ....	749
№ 217. Постанова бюро Лебединського райпарткому та президії районної контрольної комісії про факти ошукання держави при визначенні урожайності в господарствах Червленiвської та Межирiцької сiльрад. 4 липня 1933 р. ....	750
№ 218. Акт про затримання з житніми колосками колгоспника І.І. Скрибки, складений бригадою з перевiрки посiву сiльськогосподарської артiлі "3-й вирiшальний" (село Коржi) Роменського району. 17 липня 1933 р. ....	751
№ 219. З постанови бюро Середино-Будського райпарткому про розкрадання урожаю та посилення заходiв його охорони в однойменному районі. 24 липня 1933 р. ....	751
№ 220. З протоколу позачергового засiдання бюро Недригайлiвського райпарткому про полiпшення громадського харчування в колгоспi ім. Косiора Іваницької сiльради. 27 липня 1933 р. ....	752
№ 221. Лист П. Постишева до голiв сiльрад про відповідальність за невиконання плану хлiбозаготiвлi в одноосiбному секторі та застосування Кримінального Кодексу до одноосiбників. 30 липня 1933 р. ....	752
№ 222. Звернення Вирiвської сiльради Конотопського району до райвиконкому про притягнення до відповідальності куркулiв, які шкодять нормальній роботі в колгоспi. Не раніше 30 липня 1933 р. ....	753
№ 223. З протоколу загальних зборiв 2-ї бригади сiльськогосподарської артiлі ім. Шевченка (колишнє село Лозова) Роменського району про охорону колгоспного урожаю та боротьбу з крадіжками зерна в полі. 5 серпня 1933 р. ....	753
№ 224. Поштотелеграма Лебединського райвиконкому до голiв сiльрад про забезпечення виконання плану хлiбозаготiвлi одноосiбними господарствами. 9 серпня 1933 р. ....	754
№ 225. Постанова бюро Недригайлiвського райпарткому та президії райвиконкому про збирання ярих зернових та хлiбоздачу в районі за першу декаду серпня 1933 року. 11 серпня 1933 р. ....	754
№ 226. Постанова бюро Охтирського райпарткому про велику кількість опухлих від голоду безпритульних дiтей та їх смертність у квітні-серпні 1933 року. 19 серпня 1933 р. ....	755
№ 227. З листа голови Лебединської сiльради до голови колгоспу хутора Гарбарі про занесення ради на "чорну дошку" та негайне завершення хлiбозаготiвлi. 24 серпня 1933 р. ....	756
№ 228. Заява висланого до Пiвнiчного краю колишнього жителя села Подiльки Липоводолинського району Г.А. Троценка до Генерального прокурора УСРР про перегляд його кримінальної справи і звiльнення від подальшого вiдбування покарання. 7 вересня 1933 р. ....	756
№ 229. З протоколу засiдання бюро Улянiвського райпарткому про завершення виконання рiчного плану хлiбоздачі в колишньому однойменному районі. 8 жовтня 1933 р. ....	757
№ 230. З протоколу об'єднаного засiдання президiй Лебединського райвиконкому та Михайлiвської сiльради про хiд виконання планiв хлiбоздачі одноосiбниками села Михайлiвка. 9 жовтня 1933 р. ....	757
№ 231. З протоколу засiдання Чернiгiвського обласного оргбюро КП(б)У про порушення революційної законності та свавiльні дiї керiвників у селі Зеленкiвка Недригайлiвського району. 15 листопада 1933 р. ....	759

№ 232. Зі звіту Лебединської РКК-РСІ про роботу за час з 1.06.1932 по 1.12.1933. <i>Грудень 1933 р.</i> .....	760
№ 233. Зі звіту Середино-Будського райпарткому про порушення ревзаконності та протидію господарсько-політичним кампаніям в однойменному районі. <i>Не раніше січня 1934 р.</i> .....	761
№ 234. Лист політсектору МТС Чернігівського обласного земуправління до політвідділів МТС однойменної області про сліпого бродячого гармоніста, який проводив контрреволюційну антиколгоспну агітацію. <i>31 березня 1934 р.</i> .....	764
№ 235. Із показань на допиті обвинувачуваного робітника Кролевецького цегельного заводу Ф.Д. Дорошка про його невдоволення радянською владою та голод в Україні. <i>29 лютого 1940 р.</i> .....	764
№ 236. Із щоденника-спогадів колишнього працівника Куянівського цукрокомбінату Білопільського району Й.Є. Ілляшенка про голод 1933 року. <i>26 лютого 1944 р.</i> .....	765
№ 237. З листа колишнього студента Лебединського педагогічного технікуму – в'язня виправно-трудової колонії Г.А. Бурика до секретаря ЦК КПРС Ф.Р. Козлова з поясненням обставин написання вірша про голод 1933 року і клопотанням про перегляд його кримінальної справи. <i>9 листопада 1961 р.</i> .....	765
№ 238. З подання прокуратури Сумської області до президії Сумського обласного суду про скасування судових рішень стосовно репресованих громадян колишнього села Шелухін Путивльського району. <i>16 квітня 1990 р.</i> .....	766
№ 239. З постанови президії Сумського обласного суду в кримінальній справі мешканця села Великий Самбір Конотопського району С.А. Доленка. <i>22 квітня 1991 р.</i> .....	767

### ІЛЮСТРАЦІЇ

№ 1. Вирок народного суду 7 дільниці Глухівської округи в кримінальній справі мешканця села Зазірки колишнього Ярославецького району І.А. Прилуцького, засудженого за невиконання завдань продажу хліба державі. <i>25 жовтня 1929 р.</i> .....	768
№ 2. Повідомлення голови Зеленківської сільради до голови Недригайлівського райвиконкому про спротив мешканців хутора Жовтоніжки вилученню хліба в місцевого куркуля Ю.М. Кульбачного. <i>2 жовтня 1930 р.</i> .....	769
№ 3. З обвинувального висновку в слідчій справі жителя села Галка колишнього Великобубнівського району А.С. Верхогляда, звинувачуваного в проведенні антирадянської агітації проти заходів влади на селі. <i>28 листопада 1930 р.</i> .....	770
№ 4. Довідка Козацького кооперативно-виробничого товариства "Праця" Конотопського району про невиконання громадянином І.Я. Бережним "політично-господарчих кампаній". <i>23 квітня 1932 р.</i> .....	771
№ 5. З протоколу засідання президії Яблуненської сільради Великописарівського району про вислання за межі області селянина-одноосібника І.Т. Деркача за невиконання плану хлібозаготівлі. <i>15 листопада 1932 р.</i> .....	771
№ 6. З інформаційного листа Путивльського райпарткому і РКК-РСІ до Харківського обкому КП(б) У та обласної контрольної комісії про вихід селян із колгоспів та "жіночі волинки". <i>11 липня 1932 р.</i> .....	772
№ 7. Заява громадянина села Сергіївка колишнього Тернівського району М.Т. Поповича до районної робітничо-селянської інспекції про припинення розкуркулювання його господарства. <i>4 вересня 1932 р.</i> .....	773
№ 8. З протоколу засідання бюро Шосткинського райпарткому про упорядкування доведення планів хлібозаготівлі в селі Івот. <i>11 листопада 1932 р.</i> .....	774
№ 9. Публікації в Шосткинській районній газеті про боротьбу місцевої влади за виконання планів хлібозаготівлі. <i>24 листопада 1932 р.</i> .....	775
№ 10. Із заключної постанови в слідчій справі громадянина села Заруддя Роменського району І.Я. Юхти, звинувачуваного в антирадянській агітації проти заходів влади на селі та в злісному ухиленні від хлібозаготівлі. <i>27 листопада 1932 р.</i> .....	776
№ 11. Вирок нарсуду Конотопського району стосовно громадянина села Любитове В.М. Артюха, засудженого за навмисне невиконання плану хлібозаготівлі. <i>28 листопада 1932 р.</i> .....	777
№ 12. Відомість Буринського райвиконкому про репресування одноосібних господарств за невиконання завдань хлібозаготівлі. <i>Не раніше 1 грудня 1932 р.</i> .....	778
№ 13. Обов'язкова постанова Охтирського райвиконкому про заборону торгівлі м'ясом та худобою на території однойменного району. <i>6 грудня 1932 р.</i> .....	779
№ 14. З протоколу засідання президії Білопільської РКК-РСІ про притягнення до відповідальності завгоспа сільгоспартілі ім. Бочкіна Яструбинської сільради В.В. Рябця за саботаж виконання плану хлібозаготівлі. <i>15 грудня 1932 р.</i> .....	780
№ 15. З довідки Липоводолинської сільради однойменного району про майновий стан громадянина Г.Д. Дяченка, заарештованого за агітацію проти політ кампаній влади на селі та злісне ухилення від виконання плану хлібозаготівель. <i>Не пізніше 30 грудня 1932 р.</i> .....	781

№ 16. З протоколу засідання президії Шалигинської сільради Глухівського району та правління місцевого колгоспу про виключення з останнього В.Г. Лупанова як куркуля, який не виконав плану хлібозаготівлі. <i>2 січня 1933 р.</i> .....	782
№ 17. З постанови Роменського райвиконкому про виселення за межі України куркулів, "що шкодять хлібозаготівлі" на території Артюхівської сільради. <i>5 січня 1933 р.</i> .....	782
№ 18. З постанови президії Глухівського райвиконкому про репресування громадянина колишнього села Холопкове П.П. Ляшенка за антирадянську агітацію, спрямовану на зрив хлібозаготівель та розвал колгоспу. <i>13 січня 1933 р.</i> .....	783
№ 19. Постанова Чернігівського облвідділу ДПУ про адмінвигнання за межі України громадянина села Клишки Шосткинського району М.Ф. Злагодуха за антирадянську агітацію проти хлібозаготівельної кампанії. <i>14 січня 1933 р.</i> .....	784
№ 20. Постанова Чернігівського облвідділу ДПУ про вислання громадян села Буйвалове Кролевецького району – братів Л.Й. та С.Й. Бондаренків за агітацію проти заходів влади на селі. <i>15 січня 1933 р.</i> .....	785
№ 21. З протоколу засідання президії Миколаївської сільради колишнього Улянівського району про застосування репресії до М.Н. Лісовенка за невиконання завдань хлібозаготівлі. <i>26 січня 1933 р.</i> .....	785
№ 22. З протоколу засідання президії Білопільського райвиконкому про незадовільну хлібозаготівлю в Річанській сільраді. <i>28 січня 1933 р.</i> .....	786
№ 23. Постанова бюро Роменського райпарткому про харчову допомогу колгоспникам в однойменному районі. <i>2 червня 1933 р.</i> .....	786
№ 24. Постанова Чернігівського облвідділу ДПУ про адміністративне вислання жителя села Беседівка Недригайлівського району А.С. Кучера за злісне невиконання державних зобов'язань. <i>28 квітня 1933 р.</i> .....	787
№ 25. Постанова Чернігівського обласного оргкомітету про виселення за межі України жителя села Хоминці Роменського району В.Д. Ковтуна разом з родиною за невиконання держзобов'язань з хлібозаготівлі та посівної кампанії. <i>8 травня 1933 р.</i> .....	788
№ 26. Повідомлення Улянівського райпарткому на адресу військового комісара 68-го червонопрапорного полку про хід польових робіт та голод в колишньому однойменному районі. <i>8 червня 1933 р.</i> .....	789
№ 27. Постанова Улянівського райпарткому про липневий (1933 року) план хлібоздачі в колишньому однойменному районі. <i>27 червня 1933 р.</i> .....	789
№ 28. З постанови бюро Улянівського райпарткому про підсумки хлібоздачі за четверту п'ятиденку серпня 1933 року в колишньому однойменному районі. <i>21 серпня 1933 р.</i> .....	790
№ 29. Постанова Чернігівського обласного оргкомітету про вислання за межі однойменної області громадянина села Заболотове Кролевецького району Я.Г. Дзюби разом з родиною за злісне ухилення від виконання плану хлібозаготівель. <i>15 грудня 1933 р.</i> .....	792
№ 30. Лист Чернігівського обкому КП(б)У до райпарткомів і політвідділів МТС однойменної області про порядок використання землі одноосібних господарств, які уперто та злісно відмовляються від посіву озимини. <i>28 серпня 1934 р.</i> .....	793
№ 31. З постанови президії Сумського обласного суду про реабілітацію мешканця села Ворожба Лебединського району С.В. Яковенка, якого в 1932 році засуджено за ухилення від здачі державі хліба. <i>9 грудня 1991 р.</i> .....	794
№ 32. З висновку прокуратури Сумської області стосовно колишнього жителя Гринівської сільради Недригайлівського району О.І. Кубрака, репресованого в 1931 році за систематичну агітацію проти господарсько-політичних кампаній на селі. <i>30 листопада 1993 р.</i> .....	795

**ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ**

АМВ	– адміністративний відділ	МЗС	– Міністерство закордонних справ
арк.	– аркуш	МПК	– міський партійний комітет
арт.	– артикул	м/р	– міська рада
а/с, а-с (рос.)	– антисоветский	МТС	– машинно-тракторна станція
б., був. (рос.)	– бывший	НАН	– Національна Академія наук
ВКП(б)	– Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)	напр.	– наприклад
ВМП	– вища міра покарання	Наркомзем	– Народний комісаріат землеробства
ВНО	– відділ народної освіти	Наркомснаб (рос.)	– Народный комиссариат снабжения
ВУЦВК	– Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет	Наркомсоцзабез	– Народний комісаріат соціального забезпечення
г. (рос.)	– год, город, грамм	нарсуд	– народний суд
Г-во	– господарство	НВК	– навчально-виховний комплекс
гек, га	– гектар	НЕП	– нова економічна політика
генсек	– генеральний секретар	НК	– народний комісаріат
госфонд (рос.)	– государственный фонд	НКВД(рос.)	– Народный комиссариат внутренних дел
ГПК (рос.)	– городской партийный комитет	НКО	– Народний комісаріат освіти
ГПУ (рос.)	– Государственное политическое управление	НКОЗ	– Народний комісаріат охорони здоров'я
гр., гр-н	– громадянин	обл.	– область
громхарч	– громадське харчування	облзу	– обласне земельне управління
ДА	– державний архів	облсуд	– обласний суд
ДАСО	– Державний архів Сумської області	ОГПУ (рос.)	– Объединенное государственное политическое управление
ДГА	– Державний галузевий архів	ОЗВ	– обласний земельний відділ
д., дес.	– десятина	окротдел (рос.)	– окружной отдел
доп.	– доповідь	окрторг	– окружной торговый (відділ)
ДОПР (рос.)	– дом принудительных работ	ОМД, Охмадит	– охорона материнства і дитинства
завхоз (рос.)	– заведующий хозяйством	оп.	– опис
зв.	– зворот	оргінстр	– організаційно-інструкторський (відділ)
ІЗО	– інспектура здоровохорони	п. (рос.)	– поселок, пункт, помощник
ім.	– імені	ПБ, Політбюро	– політичне бюро
ін.	– інше	пом.	– помічник
Індобуд	– індивідуальне будівництво	П/ос	– партійний осередок
ін-т	– інститут	пред. (рос.)	– председатель
ИНФО (рос.)	– информационный отдел	примпраця	– примусова праця
ИТР (рос.)	– инженерно-технический работник	р.	– рік
К.	– Київ	Райзаготзерно	– районний (пункт, база) заготівлі зерна
кг	– кілограм	Райзо (рос.)	– районный земельный отдел
КК	– контрольна комісія, кримінальний кодекс	Рай ЗУ	– районне земельне управління
КНС	– комітет незаможних селян	Рай ІЗО	– районна інспектура здоровохорони
колгосп, к-п	– колективне господарство	Райпартком	– районний партійний комітет
Комзаготсто (рос.)	– Комиссариат заготовок Совета Труда и Оборона (СРСР)	РАЙПО (рос.)	– районное потребительское общество
КП(б)У	– Комуністична партія (більшовиків) України	рафзавод	– рафінадний завод
КПВРЗ	– Конотопський паровозо-вагонний ремонтний завод	РВК	– районний виконавчий комітет
КПК	– Кримінально-процесуальний кодекс	РЗВ	– районний земельний відділ
к.р., к-р, к/р	– контрреволюційний	РИК (рос.)	– районный исполнительный комитет
кред. т-во	– кредитне товариство		
КСМ	– Комуністична спілка молоді		
к-т	– комітет		

## ДОДАТКИ

ЛКСМУ	– Ленінська Комуністична Спілка молоді України	РКИ (рос.)	– рабоче-крестьянская ин- спекция
м.	– місто	РКК	– районна контрольна комісія
МДБ	– Міністерство державної без- пеки	РККА (рос.)	– Рабоче-Крестьянская Крас- ная Армия
РКНС	– районний комітет незамож- них селян	ТПО (рос.)	– транспортное потребитель- ское общество
РКС	– районна колгоспна спілка	Т., тов.	– товариш
р-н	– район	Торгсин (рос.)	– торговля с иностранцами
РНК, Раднарком	– Рада Народних Комісарів	УВО, Укр ВО	– Український військовий округ
робкооп	– робітничий кооператив	уповкомзагот	– уповноважений Комісаріату заготівель
РПК	– районний партійний комітет	упоряд.	– упорядник
РПР	– районна профспілкова рада	УСБУ	– управління Служби безпеки України
РСІ	– робітничо-селянська інспек- ція	УСРР	– Українська Соціалістична Радянська Республіка
РСС	– районна споживча спілка	УЧХ	– Український Червоний Хрест
РСЧА	– Робітничо-Селянська Черво- на Армія	ф.	– фонд, фунт
с.	– село	х., хут.	– хутір
СБУ	– Служба безпеки України	ЦВК	– Центральний Виконавчий Комітет
СВУ	– Спілка визволення України	ЦДАВО України	– Центральний Державний архів вищих органів України
с.г.	– сільське господарство	ЦДАГО України	– Центральний Державний архів громадських об'єднань України
сельпо (рос.)	– сельское потребительское общество	ЦИК (рос.)	– Центральный Исполнитель- ный Комитет
семссуда (рос.)	– семенная ссуда	ЦК	– Центральний Комітет
СМТ	– селище міського типу	ЦКК	– Центральна Контрольна комісія
СНК, Совнарком (рос.)	– Совет Народных Комиссаров	ц.р.	– цей рік
СО	– Сумська область	ЦРК	– центральний робітничий коо- ператив
СОЗ	– спільний обробіток землі	ЦЧО	– Центральна Чорноземна область
СПО (рос.)	– секретно-политический отдел	ч.	– частина
спр.	– справа	ЧК (рос.)	– Чрезвычайная комиссия
с/р, С/рада	– сільська рада	ШХТІ	– Шосткинський хімікотех- нологічний інститут
с/с, С/совет (рос.)	– сільський совет		
СССР (рос.)	– Союз Советских Социалис- тических Республик		
ст.	– стаття, станція, сторінка		
судтрійка	– судова трійка		
С/хоз,с/х(рос.)	– сельское хозяйство		
с-ще	– селище		
т.ін.	– таке інше		
т.п.	– тому подібне		

## ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

### А

Абаровський І. 842  
Абраменко 696  
Абрамсон 739  
Авдієнко 659, 683  
Авраменко А.Л. 802  
Авраменко Є. 684  
Авраменко Є.К. 838  
Авраменко І.К. 691  
Агеев 665  
Адамович 699  
Адамцевич Є. 25  
Айзенберг Р. 26  
Александренко І.М. 590  
Александренко М. 590  
Александренко С.К. 591  
Александров В.С. 666, 667  
Алещенин П.К.\* 603  
Ананченко 627, 636

Анастасія Яківна 23, 765  
Анашин М.С. 854  
Андреев 664  
Андрейченко 663  
Андрієнко 19, 598, 607, 729  
Андрієнко К.М. 724  
Андріїв Б. 34  
Андрій 821  
Андрій Григорович 817  
Андросов О.С. 602  
Андросова 818  
Андрусенко А.Т. 733  
Андрусенко Д.І. 807  
Андрухов 698  
Андрющенко 638, 675  
Андрющенко О.В. 35  
Антон Васильович 812  
Анцелович 668

Аня 817  
Апанасенко 596  
А.Р. 29  
Арендаренко 643  
Артюх 777  
Артюх В.М. 777, 807  
Артюшенко В.А. 602  
Артюшенко М. 9, 31, 33  
Архипенко 763  
Архієрейський Д.В. 31  
Архінос І.М. 671  
Архінос І.Т. 671  
Астахов Я.Ф. 641  
Аутман 792  
Афанасенко І.П. 624  
Афанасій 858

### Б

Бабак П. 753  
Бабенко 791  
Бабенко О.М. 823  
Бабич 694  
Бабич М.Г. 691  
Бабін 709, 711  
Бабко Д. 684  
Бабченко П.П. 593, 797  
Багатенко В.Ф. 860  
Баглаєв А.О. 819  
Баглаєв І.О. 819  
Баглаєв О.Ф. 819  
Баглаєва О.А. 819  
Багров 750  
Багрянний І. 8, 28  
Багуля Ф.Н. 719  
Бадьор М. 684  
Бажан О.Г. 10, 31, 33, 34  
Базилевич 739  
Базилевич Г.М. 863  
Балицький В. 12, 23, 26, 745  
Банькодуд В. 860  
Банькодуд Є. 860  
Банькодуд І.М. 860  
Банькодуд О. 860  
Барабаш І. 814  
Бараник 664  
Бардак В.А. 686  
Барило А. 28  
Батюк В.М. 849  
Бахтіяров О.М. 593, 686, 797  
Бачманов 746  
Беда Є.П. 827  
Беднев П.М. 818

Безкоровайні 814  
Безкровний 760  
Безкровний В.Ю. 626  
Безлюди 814  
Безсмертний В. 29  
Безуський Г.Н. 803  
Бей 700  
Белашенко Д. 26  
Беляновський 806  
Бельський Ю. 701, 702  
Бережецька Євдокія 858  
Бережецька Єфросинія 858  
Бережецька У.Г. 858  
Бережецький Г.Т. 858  
Бережецький І.Г. 858  
Бережецький О.Г. 858  
Бережецький П.Г. 858  
Бережецький С. 858  
Бережний І.Я. 771, 806  
Бережний О.В. 824  
Березов О.Ю. 719  
Бершацький 806  
Бесараб О.В. 23, 677  
Белоус М. 590  
Бельська Т.В. 834, 835  
Бивалін 651  
Биваліна О.В. 852  
Бикова Т.В. 31  
Биковець Т. 595  
Било Ю.І. 684  
Бичковський 613, 618  
Бієнко Р.С. 672, 801  
Бізяєв 755  
Біланова Г.В. 818

Білаш 718  
Біленко І.Г. 616, 617  
Біленко Ф.Г. 616, 617  
Біленко Я. 616  
Білий 597. 674, 690, 693  
Білик 755  
Білик Д. 684  
Білов 650, 706  
Білогур І. 817  
Білоконь С. 31  
Білоножка 706  
Білосорочка С.І. 857, 858  
Білоус Д. 588  
Білоцерківець 19, 607, 642  
Білошниченко І.Г. 733  
Бірченко 598  
Блаженко Я. 595  
Блат Й. 26  
Блеєр 721  
Близнюк І.С. 692  
Бобок Г. 594  
Бобок І. 17  
Бобров 690  
Бобровицька О. 829  
Бобровицький В. 829  
Бовкун А. 714  
Богатир 644, 728, 755, 759  
Богоденкові 821  
Богославський П.М. 590  
Богуславський 704  
Божко А.П. 670  
Божко І.К. 733  
Божко І.Ф. 836  
Божко М. 847



## ДОДАТКИ

Бойко 677, 698, 699, 723, 797  
Бойко В. 30  
Бойко Н.А. 604  
Бойченко І. 29, 30  
Бойченко О. 811  
Боков 804  
Болдишор 692, 693  
Бондар М.Я. 864  
Бондар П. 684  
Бондар Ф.Д. 864  
Бондаренко 623, 624  
Бондаренко А.Й. 605  
Бондаренко Л.Й. 785, 807  
Бондаренко С.Г. 829  
Бондаренко С.Й. 785, 807  
Борбат П. 671  
Борзеленко 694  
Борисенко В. 31  
Борисов 664  
Борін Б. 26

Боровський П.Є. 833  
Бородай О.Ф. 866  
Бороденко І.І. 816  
Ботушанська О.Ф. 31  
Браташ 629, 664  
Бренков 591  
Бреславець 623  
Бржезовський 784, 785, 787  
Брильов 761  
Бринь Г. 637  
Бритоусов 678  
Бровкін 679  
Бромберг 755  
Брон 703  
Брусенцов 712, 729  
Бруслик В.Г. 815  
Бубдей 674  
Бублик Н. 811  
Бугаєв В.Н.\* 664  
Бугай 613, 618, 674. 682

Бугайко 746  
Бугло 656  
Будник М.Д. 655  
Будник П. 682, 683  
Букасов Н. 753  
Букат 698  
Буланов Г. 26  
Бур'ян Л.М. 31  
Бурик Г. 839  
Бурик Г.А. 12, 765, 805, 832  
Бурим 828  
Бурим С. 829  
Бурка А.А. 807  
Бурка А.П. 782  
Бурко 746  
Бурко О.П. 782  
Бурмака К.І. 859  
Бурсов Т.В. 665  
Бурцева У.М. 818  
Бутусов 605

## В

Вакула І.А. 687, 802  
Вакула Н.В. 600  
Вакула Н.Ф. 794  
Вакула С. 839  
Вакуленко А. 602  
Ваня 816  
Ванько 826  
Василенко 696  
Василенко А.Г. 828  
Василенко Г. 30  
Василенко Д. 865  
Василенко Л.В. 802  
Василенко М. 26, 850  
Василенко М.В. 829  
Василенко П. 616  
Василенко П.І. 828  
Василь 811  
Васильченко 707, 715  
Васильченко Л.Л. 836  
Васюта З.Д. 605  
Вася 847, 859  
Ващенко А.А. 670  
Ващенко Г. 8, 28, 670  
Ващенко М.І. 670  
Ващенко П.А. 670  
Ващенко Я.Ф. 695  
Вдовичин І.Я. 28  
Вегеш М.М. 28, 31  
Векленко І.Д. 616

Великодна Є.В. 32  
Величко 669  
Величко А.М. 719  
Величко В.А. 632  
Величко Г.М. 719  
Величко М.С. 632  
Величко П. 637  
Вербицький 739, 759, 760  
Вербицький М. 8, 29  
Веремієв 670  
Верещака З.М. 782  
Верещака С.М. 782  
Вернигор А.С. 829  
Верхов Г.М. 823  
Верхогляд А.С. 770, 806  
Верьовка 624, 755  
Веселова О. 30  
Ветров 713  
Видович Д. 30  
Вижинський 635  
Винниченко 752  
Винниченко В.Т. 782  
Винниченко І.І. 33  
Винниченко М.М. 695  
Виродов А.Г. 614  
Висоцький 665  
Вихтарьова Т. 814  
Вихтарьовий Л. 814  
Вівденко В. 605

Вініченко П. 837  
Вінницький 729  
Вінниченко Ф. 29  
Віола Л. 33  
Вірченко Є.М. 813  
Вітя 815  
Власенко В.М. 28, 31  
Вовченко 628, 668, 729  
Возривцова М.С. 592  
Войтенко С.І. 732  
Войтівець 735  
Волдишар 857  
Волинський Г.А. 612  
Волис В.Ф. 29  
Володя 821  
Волошин 696, 729  
Волошинович Н. 29  
Вольський (Міллер) С. 26  
Воробйов 27, 612, 615, 703  
Ворожка М.Т. 691  
Ворона 786  
Ворона Г. 786  
Ворона І.І. 821  
Ворона С. 601  
Вороний 658  
Ворошилов 621  
Ворушева А.Г. 825  
Воюцький 618, 669  
Вязанкін 739

## Г

Гавриленко П.Т. 604  
Гаврілюк 791  
Гадат 669  
Гайдай 650  
Гайдай К.І. 684  
Гайдук І.І. 670  
Гайдук Т.С. 670  
Гайовий 759, 760

Галенко П.В. 605  
Галенко П.П. 605  
Галенко С.В. 605  
Галкін О. 30, 32, 33  
Галочка 827  
Галя 829, 859, 865  
Гальченко 667, 679, 746  
Гальченко П. 23

Гамага 768  
Ганжа О.І. 31  
Ганзина Г.Г. 751  
Ганна 822, 830  
Гапич А.Н. 733  
Гапоненко Н.В. 30  
Гарасько А.В. 605  
Гармаш 759

Гаценко К.М. 695  
 Гашка 815  
 Гвоздьов 613  
 Гельментінов А.А. 833  
 Герасименко 597, 613, 618  
 Геращенко 840  
 Гетьман П. 836  
 Гетьманський 791  
 Гладкий 710  
 Гладун Д.М. 655  
 Гладун П.Г. 654  
 Гладченко І. 30  
 Гладченко Н. 32  
 Гладченко П. 861  
 Глібов 839  
 Глоба М.І. 595  
 Глова 728  
 Глущенко 627, 628  
 Гнида 674  
 Гніденко 691  
 Гніденко С.Д. 685  
 Гніденко С.С. 758  
 Говійна Л. 32  
 Голик К.П. 666, 667, 674  
 Голик М.І. 666, 667  
 Голик Ф.К. 666  
 Голик Я.П. 666, 667  
 Голишев 709  
 Голінка Ф.І. 655  
 Голобородько В.І. 845  
 Голобородько І.І. 845  
 Голобородько К.І. 845  
 Головант 768  
 Головань А.М. 615, 798  
 Головков І.А.\* 664  
 Гололобов 663  
 Голомислов 690  
 Голота 682  
 Голоуз 737

Голощатов 655, 704  
 Голуб 596  
 Голубко 746  
 Голубок 722  
 Голубченко 596  
 Голубятніков 728  
 Гольдман 621  
 Гольдфельд 617, 679  
 Гольфман 612  
 Гончар К.М. 828  
 Гончаренко 636, 668  
 Гончаренко М. 670  
 Гончаров (Гоц) 858  
 Гончаров 710  
 Гончаров А.Д. 858  
 Гончаров А.С.\* 603  
 Гончаров В.Д. 858  
 Гончаров Д. 858  
 Гончаров І.Д. 858  
 Гончаров М.Д. 858  
 Гончаров О.М. 858  
 Гончаров П.Д. 858  
 Гончарова В. 858  
 Горбалис С.В. 731  
 Горбань 747, 748  
 Горбань М.П. 747, 748  
 Горбарчук 696  
 Горбатий 746  
 Горбатюк В. 841  
 Горбач М. 671  
 Горбачов 605, 637  
 Горбунко А.Й. 825  
 Горішняк С.І. 612  
 Городецький М. 30  
 Горунович 4746  
 Граденіго С. 25  
 Грачов 746  
 Гребенець Ф.М. 632, 637, 638  
 Гребенюк 696

Гречаненко Я.У. 642  
 Гречка Ф.К. 753  
 Грибачов І. 590  
 Грибінник 755  
 Грибовод І.І. 852  
 Григорець П.В. 654  
 Григорій Мойсейович 817  
 Гризун О.Я. 684  
 Грицун Є.О. 604  
 Гришко 710  
 Грищенко П.М. 595  
 Грозний Т. 26  
 Громиленко 811  
 Громова С.А. 860, 861  
 Грудницький І.Н. 670  
 Грудницький П. 670  
 Губенко Д.М. 605  
 Гуденко Т. 670  
 Гужанський 664  
 Гужвій 609, 687, 727, 798  
 Гук С.М. 818  
 Гукова М.П. 823  
 Гулаков 730  
 Гулаков М.Г. 602  
 Гулаков М.Д. 603  
 Гумен 743  
 Гурба А. 864  
 Гуревич 746  
 Гуренко К.В. 670  
 Гуренко П.В. 670  
 Гурин В.П. 811  
 Гуринова П. 811  
 Гусак Л. 30, 813, 814  
 Гусар Е. 29  
 Гусев 759  
 Гутенко 675  
 Гуцало Є. 29

**Д**

Давиденко 21, 728, 734  
 Давиденко С.А. 684  
 Давиденко С.О. 603  
 Даниленко В. 31  
 Даниленко Д.М. 840  
 Даниленко Є.Л. 841  
 Даниленко Л.М. 840, 841  
 Даниленко С.П. 589, 796  
 Даниленко У.П. 841  
 Даниленко Х.М. 840, 841  
 Даниленко Ю.Л. 841  
 Данилич Ю.Я. 710  
 Данилов В. 33  
 Данилюк Ю.З. 30  
 Данченко А.Ф. 786  
 Дараган 755  
 Даша 831  
 Двінянінов В. 26  
 Двірняк П.І. 844  
 Дворецький А.М.\* 740, 741  
 Дворецький О.М. 804  
 Дворниченко І.О. 670

Дворниченко К.О. 605  
 Дворниченко П.Р. 670  
 Дворниченко Т. 605  
 Дегтяр 658  
 Дегтяренко Д.П. 625, 626, 798  
 Дейкало Ю.М. 865  
 Дейкун 837  
 Декунова М.Я. 852  
 Деменченко 667  
 Демиденко А. 684  
 Демидко Т. 684  
 Демидов 26  
 Демич 658  
 Демченко М. 30  
 Денисенко 759  
 Денисенко С.А. 611  
 Денисович Н.В. 827  
 Денікін 641  
 Деревенько Т. 590  
 Деркач 729  
 Деркач І.С. 602  
 Деркач І.Т. 771, 806

Десенко 729  
 Десенко М.Л. 31  
 Деньгіна О.М. 815  
 Джеккуля І.Д. 605  
 Дзекунов І.А.\* 603  
 Дзюба Я.Г. 792, 808  
 Дзюба С.Л. 605  
 Дзюба Я.П. 605  
 Диль 768  
 Димченко 693, 786  
 Динник А. 823  
 Дихно 683  
 Дишковчиха В. 814  
 Діброва Г. 32  
 Діброва О. 32  
 Діденко М.М. 747, 748  
 Діденко Ю.М. 747, 748  
 Дідик 701  
 Дідоренко Л. 30, 31, 825, 826  
 Дмитренко Г.О. 818  
 Дмитренко І.В. 804  
 Добридень П.Д. 602

## ДОДАТКИ

Добронос М.Л. 719  
Добротворцева 741  
Довгопол К. 861  
Довженко 668  
Довжик П.М. 677  
Довжинець Л.Г. 30, 32  
Доленко С.А. 767  
Донда Й.П. 589, 796  
Донець 668  
Дорошенко В.М. 858  
Дорошенко Є.І. 858  
Дорошенко І.І. 858  
Дорошенко М. 608, 798, 858

Дорошко Ф.Д. 764, 805  
Дремлюга М.С. 630  
Дригало Г.В. 846  
Дригало Д.В. 846  
Дроб'янський 861  
Дроздов 627, 861  
Дубовик Ф.І. 722  
Дудка 831  
Дудка Г.К. 602  
Дудник 690, 728  
Дуднік 759  
Дудченко 755  
Дудяк Г.Р. 683

Дульська О. 850  
Дуня 865  
Дуплик А.П. 590  
Дуплик М.І. 590  
Дуплик С.І. 590  
Дурманов П.Т. 590  
Дурманов Т.Н. 590  
Душин І.Д. 818  
Дюк Н. 31  
Дяченко 613, 761  
Дяченко Г.Д. 781, 807  
Дяченкові 821  
Дячук Г.А. 829

## Є

Євдокія 858  
Євенко 759  
Євентов 664  
Євневич 743

Євтушенко Є. 624  
Єлегін 764  
Єлісеєв 21  
Ємельянов 785

Ємець 682  
Єфименко О.П. 590  
Єфросинін Я.І. 607, 797, 798

## Ж

Жадан 707  
Жало 664  
Жеребний 713  
Жмурков В. 30  
Жовтобрюх Г.Т. 857

Жога О.Ф. 732  
Жолондзь 683, 685  
Жуленко Т. 624  
Журавель 671  
Журавльова Р.А. 856

Журавський Г. 671  
Журахович 656  
Журба П.О. 827  
Журба У.С. 829  
Журенко С. 616, 617

## З

Забара Л.П. 786  
Забелін 678  
Забранський 589  
Заворотько І. 854  
Загоруля П.А. 701, 702  
Загребельна Є. 837  
Загребельна М.М. 837  
Загребельний 656  
Задко І. 817  
Задорожній 728  
Задорожній А.Є. 654, 799  
Задорожній Ф.М. 654  
Заєць А.О. 685, 721  
Заїка О.О. 828  
Зайковський Я. 605  
Зайцев 752  
Залеський 760  
Залуківський 839  
Залуцький А.І. 692  
Залуцький І.І. 692

Замура М.В. 605  
Замша О.Ю. 602  
Зандик 682  
Зарва 812  
Зарка О.П. 785  
Зарудний О.Д. 786  
Захарченко 762  
Захарченко І. 840  
Заяць 697, 707, 712, 729  
Звягельський 739  
Звягінова В. 850  
Згурський 690  
Зеленський 851  
Зеленський А. 854  
Зеленський І.Т. 758  
Земськов В. 33  
Зернюк 616  
Зеров М. 8, 29  
Зимогляд 687  
Зимогляд Т.І. 803

Зібурів 866  
Зіна 861  
Зінкевич П.С. 851  
Зінченко 663  
Зінченко О. 674  
Злагодох М.П. 807  
Злагодох М.Ф. 784  
Зозуля М. 616  
Зозуля П. 616  
Зозуля Т.К. 605  
Золотарьов В.А. 9, 31, 34  
Золотін І. 853  
Золотухін 643, 660  
Зорич К. 836  
Зражевський П.Г.\* 604  
Зубанич Ф. 32  
Зубар Є.С. 775  
Зубкова М.Ф. 732, 733  
Зубов Я.Ю. 590

## І

Ильченко І.А.\* 32  
Іван 859  
Іванін 659  
Іванкова А.М. 834  
Іванов 672, 722, 801  
Іванущенко Г.М. 12, 31, 32, 39  
Іванченко 610  
Івашина 744

Івлева М.І. 829  
Івченко Н.А. 786  
Ігнат 831  
Ігнатенко 653, 693  
Ігнатуша О.М. 9, 31, 34  
Ігнатиюк 613, 618, 628, 701.  
725  
Ігор (князь) 842

Ізгурський 678  
Ізюменко М.В. 840  
Ілляшенко 678  
Ілляшенко Й.Є. 23, 765, 805  
Ільченко Д. 754  
Ільчикес 655  
Іржавські 821  
Іскра 760

Йосип 825, 826

Кабанов Є. 30  
 Кавела 815  
 Каганович 20, 764, 855  
 Кагарлицький 697  
 Казбан 615, 625, 703  
 Казначеев 764  
 Казьміна В.І. 850, 851  
 Кайдаш Т. 733  
 Калантай Г. 814  
 Каланчик М. 811  
 Калачевська П. 830  
 Калачевський 664  
 Калашник 811  
 Каленіченко О.І. 718  
 Калина 26, 592  
 Калиник О. 8, 26, 28, 39  
 Калита В.О. 742, 804, 805  
 Калита М.Г. 684  
 Калінін 848  
 Калінін М.І. 672  
 Калініченко 715  
 Калюжний 750  
 Калюжний В.О. 717  
 Каменецький 634, 635, 637, 656, 657, 749, 752  
 Каневський 706, 713, 728, 734, 740, 742, 746  
 Канівець 688  
 Канський І.Д. 686  
 Канцельсон З. 26  
 Капельгородський П. 26  
 Капельсон 627  
 Капліна Я. 837  
 Капран К.П. 834  
 Карась А. 31  
 Карась А.В. 831, 832  
 Карась І.М. 606  
 Карась Т.М. 605  
 Кардаш П. 11, 31-33, 850  
 Карлсон К. 26, 610  
 Карнаух Г. 616, 617  
 Карпенко 722, 760  
 Карпенко К. 823  
 Карпенко Л.В. 823  
 Карпенко М.П. 31  
 Карпенко О.В. 823  
 Карпенко П.Ю. 691, 722  
 Карпець У.Ф. 831  
 Карпов 715  
 Карпова Т.П. 838  
 Карпуша 650, 750  
 Касян М. 732  
 Касьяненко М. 710  
 Катерина Миколаївна 860  
 Кацнельсон З. 12, 745  
 Качур В.О. 695  
 Кашеев 756  
 Кашук М.А. 685  
 Квятківська 737

Й

К

Керман 693, 705, 746  
 Кивайло І.С. 740, 741  
 Кивайло О.С. 804  
 Киктенко М.С. 691  
 Кириєнко М.І. 65  
 Кириєнко П.А. 655  
 Кирик А.Н. 829  
 Кисла Н.В. 835  
 Кисленко Г.В. 629  
 Кичка І. 743  
 Кібець П.А. 782  
 Кібець С.А. 782  
 Кіктева М.В. 824  
 Кір'яненко М.А. 719  
 Кірп'юк 594  
 Клаусен 26  
 Клименко 21, 636, 682  
 Клисенко П.Ф. 630  
 Клисенко Т.Ф. 630, 631  
 Клочков А.С. 719  
 Клочков К.С. 719  
 Клочков С.С. 719  
 Книш 637, 638  
 Книш Г.П. 632  
 Книш І.С. 605  
 Книш П.П. 605  
 Кобзарь 637  
 Ков'язов 746  
 Ковалевський М. 28  
 Коваленко 596, 627, 664  
 Коваленко Л.Б. 11, 13, 30, 32, 844  
 Коваленко О.С. 35  
 Коваленкова 715  
 Коваль 624, 692, 694, 760  
 Коваль О. 30  
 Ковалько 791  
 Ковальов 761, 782  
 Ковальов І. 30  
 Ковінка 682  
 Ковпак 853  
 Ковтун В.Д. 788, 807, 808  
 Ковтун О.І. 854  
 Коган 775  
 Кожа А. 863  
 Кожин 683  
 Козача 608, 717  
 Козаченко Г. 733  
 Козинець 671  
 Козинець Д.П. 671  
 Козинець М. 670  
 Козинець М.М. 671  
 Козир 677, 679  
 Козік 683, 685  
 Козлов 656, 749  
 Козлов В.С. 603  
 Козлов Ф.Р. 765  
 Козлова Г.П. 819  
 Козлова М. 753

Козлова С.М. 819  
 Козолуп Д.М. 786  
 Козюла О.П. 688  
 Кокін С. 31  
 Колдун В. 842  
 Колдун Ф. 842  
 Колесников 656  
 Колистратенко І.І. 722  
 Колісник В.Ф. 845  
 Колісник Т.Г. 605  
 Колісник Ф.Ф. 845  
 Колісніченко 750  
 Коломацький 664, 759  
 Коломієць Т.І. 786  
 Коломійцев 690  
 Колошко О.М. 830  
 Коля 834  
 Комаров А.М. 725, 804  
 Комелов 759  
 Кондратенко 715  
 Кондратенко М.Г. 600  
 Конквест Р. 8, 29  
 Кононенко К. 8  
 Коняєв 651  
 Коняєв Г.І. 725, 804  
 Коняєв І.І. 603  
 Коньков 658  
 Копейчик І.І. 861  
 Корабліна З. 29  
 Кореневий К.С. 595  
 Корж В. 861  
 Корж Д.І. 605  
 Корж І.М. 605  
 Корж О. 605  
 Корж Я. 861  
 Коржов 848  
 Коржов Г. 623  
 Корінь М. 638  
 Корнилова В.А. 602  
 Корнилова М.І. 602  
 Корнієнко 610  
 Корній 814  
 Корнух М.Я. 676, 801  
 Коробченко В.Є. 611  
 Король 746  
 Корольов 751  
 Коротич І.М. 612  
 Корочкін 656  
 Косенко 674  
 Косенко Н.С. 614, 798  
 Косіор С. 12, 20, 23, 26, 619, 634, 663, 800  
 Космачов С.Д. 848  
 Косов Г.Р. 862  
 Косов М.Р. 862  
 Косовщанський О. 28  
 Костенко К.І. 769  
 Костенко П. 591  
 Костенко С.С. 674

Костюченко П. 811  
 Костян М.Т. 838  
 Костяненко Й.І. 731  
 Косушко Г.А. 613  
 Котельва Д. 753  
 Котельва М. 753, 754  
 Котов 757  
 Кошель 746  
 Кошель Т.А 817.  
 Кошеев 707  
 Кравченко 594, 608, 682, 746,  
 786  
 Кравченко Н. 30  
 Кравченко С.М. 758  
 Кравченко С.Я. 623  
 Крамар Г.С. 595  
 Крамаренко 596, 628  
 Крамаренко Г.В. 630  
 Крамаренко Г.С. 851  
 Крамарьов 613  
 Краснов 596  
 Краснощокова Є.В. 824  
 Краукліс Я. 26  
 Кречотень В. 818  
 Крепаков І.Д. 821  
 Кривенька Д. 860  
 Кривецька В.В. 846  
 Кривозуб М.І. 731

Криганова А. 32  
 Крикушенко С. 671  
 Крисько Г.І. 815  
 Крицький 659  
 Кролевецький 656  
 Кротов М.Ю. 865  
 Крупський К. 813  
 Кручинін Д.В. 641  
 Кручинін Є. 641  
 Крючко 631  
 Крючко З.Г. 630  
 Крючкова О.В. 604  
 Кубрак Н.В. 834  
 Кубрак О.І. 795  
 Кубраков 762  
 Кудименко Д. 602  
 Кудін 621  
 Кудояр Г.Т. 858  
 Кудояр С.М. 858  
 Кужелева 761  
 Кузнецов 637, 693, 704, 733,  
 806  
 Кузнецов 682  
 Кузько Т.І. 632  
 Кузьменко 596, 699  
 Кузьменко І.І. 786  
 Кузьменко М. 637, 839  
 Кузьмін 627

Кузьміни 858  
 Куйбишев В.В. 638  
 Кулак 613, 628, 668  
 Кулик Г.К. 825  
 Кульбачний Ю.М. 769, 806  
 Кульчицький С. 8, 10, 29-33  
 Кумпанієць 642  
 Куницин 683  
 Куниця Є. 614  
 Куниця І.С. 605  
 Куниця П. 798  
 Купиця А.С. 605  
 Курган Н. 631  
 Курило 696  
 Курило М. 30  
 Курило Н.С. 839  
 Курочкін І.К. 684  
 Кутков 621  
 Кутковий О.В. 835  
 Куц 713, 818  
 Кучер А.С. 787, 807  
 Кучерявий І.М. 604  
 Кучковський 628  
 Кушвид Д.І. 684  
 Кушнеж Г. 28  
 Кушнерьов 678, 679  
 Кушницький Г. 29  
 Кушов 838

**Л**

Лаврик 615  
 Лаврик М. 6  
 Лаврик М.О. 801  
 Лазоренко Й.Г. 734  
 Лазоренко П.О. 734  
 Лазуренко 750  
 Ланерчук 755  
 Лантух В. 670  
 Лапкова О.С. 733  
 Лапоногов 14  
 Ларіушенко М. 801  
 Лашкай 760  
 Лебедева М.Т. 859  
 Лебедик П. 858  
 Лебідь П.С. 637  
 Левін 658, 774  
 Левко 664  
 Левченко 626, 664, 806  
 Левченко І.І. 839  
 Левченко М.Д. 862  
 Левченко О.Ю. 710  
 Легкий 722  
 Легкий В. 663, 672  
 Лексаха 814  
 Лелюшкіна А.В. 853  
 Лемберг 626  
 Ленець К.Є. 731, 732  
 Ленін 815, 854, 864  
 Ленцов 689  
 Леонов 755  
 Лепешко Т.А. 818  
 Лесняк 725

Лесовицький М.С. 719  
 Лещенко Ф. 26  
 Лепьошкіна О.М. 853  
 Лиманов 636  
 Лисенко 704, 746  
 Лисенко С.П. 670  
 Лисовець 621, 667  
 Лисянський 612  
 Литвин 714  
 Литвин В.М. 31  
 Литвин М.І. 31  
 Литвиненко 760  
 Литвиненко В.К. 619  
 Литвиненко О.П. 829  
 Литвинов 613, 618, 669  
 Литвишко Д. 839  
 Литвяк М.М. 605  
 Литвяк П. 605  
 Литвяк С.Д. 666, 800  
 Литвяк Х. 605  
 Лифарь 592  
 Лиховид А.О. 590  
 Лиховид О.А. 590  
 Лищенко 610, 611  
 Лігно Ф.Х. 605  
 Ліманов 774  
 Лісенко 682  
 Лісовенко М.Н. 785  
 Лісовець 647, 673  
 Літкевич 679  
 Лобко 663  
 Лобода 715

Лобода М.О. 837  
 Лободюк 715  
 Лобушко В.І. 723, 724  
 Лодыков Ф.В.\* 603  
 Локшин 655  
 Ломака 27, 681, 682, 696, 703,  
 704  
 Ломинога 707  
 Лубенський 715  
 Луговий В.В. 611  
 Луговий М.Г. 794  
 Лук'яненко С.В. 682, 802  
 Лукаш 718  
 Лукашенко 798  
 Лукашенко І. 11  
 Лукашов Г. 638  
 Луньов 759  
 Лупанов В.Г. 782, 807  
 Лупач С.П. 591  
 Луценко 704  
 Луценко В.П. 30  
 Луценко М.А. 641  
 Любавий 694  
 Любима М.М. 828  
 Любленська 600  
 Любченко Оксена 829  
 Любченко Оришка 829  
 Любченко А. 30  
 Любченко П. 829  
 Любченко С. 829  
 Людмила 761  
 Люта О.Г. 31

Лютий Д.О. 684  
Ляшенко 717  
Ляшенко І.Д. 694

Ляшенко І.І. 694  
Ляшенко І.С. 794  
Ляшенко П.П. 783, 807

Ляшенко Ф.М. 692  
Льоня 821

**М**

М'ячик 866  
Мавра 837  
Мажара Ф. 836  
Мазний 627, 628  
Мазур 725, 726, 804  
Мазур В. 8, 28  
Мазур І. 670  
Майборода В. 814  
Майорська 618  
Майстренко Н. 616  
Макаренко 710  
Макаренко Т.Я. 814  
Макаренко Я. 814  
Макарець 750  
Макогон 715  
Максим 841  
Максименко 760  
Максименко С.К. 758  
Максименко С.М. 685  
Максименко У. 839  
Максютенко Н.М. 603  
Макуха 672  
Малахов 664, 749  
Малашко 693  
Маленко М.Й. 822  
Маленко М.П. 822  
Маленко С. 822  
Малиношевська С.М. 830  
Малиш М.І. 840  
Малінкович В. 8, 29  
Маляр 689  
Маляревський 838  
Маляров 659  
Мальований 663  
Мамай О.М. 604  
Манаєва В.Г. 820  
Мангейм 746  
Мандич П.П. 612  
Маніч М. 754  
Маннінг Р. 33  
Манойленко 635  
Манюта 674, 713  
Маня 865  
Маняк В.А. 11, 30  
Манько М. 829  
Марина 825  
Марія 816, 860  
Маркітан 653, 702, 793  
Марочко В.І. 30, 32  
Мартиненко С. 818  
Мартиненко С.К. 686  
Мартюк 717  
Маруніч 755

Маруся 821, 850, 851  
Марченко А. 839  
Марченко В.А. 35  
Марченко К.П. 654  
Марченко М.В. 846  
Марченко Т.Х. 670  
Маслій П.К. 605  
Маслов 693  
Масолітов 726, 804  
Матвеев В.І. 605  
Матвієва О.П. 811  
Матвієвські 616  
Матвієнко Г.А. 676  
Матвієнко Г.О. 801  
Матвієнко М.П. 823  
Махненко І.І. 775  
Мачулін Є.М. 725, 804  
Мащенко 613  
Медведь 668  
Медведь Л.Ф. 638  
Медвідь І.Г. 691  
Медвідь С.Г. 684  
Медвідь Т.А. 604  
Медіокритський 789  
Мейс Д. 8  
Меланія Данилівна 829  
Мелашенко Р.С. 829  
Мелашка 822  
Меловцев 704  
Мельник 655  
Мельник Т. 682  
Меняк А.В. 844  
Мессарош 634, 656, 657  
Меша 750  
Меша Ю.М. 685  
Мигіц 698  
Микитенко А.П. 815  
Микола 840  
Миколаєнко 722, 726  
Миколаєнко Г. 654  
Миколаєнко К.Ф. 782  
Миколаєнко Ф.І. 807  
Миколайко 755  
Миколенко М.С. 692  
Минько Х.Ф. 676, 801  
Миньков 783  
Мироненко Л. 670  
Мироненко С. 670  
Миронець 681, 683, 696, 703, 704, 717, 729, 735, 737  
Мительмен 707  
Митриха 860  
Михайличенко Г.М. 32

Михайло Опанасович 821  
Михайлов О. 811  
Михайлова О. 32  
Михно І.Т. 600  
Мицик Ю. 11,31, 32  
Мишечкін 713, 731, 742  
Мишко 843  
Мищенко Т.М. 695  
Міліця 728, 734  
Мільченко І.К. 612  
Мірошніченко 670, 671  
Мірошніченко М.Ф. 602  
Міщенко 822  
Міщенко Г. 805  
Міщенко Л.В. 849  
Міщенко Ф.С. 747, 748  
Мова Є.С. 827  
Мова Є.Т. 829  
Мова П. 591  
Мовчан А.Г. 599  
Мовчан Є.Х. 25, 810  
Мовчан К. 598  
Мовчан О. 30  
Мовчан Я. 30  
Могильний М.О. 718  
Мойсеєнко І. 602  
Мойсеєнко У.К. 830  
Молотов В. 20, 23, 647, 833, 855  
Молчанов 598  
Молчанов В.С. 730, 804  
Молчанов М.П. 602  
Моргуль О. 854  
Моргун Є. 602  
Моргун І.П. 630  
Мороз 592  
Мороз В.С. 829  
Морози 822  
Морозко 858  
Морозови 866  
Морщ 755  
Москаленко 754  
Москаленко Г. 603  
Мотик В. 31  
Мотря 860  
Мудрий 707, 729, 779  
Муковоз Д. 603  
Мулявко П. 26  
Муратова М.І. 846  
Мурза В.В. 34  
Муха 754

**Н**

Нагайцева Л.В. 823  
Назаренко 726

Назаренко Г.К. 616  
Назаренко К.Т. 708, 803

Найденко П. 670  
Найдич 759

Наклонов 658  
 Наконечна Г.С. 794  
 Наконечний 704  
 Насика М.М. 590  
 Настя 826  
 Наумко А.Г. 686, 802  
 Наумова Є.С. 825  
 Невалящий 671  
 Невеселий І.С. 594  
 Недавній 705, 774  
 Недбаєва В.С. 823  
 Неїзжаний 621, 631, 639  
 Неменший Ф.М. 595  
 Неровня М.І. 830  
 Нестеренко Г. 604  
 Нестеренко М.Д. 594

Нестеренко Н.О. 676, 801  
 Нехороших 621  
 Нечай 659  
 Нечай П. 591  
 Нечепуренко 680, 682, 696  
 Нечипоренко 806  
 Нещерет С.М. 866  
 Никифор 860  
 Николаєнко 722  
 Николаєнко Г.П. 632  
 Никоненко М.А. 607, 608  
 Нікітіна Т.П. 827  
 Нікіфоров 704  
 Ніколаєнко 739, 746  
 Нікольський В.М. 34  
 Ніна 822, 847

Новак В. 29  
 Новак Г. 701  
 Новаків 734  
 Новиков 806  
 Новиков А.А.\* 664  
 Новикова 756  
 Носелевський 681, 703  
 Носков 660  
 Носуленко 677  
 Носуленко К. 697  
 Нудьга М.Д. 782  
 Нудьга М.М. 782  
 Нудьга О.П. 782  
 Нужний 752

**О**

Ободєєв 604  
 Обозна М.Г. 860  
 Овдійко П. 854  
 Овсиенко І.В.\* 603  
 Овсієнко Л.К. 815  
 Овсієнко М. 603  
 Овсянко П.С. 740, 741, 804  
 Огієнко 791  
 Оголь Є. 839  
 Одинець 667, 673  
 Однолєткова 665  
 Озмитель Л.П. 694  
 Окіпнюк В.Т. 34  
 Окопський П.С.\* 656, 657, 740, 741, 762  
 Олежко Н. (Кононенко К.) 28  
 Олексенко А.К. 814  
 Олексенко Н.Т. 733  
 Олексієнко 613

Олексієнко Й.Х. 629  
 Олексій 843  
 Олена 822, 823  
 Олень О. 7, 28  
 Олефір Ф. 19  
 Олещенко В.І. 828  
 Олійник М. 629, 630  
 Олійник О.І. 34  
 Ольховик 866  
 Ольховик О.Н. 630  
 Ольшанський 627  
 Ольшанський Я. 599  
 Омельченко 596, 670  
 Онацький Є. 8, 28  
 Онищенко З. 638  
 Онищенко К. 637  
 Онищенко Н. 638  
 Онищенко Н.К. 637  
 Онищенко С.Й. 638

Оніщенко З.Я. 732  
 Оніщенко С.М. 732  
 Опанасенко М.Ф. 595  
 Опришко Г.В. 686  
 Ординський 634  
 Орел 658, 774, 775  
 Орина 816  
 Оришка 821  
 Орленко С. 670  
 Осадчі 814  
 Остапенко 698, 699  
 Остапенко С.С. 807  
 Остапенко Ф.К. 733  
 Отенко Л. 786  
 Отрюк 702  
 Охріменко П.П. 34  
 Очаковський 592  
 Очеретько 715  
 Очкуренко 690

**П**

П'єха М. 30  
 П'ятак Л. 29  
 П'ятаченко С.В. 12, 32  
 Павленко 627, 713  
 Павленко К.І. 602, 604  
 Павленко Л. 29  
 Павленко П. 839  
 Павліченко М.Д. 862  
 Павло 825  
 Павлюченко 696  
 Падалка 715  
 Палаженко 682  
 Палажченкова М.І. 733  
 Пандорін О. 26, 707  
 Паненко 708  
 Панов 655  
 Панченко 656  
 Панченко М. 670  
 Панченко М.Г. 829  
 Панченко Я.Г. 670  
 Папушенко 668  
 Паранич І.П. 732  
 Параскева 23

Партала 613  
 Пархоменко 788  
 Пархоменко А.Т. 827  
 Пархоменко В. 26  
 Пасльон О.П. 827, 828  
 Пахомова П.Г. 16, 593  
 Педенко М. 616  
 Перелюбська 777  
 Перепелів 627  
 Петінова У.С. 16, 593, 797  
 Петренко 738, 739  
 Петренко І.Г. 603  
 Петренко Н.М. 816  
 Петров Ф. 591  
 Петрова Є.І. 830  
 Петровецький Г. 29  
 Петровський Г.І. 505, 609, 615, 633, 797  
 Петруня М. 671  
 Піжов 676, 693  
 Піжов Д.І. 603  
 Пилипенко І. 843  
 Пилипенко К. 843

Пилипенко С.А. 670  
 Пилипенко С.Ф. 670  
 Пилипенко Ф. 670  
 Пилипець І. 677  
 Пипа 605, 606  
 Пипа А.К. 733  
 Пипа І.С. 733  
 Пипа М.О. 733  
 Пипа О.П. 733  
 Пиріг Р.Я. 11, 31, 32  
 Пирлик А.М. 828  
 Пирогов 722  
 Писаренко 722, 746  
 Пискун М. 683  
 Письменний 660  
 Півень 593  
 Півень К.І. 827  
 Підпригора Н. 863  
 Підріз І. 600  
 Підріз Ф.П. 600  
 Пікар Ф.Г. 670  
 Пісковий 596  
 Піскун В. 28

Плотніков Є.М. 694  
 Площик Л. 670  
 Площик М.Н. 670  
 Площик О. 670  
 Площик П. 670  
 Площик С. 670  
 Площик Т.А. 670  
 Плугін 848  
 Подкур Р. 31  
 Подлозний 688  
 Подорожній 759  
 Подпалій П.В. 758  
 Поздирко Г.А. 853  
 Покатило І. 602  
 Покидченко Л.А. 10, 12, 31, 32, 35  
 Поліщук А. 26  
 Половко 24, 730  
 Полонський 689  
 Полтава Л. 8, 28  
 Полубітніков 792  
 Полун 664  
 Полуянський 761  
 Полюлях М.І. 861  
 Поляков А.С. 603  
 Поляков В.А. 603  
 Поляченко 643

Помазиновський 848  
 Помошник Л.І. 866  
 Пономаренко 618  
 Пономаренко Ф.Ю. 815  
 Попільнюх М. 30, 850  
 Попов Д. 603  
 Попов М. 860  
 Попова К. 860  
 Попова Н. 860  
 Попович М.Т. 773  
 Поросюк Є. 612  
 Порожня С.П. 684  
 Постишев 20, 26, 708. 716. 729, 731, 752-754, 757, 855  
 Постников 689  
 Потапенко (Кравець) У.Д. 836  
 Потапенко І. 616  
 Потапенко С.І. 605  
 Потетня 687  
 Придатченко 613, 628  
 Прилипа 807  
 Прилуцький А.І. 805  
 Прилуцький І.А. 768  
 Приходько 19, 671  
 Приходько Г.М. 817  
 Приходько П.З. 852  
 Приходько Ф. 617

Прихожай 615  
 Прісенко 747, 748  
 Продан 630  
 Прокіп 865  
 Прокопенко 19, 617  
 Прокопенко Г.І. 600  
 Прокопець В.Я. 694  
 Прокопець Г.Е. 694  
 Прокопець Ф.С. 732  
 Пронька 831  
 Просаков 679  
 Просвірнін 709  
 Прохоренко 632  
 Проценко 751  
 Проценко І.І. 734  
 Процько 746  
 Пружанський 626  
 Птах 680  
 Пугач 715  
 Пурдас П. 630  
 Пурис І.К. 775  
 Пусь С.П. 864  
 Путівець С. 19, 616  
 Пушко 636  
 Пшонкіна Д. 860  
 Пыленков І.М.\* 664

**Р**

Радченко 676, 747, 760  
 Радченко Г.І. 801  
 Радченко О.М. 12, 846  
 Радченко С.П. 719  
 Радько 675  
 Разін 705  
 Рак П.П. 618  
 Ракитін С.С. 725, 804  
 Ракітіна С.Г. 818  
 Раков 601  
 Расько 670  
 Рахліс 694  
 Рева 715  
 Рева В.А. 616  
 Рева К. 616  
 Рева П.А. 616  
 Рева С.К. 719  
 Рева Т. 616  
 Рева Т.Ю. 719  
 Ревенко 696  
 Ревенко М.В. 812  
 Реденс С. 12, 675, 800  
 Редько І.В. 811  
 Резніченко 638, 639  
 Рекун І.Є. 31  
 Ремзюн 761, 762  
 Репа Т.Т. 732, 733  
 Рєпин А.Я.\* 664  
 Резніченко І. 863

Рибалка А.М. 605  
 Рибалка А.С. 718  
 Рибалка З.П. 620, 798  
 Рибалко 719  
 Рибалко І.Ю. 732  
 Рибалко Н.І. 839  
 Рибальський 759  
 Риндич 651  
 Різник С. 616  
 Різніченко 728  
 Ріпка 727  
 Ровдя 653  
 Ровинський 683  
 Рогінець Є.К. 667  
 Рогінець М.Є. 667  
 Рогулін 791  
 Роєнко П. 29  
 Роженко 659  
 Розанов 806  
 Рой М.В. 604  
 Романенко 676  
 Романенко В. 24  
 Романенко І.Г. 30, 736, 737, 804  
 Романенко П.А. 608, 609, 798  
 Романенко П.П. 608, 798  
 Романко І.Г. 30  
 Романченко М. 839  
 Романченко С. 839

Росинський 698  
 Росман 729  
 Рось А. 733  
 Рубанов О.М. 35  
 Рубановський 664  
 Рубець А.П. 801  
 Рубець Г.П. 676, 801  
 Рубець Є.Є. 676  
 Рубець Є.І. 801  
 Рубець Н.П. 676  
 Рубльов О. 31  
 Руденко 654, 674, 676, 708, 760, 811, 839  
 Рудик 614  
 Рудика Г. 598  
 Руднев 656  
 Рудченко Т.М. 30  
 Рудь Г.І. 719  
 Рудь Г.П. 719  
 Рудь Л.К. 813  
 Рудь Ф.І. 591  
 Ружинський І. 849  
 Ручко 664  
 Рябенко 631, 639, 647  
 Рябець В.В. 780, 807  
 Рябоконт Х. 29  
 Ряботенко 697  
 Рябошапка 681, 696, 703, 729  
 Рябущенко 706

**С**

Сабенгауз 806  
 Сабліна М.Є. 676, 801

Савенков 659  
 Савицький 626, 627, 759

Савченко 22, 625, 664, 703, 858



## ДОДАТКИ

- Савченко І.М. 858  
Савченко І.С. 858.  
Савченко М. 591  
Саган П.Д. 605  
Садберг Дж. 7  
Садівничий В.О. 31, 33, 34  
Садовий А. 654  
Садовий Г.Г. 865  
Саєнко 759  
Сазонов 598  
Сайко 746  
Сайко М.В. 839  
Сайко М.І. 838  
Сайко О. 839  
Салій 692  
Салогуб А. 684  
Салогуб К.К. 654  
Салюк М. 30  
Самійлик С.М. 605  
Самовський С. 26  
Самойленко К.Т. 830  
Самойлов 723  
Саморай 746  
Самусь В. 637  
Самусь Г. 637  
Самусь Л.Г. 638  
Самусь Ф.В. 827.  
Самченко С. 674  
Санбург А. 695  
Санжаревська 760  
Сапега І.Я. 595  
Сапсай С.Н. 605  
Сапун І.М. 594  
Сатаров 683  
Сахненко 713  
Сахниха 836  
Сахно 746  
Сачик 659  
Саша 829  
Свердлов 632  
Свержевський 656, 751, 752  
Свиригунова Ф.\* 682  
Свириденко 664  
Світлов 701  
Северін Г.Н. 693, 693, 803  
Седих 750  
Семеняка 678  
Семеха О.Т. 603  
Сененко Д. 702  
Сенік П.М. 741, 742  
Сенкова 682  
Сепета П.Д. 655  
Сепливий 791  
Сербиченко 672  
Сергійчук В. 11, 32  
Середа 663  
Середа О.В. 677  
Середа Я. 26  
Серенко І. 614  
Серий А. 854  
Сивери 822  
Сивокінь В. 21  
Сивокінь Я.П. 691  
Сивоконь 691  
Сигалов 664  
Сидоренко 657  
Сидоренко А. 733  
Сидоренко П.К. 732  
Сидоренко Я.Р. 666, 667  
Сизоненко А.Д. 751  
Сикал Н.І. 831  
Сикал О.І. 831  
Симоненко П. 820  
Симхович А. 26  
Синекоп 638  
Синекоп І.П. 632  
Синицин Я. 27  
Синьков 643  
Сиренко М.О. 802  
Сиров 596, 597  
Сиротин 636  
Сисоєв 746  
Сисоєва 642, 676  
Ситник 858  
Сібель 628  
Сібельов С. 590  
Сівер Ю.Х. 655  
Сідаш 713  
Сідий М.О. 837  
Сіренко 686, 713, 737  
Сірик Г. 8, 29, 828  
Сіробаба 668  
Сіроштан Г.В. 695  
Сіроштан О.В. 823  
Сітак 724  
Січкач 670, 671  
Скакун К. 685  
Скалозуб 838  
Скляр 692  
Скляренко 597, 682, 690, 704, 742, 782  
Скорий 629  
Скорики 814  
Скрибка І.І. 751  
Скринник 613  
Скринник В.Д. 32  
Скрипко Е.Л. 856  
Скрипник Г.Г. 850  
Скрипченко А.З. 731  
Скрипченко І. 30  
Скрипченко М.А. 751  
Слабко 655, 703  
Слепченко 596  
Слесарев 621  
Сливченко М. 684  
Сліпуха 628  
Сліпуха П.І. 686  
Сліпченко 682, 747  
Слоєв 603  
Смаль Ф.О. 733  
Смик 670, 671  
Смишников В. 27  
Смолій В.А. 31  
Смолович І.А. 19, 604  
Смоляр 774  
Смочко Л.О. 31  
Сніжко Ф. 616  
Соболь П.І. 9, 31  
Собрач М.Г. 831  
Соврига 814  
Согайдач 14  
Содін 707  
Соколенко Галина 863  
Соколенко Григорій 863  
Соколенко В. 30  
Соколенко І.Ф. 863  
Соколенко М. 863  
Соколенко П.А. 863  
Соколенко Ф.М. 3863  
Солимашка А.М. 630  
Солимашка І.С. 630  
Солимашка М.С. 630  
Соловей 743, 744  
Соловей Д. 29  
Соловей У. 837  
Солодухина А. 751  
Соломаха 784  
Соломка 713, 791  
Соломка І.Ф. 849  
Соломка Х.Ф. 733  
Солоха 617  
Солоха П.Д. 612  
Солоха Х.Г. 798  
Сорока 739  
Сосновський А. 28  
Сосновський С. 7  
Сосюрченко В. 868  
Сотник Н.М. 861  
Сотник О. 10, 32  
Сотников 617  
Софроненко О.В. 758  
Сохань 596, 611  
Сохань С. 670  
Спаський Є.М. 828  
Спицький І.П. 654  
Спичак М.Х. 619, 798  
Співак М. 670  
Спіцин В.Х. 853  
Спіцина І.М. 853  
Срібляк Ф.С. 600  
Стадник 669  
Сталін Й. 14, 16, 18, 20, 23, 26, 27, 608, 621, 679, 714-717, 750, 761, 820, 825, 846, 851, 855, 864  
Станкевич Д.В. 611  
Стародубцев Ф. 602, 603  
Старожилова М.П. 852  
Старостенко 617  
Старченко Й.В. 602  
Стасюк О. 31  
Статива Ф. 839  
Стативи 839  
Стахов М. 29  
Стебко П.С. 695  
Стеблянка 760  
Стельмашов 678  
Степаненко Т. 670  
Степаненко Ф. 670  
Степанова 775  
Степанова К.І. 828  
Степанченко 713, 735  
Стетюха А.С. 670

Стетюха Ф. 714  
 Стеценко 598  
 Стожок П.А. 30  
 Столбін О.П. 30  
 Страшинський 629  
 Стрижак Н.Ю. 807  
 Стриколь Я.Є. 690  
 Стрілець А.І. 684  
 Стрілець М.І. 684  
 Стрілець Ф.Г. 684

Строганов 716  
 Строкань П.М. 605  
 Строкань Ф.Т. 605  
 Струтинський Л.Ц. 855  
 Ступак 686  
 Субдиха 826  
 Суворов Г.І. 766  
 Суворов І.І. 766  
 Суворов К.І. 766  
 Сугробов 610

Супрун М.С. 840  
 Сурай Д. 839  
 Сурай Є. 839  
 Суркін 664  
 Сусідський В. 710  
 Сусідський П.П. 710  
 Сухенченко В.Г. 824  
 Сучков 602  
 Сущенко 840  
 Сущенко Г.В. 829

**Т**

Талденко 703  
 Талденко В. 859  
 Тамко 702  
 Таран 780  
 Тараненко 668  
 Таранишин Г.А. 733  
 Тарановський К.Л. 786  
 Таранька І. 837  
 Тарас 821  
 Тарасенко 628, 818  
 Тарасенко Г.А. 812  
 Тарасенко П.В. 732  
 Тарасенко П.Н. 684  
 Тарновська А. 842  
 Тартарін 658, 659, 774  
 Теличко І.П. 846  
 Теличко С.І. 846  
 Теліпка К. 753, 805  
 Теліпка Ф. 753  
 Тендітник С.І. 612  
 Терехов 619, 622, 716  
 Терещенко А. 811  
 Терещенко Є. 811  
 Терещенко К. 811  
 Терещенко О. 811  
 Терещенко П. 811

Терещенко С. 811  
 Терлецький В. 30  
 Тертичний 735  
 Тимофеев М. 27, 697  
 Тимошенко 659, 753, 761, 761  
 Тимошенко В. 8  
 Тимошенко В.М. 694  
 Тимошенко В.П. 29  
 Тимошенко І. 733  
 Титаренко 850  
 Титаренко В. 29  
 Титаренко І.М. 705, 803  
 Тихенко С.Г. 695  
 Тихі 814  
 Тищенко 656, 777  
 Ткаченко 605, 615, 703, 750  
 Ткаченко А. 608  
 Ткаченко А.О. 816  
 Ткаченко Б.І. 8, 10, 12, 29-32, 835, 837  
 Ткаченко І.А. 602  
 Ткаченко М.Г. 825  
 Ткаченко П. 605  
 Ткаченкова 701, 702  
 Ткачов 838  
 Ткачов Л.П. 848

Товстуха П.В. 30, 31  
 Токар 715  
 Токарева 665  
 Толсторогов 690  
 Тончик Т.В. 30  
 Топчій 710, 851  
 Топчій І.М. 849  
 Торяник 754, 759  
 Третьак 672  
 Третьяков 797  
 Третьяков О.Г. 595  
 Тронько П.Т. 31  
 Троценко Г.А. 756, 805  
 Троцюк 655, 681-683, 696, 703  
 Троцький 761  
 Трунов 668  
 Труфаненко І.В. 630, 756  
 Труфанов 632, 660  
 Тубальцева 610  
 Тулупов Т. 829  
 Туренко М. 599  
 Турчин З.М. 733  
 Тюльпа Г.Д. 603  
 Тюльпа І.П. 603  
 Тюльпа Н.Б. 603

**У**

Убін 788  
 Удовиченко 688  
 Удод Г.Я. 828  
 Узунов 598

Українець П. 858  
 Уляна 811  
 Урда К. 605  
 Урода Л.Т. 758

Усенко Г.П. 830  
 Усенко М.В. 829  
 Усик Д.І. 803  
 Усик М.І. 688

**Ф**

Фадєєва М.Г. 829  
 Фанас 822  
 Фединченко 659  
 Федірко Н.К. 607  
 Федірко Ф.К. 606  
 Федоренко 609, 658  
 Федоренко І.Г. 35, 36  
 Федоренко І.К. 684  
 Федорина А. 40  
 Федоришин П.П. 794  
 Федоров 28, 760  
 Федорченко 683  
 Федорченко О.З. 695, 696, 803  
 Федько 825

Фельдман 596, 746  
 Фененко Д.Х. 842  
 Фененко М.Д. 842  
 Фененко П. 843  
 Феночка 715  
 Фесенко 659, 683, 698, 715, 755, 760  
 Фесенко І.Є. 699  
 Филипович П.Т. 758  
 Филоненко 605  
 Филонович В. 7, 28  
 Філич 614  
 Філін 645, 728, 735, 736, 752, 755, 759

Філіпов 623  
 Філіпов І.М. 611  
 Філоненко К.К. 837  
 Фільченко Є.М. 604  
 Фільченко М.Д. 604  
 Фісун Г. 602  
 Фокін В.І. 664, 800  
 Фомін 759  
 Фомінов М.М. 794  
 Фомський 741, 761  
 Фраткін 595  
 Фридрих 791  
 Фуголь В. 819

## Х

Халамендик А.Г. 616, 617  
Хамлика І. 599  
Хамлика Я. 599  
Хантіль С.С. 732  
Харитина 860  
Харитоненко 710  
Харченко 717  
Харченко В.Ф. 705, 803  
Харченко І.М. 688, 803  
Харченко Л.С. 691  
Харченко Н.А. 828  
Харченко П.Н. 758

Хатаєвич М.М. 26, 802  
Хацько 672  
Хашин 700  
Хвильовий М. 9, 30  
Хворостяний І.М. 30  
Хвостов Б.Ю. 820  
Хижняк І. 654  
Хилько М.А. 676, 801  
Хіценко К.Н. 677  
Хмарук 599  
Хмелівський Г. 26  
Хожай М.К. 827

Холоша Д.Г. 723, 724  
Хоменко А.М. 680, 802  
Хоменко І.С. 605  
Хоменко М.О. 733  
Хоменко Т. 30  
Хоменко Ф.Ф. 695  
Хоружий П.В. 845  
Хоружий С.В. 845  
Христина 854  
Христій 702  
Хуторний 755

## Ц

Цакал О.П. 828  
Царицин С.І. 731  
Царко О. 733  
Цebro 757-759, 837  
Цebro К.І. 839  
Цезарьов 628  
Целуйко 688  
Циба І.М. 705, 803  
Цибенко В. 32

Циган П.М. 684  
Циганок 593  
Циганок М.С. 866  
Циганок П.І. 590  
Цигура 747, 748  
Цимбал 610  
Цимбалов 609  
Цирулик О. 813  
Цись 606

Цілуйко А.І. 858  
Цілуйко П.О. 858  
Цілуйко С.858  
Цілуйко Т.П. 858  
Цуп А.Ф. 605  
Цуп Т. 605  
Цупка М. 21  
Цурулько 713  
Цьомка 636

## Ч

Чаговець О.Ф. 846  
Чайка А. 602  
Чайка Д.В. 824  
Чайка К.С. 824  
Чалий А.О. 733  
Чалюк  
Чаркина 777  
Часник І.Н. 732  
Чекалов 603  
Чемерис 659, 683  
Чемоданова 640, 679, 806  
Чепела 660  
Чепік О.П. 740, 741804  
Чепуренко 596  
Черевкова П.С. 733

Черепуха 748  
Черненко А. 747  
Черненко Й. 616  
Черненко М.А. 747, 748  
Черненко Ф.Ф. 734  
Чернобук І.М. 690  
Черновол 729, 779, 806  
Черняков О.С. 623  
Чечоткін Г.В. 852, 853  
Чечоткін О.Г. 852  
Чечоткіна Євгенія 852  
Чечоткіна Євдокія 852  
Чигрин П.В. 589,796  
Чикирис 634  
Чмельов 756

Чмельов А. 27  
Чмир 632  
Чмихун 747  
Чорновий 637  
Чортюк І.М. 671  
Чубар В. 26, 663, 721  
Чугай 647  
Чугай А.С. 9, 31  
Чуженко 664  
Чулков 665  
Чумаченко Х.Я. 851  
Чумичкін 697, 729  
Чухлібова П. 811

## Ш

Ша А.А. 775  
Шабля Г.С. 836  
Шавін 629  
Шамрай 746  
Шапар М.Г. 718, 719  
Шапіро 750  
Шаповал 814  
Шаповал П. 815  
Шаповал Ю. 31  
Шапошник М.О. 35, 607  
Шарап Г.А. 604  
Шаталіна Є.П. 30, 32  
Шаталов 613, 628  
Шахов М.Є. 664  
Шахова П.М. 824  
Швець І.М. 758  
Швець Т.Д. 758

Шевченко 604, 618  
Шевченко Д.Є. 840  
Шевченко Д.С. 684  
Шевченко Є.О. 862  
Шевченко І.І. 862  
Шевченко М.Д. 833, 836  
Шевченко О.І. 733  
Шевченко П.С. 624  
Шейн Л.А. 725, 804  
Шелест 814  
Шелестович І.С. 31  
Шелудченко 784, 785, 787  
Шелудько Н.Я. 686  
Шелухін М.Г. 766  
Шеремеревич Ф. 866  
Шерша А.Ф. 654  
Шестопал П.Ф. 812

Шестоухов О.М. 705  
Шечков М.О. 664  
Шикало Т. 612  
Шинкаренко 713  
Шинкаренко Л.А. 838.  
Шинкарьова О.С. 822  
Шитков 655  
Шитюк М. 30  
Шишкін 718  
Шишко 758  
Шиян 645  
Шияновський 838  
Шкарін Є.М. 740, 741, 804  
Шкафенко І. 816  
Школа С.Д. 722  
Шкура М.Т. 676, 801  
Шлапак Н.П. 863

Шпак 670, 671  
Шпетний 688, 744  
Шпилька Й.Т. 654  
Шпилька М. 632, 654  
Шпильовий 589  
Шрамко С.І. 734  
Шріфтов 694  
Штанько Г.Т. 616

Штанько Д.С. 734  
Штанько І.В. 616  
Штанько М. 616  
Штанько Ф.Г. 616  
Штурко К.Т. 692  
Шувалов 729  
Шулейко Ф.Ф. 591  
Шульга 760

Шульгин О. 28  
Шум 653  
Шумило В.О. 685  
Шумило І.Д. 685  
Шуральов 774  
Шурпо 596

**Щ**

Щекола А. 14  
Щербак 596, 696

Щербак Л. 605  
Щербань С.О. 734

Щербинін 601  
Щикот 850

**Ю**

Юрченко 19, 616, 617, 629,  
692, 828  
Юрченко Т.Ф. 815  
Юрченко Я.М. 616

Юхим 826  
Юхименко 734, 755  
Юхименко П.М. 710  
Юхно 836

Юхта І.Я. 776, 806  
Ющенко В.А. 35, 844, 856  
Ющенко В.Т. 844, 845  
Ющенко О. 8

**Я**

Яворівський В. 32  
Яким 825  
Яковенко Н.І. 863  
Яковенко С.В. 808  
Яковенко С.П. 794  
Янкелевич 679  
Янковський 738  
Яременко М. 733  
Яріш Г. 836

Ярмош 598  
Яровенко П. 29, 30  
Яроцький 755  
Ярош М.Г. 694  
Ярош М.Є. 600  
Ярошенко Г.І. 802  
Ярошенко Г.С. 630  
Ясир Я.І. 732  
Яценко 668, 677, 828

Яценко С. 710  
Яцун Л.К. 736  
Яцюк 707  
Яцьковий М. 753  
Яшко 825, 826, 861  
Ященко П.К.\* 603  
Ященко П.О. 602

1. До покажчика не включено прізвища, зазначені в розділі 1 "Мартиролог".

\* Позначення прізвищ, які подано російською мовою.

## ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

## А

Алчевськ 857  
 Анастасівка 679, 693  
 Андріївка 25, 36, 430, 686, 739  
 Андріяшівка 25, 431, 692, 693, 739  
 Антики 852  
 Артюхівка 432

## Б

Баба 345  
 Бабаківка 51  
 Бабка 848  
 Байрак (Липоводол. р-н) 25, 329, 682, 696, 735, 737  
 Байрак (Леб. р-н) 308  
 Бакирівка 24, 359, 710, 717, 718, 851  
 Балаклійський район 716  
 Баничі 149, 609  
 Баранівка (м. Суми) 615  
 Баранівка (Глух. р-н) 641  
 Барилівка 269, 825  
 Баси 859  
 Басівка (Ром. р-н) 433  
 Басівка (Сум. р-н) 520, 596, 597, 610  
 Бачівськ 152, 604  
 Баштанівський район 716  
 Бееве 329, 696, 735  
 Бездідьків, хут. 531  
 Береза 152  
 Березів Яр 315  
 Березівка 120  
 Берестівка 329, 682, 696, 735  
 Берізка 664  
 Берлін 817  
 Берюх 678  
 Беседівка 352, 644, 754, 755, 787  
 Белгородська область 705  
 Бивалине 428, 639, 664  
 Бистрик 274, 827, 828  
 Битиця 24, 522  
 Бишкінь 282, 633, 742, 804  
 Біжівка 55, 644, 645, 754, 755  
 Бікін 841  
 Біла Церква 853  
 Білани, хут. 791  
 Біликівка 38, 812  
 Білиця 775, 806  
 Білка 543, 668, 700, 724  
 Біловод 435, 692  
 Біловоди 523, 597, 610  
 Біловодський район 620  
 Білогалиця 639  
 Білогриве 274, 829  
 Білопілля 23, 44, 617, 672, 765, 801  
 Білопільський район 15, 21, 30, 37, 38, 43, 44, 620, 643, 655, 663, 671, 713, 744, 745, 755, 811  
 Білорусь 25, 26, 817, 841  
 Білоусівка (С.-Буд. р-н) 761  
 Білоусівка (Сум. р-н) 533  
 Бірки 682, 683, 696, 735  
 Бобрік (Біл. р-н) 38, 730, 757, 791, 804  
 Боброве 303, 304  
 Богданівка 567, 775, 806  
 Богодучівський район 705  
 Болотівка 56  
 Бондарі (Бурин. р-н) 65  
 Бондарі (Кон. р-н) 20, 632, 643  
 Боровенька 282, 837  
 Боромля 21, 24, 551, 685, 686, 699-701, 724  
 Бочечки 18, 20, 38, 199, 632, 643, 659  
 Бошівка 63  
 Боярські Лежачі 428  
 Бранцівка 24, 255, 700, 701, 724, 725  
 Братениця 115  
 Братське (Ром. р-н) 435  
 Бродок 349, 695  
 Брянська губернія 763  
 Брянщина 853  
 Бугрувате 360  
 Будилка 270, 607, 838  
 Будища 150  
 Будне 711  
 Будьонівка 29  
 Буйвалове 785, 827  
 Буймер 551  
 Бунякине 428, 678, 852, 853  
 Бурики 56, 644, 645  
 Буринський район 15, 17, 20-22, 30, 38, 43, 55, 599, 620, 622, 638, 645, 646, 653, 680, 691, 702, 721, 755, 757, 800, 813  
 Буринь 19, 22, 24, 55, 621, 639, 647, 843  
 Бурівка 283  
 Бурлук 847  
 Буро-Рубанівка 366  
 Бурячиха 373

## В

В'юнне 456, 675  
 В'язове (Конот. р-н) 199  
 В'язове (Охт. р-н) 361  
 Вакалівщина 523  
 Вакулки 841  
 Валіївка 44  
 Валки 302  
 Варшава 817  
 Василівка (Красн. р-н) 269  
 Василівка (Леб. р-н) 285, 731, 757, 789, 791, 804  
 Василівка (Ром. р-н) 19, 435  
 Василівське 509  
 Васюків, хут. 272  
 Васюківщина 12  
 Васюти, хут. 373  
 Велика Берізка 749, 761  
 Велика Писарівка, смт 13, 103, 688-690  
 Велика Рибиця 260, 596, 597  
 Велика Чернеччина 525  
 Велика Шилівка 55  
 Велике 444  
 Велике Озеро 427, 845  
 Великий Бобрік 18, 258, 530, 663  
 Великий Вистороп 285, 606, 633, 838  
 Великий Прикіл 260, 261, 625, 824  
 Великий Самбір 199, 659, 767, 822  
 Великі Бубни 436

Великі Будки (Ром. р-н) 434, 723, 724, 807  
 Великі Будки (Недр.р-н) 342, 754  
 Великі Вільми 22, 524  
 Великобританія 8, 29  
 Великобубнівський район 21, 620, 653, 664, 671, 721  
 Великоолександрівський район 716  
 Великописарівський район 13, 16, 17, 21, 29, 30, 32, 37, 38, 43, 103, 593, 608, 620, 655, 688, 699, 704, 705, 708, 815  
 Вербове 12, 535  
 Верхнє 306  
 Верхня Сагарівка 57  
 Верхня Сироватка 525, 530  
 Верхолюджа 688, 690  
 Верхосулка 38, 44, 730, 757, 789, 791, 804  
 Веселе (Бурин. р-н) 58

Веселе (Великоп. р-н) 141  
 Веселе (Красн. р-н) 271  
 Веселівка 524  
 Виднівка 271  
 Вири 30, 47, 731, 789, 803, 804  
 Вирівка 199  
 Високе (Охт. р-н) 361, 711  
 Вишневе 548  
 Вишневий Яр 89  
 Вищевеселе 109  
 Вікторинівка 59  
 Вікторове 175  
 Вільна Слобода 153  
 Вільне (Великоп. р-н) 110  
 Вільшана 30, 343, 644, 645, 728, 755, 842, 843  
 Вільшанка 525, 823  
 Вінницька область 26, 622  
 Вітебщина 841  
 Віхове 840, 841  
 Влізьки 315

Вовківці 455, 673, 692, 693  
 Вовна 568, 749, 763  
 Водолаги 596, 597  
 Вознесенка 58  
 Володимирівка (Недр. р-н) 644, 754  
 Володимирівка (Сум. р-н) 533, 597, 610  
 Волокитине 671, 772,  
 Волошнівка 437, 673  
 Воргол 604, 605  
 Ворожба (Біл. р-н) 44, 639  
 Ворожба (Леб. р-н) 287, 606, 633, 794  
 Воронівка 47  
 Вороніж, смт(Шост. р-н) 16, 567, 591  
 Воронцове 274  
 Воскресенка 59  
 Всадки 363  
 Вшивка 678

**Г**

Гаврилова Слобода 591, 637, 749, 761, 76  
 Гадяцький район 683, 696  
 Гадяч 756  
 Гайок 526  
 Галаєвець 696, 735  
 Галенкове 454  
 Галичина 28  
 Галка 439, 770  
 Галушки 318  
 Гамаліївка (Шостк. р-н) 775, 806  
 Ганнівка-Вирівська 47, 789  
 Ганнівка-Тернівська 757, 789, 791  
 Гарбарі 22, 284, 630, 756  
 Гатка 61  
 Гвинтове 60  
 Герасимівка 22, 455, 673  
 Гирине 584  
 Глазове 568  
 Глинськ 25, 439, 673, 739, 807, 856, 857  
 Глухів 24, 29, 43, 183, 594, 639, 726, 816, 817, 828

Глухівський округ 14, 15, 589, 768  
 Глухівський район 8, 18, 19, 21, 26, 30, 37, 38, 43, 148, 589, 599, 601, 605, 610, 641, 645, 653, 663, 706, 721, 725, 804, 818  
 Глушець 38  
 Глушково 812  
 Гнилиця 269, 361, 824  
 Годунівка 164  
 Голінка 449, 692  
 Головашівка 520, 611  
 Головинка 88  
 Голубівка (С.-Буд. р-н) 507, 761, 762  
 Горіле 154  
 Горобівка 38, 48  
 Горьківська область 25  
 Гостробоури, хут. 307  
 Градське, хут. 531  
 Грабовське 258  
 Грайворонський район 705, 803  
 Гребениківка 552

Гребля, хут. 704  
 Грем'ячка 775, 806  
 Грибаньове 829  
 Гринівка 344, 644, 754, 755  
 Гринцеве 731, 757, 791, 804  
 Грицаківка 18, 66, 524  
 Гриценкове 535  
 Гришине 441  
 Грінченкове 363  
 Грузьке (Конот. р-н) 200  
 Грузьке (Кролев. р-н) 274, 827-829  
 Грузьке (Трос. р-н) 548, 700  
 Грунівка 269, 824  
 Грунь (Лебед. р-н) 306, 837  
 Грунь (Охт. р-н) 364  
 Грушеве 319  
 Грязне (Крас.р-н) 825  
 Гудими 431  
 Гудимівка 606, 691, 717  
 Гудове 178, 603  
 Гуляївка 152  
 Гуринівка 48  
 Гута 155  
 Гути 202

**Д**

Далекий Схід 841  
 Даценківка 302  
 Дептівка 200  
 Деркачівка 344, 644, 843  
 Дернове 21, 557, 688, 689, 699  
 Дзержинське 531  
 Дзеркалька 442  
 Дич 96  
 Діброва 443  
 Дігтярівка 345, 348  
 Дігтярне 51

Дідівщина 775, 806  
 Дмитрівка (Бурин. р-н) 90  
 Дмитрівка (Леб. р-н) 791  
 Дніпродзержинськ 805  
 Дніпропетровськ 822  
 Дніпропетровська область 17, 26, 71  
 Добровольне 533  
 Добровільний, хут. 623  
 Добрянське 118  
 Довганівка, хут. 704  
 Довжик (Охт. р-н) 366, 711

Донбас 821, 835, 843, 857  
 Донецька область 26  
 Дорошівка 671  
 Дружба 636  
 Дубинка 200  
 Дубов'язівка, смт 198  
 Дубовичі 275, 828, 829  
 Дубровка (С.-Буд. р-н) 749  
 Дудченки 47  
 Дунаєць 155, 602, 603, 738  
 Дяківка 61, 647

**Е**

Есманський район 148, 589  
 Есмань 17, 594, 602, 604, 605, 725  
 Естонія 858

**Є**

Європа 9, 847  
 Єлисеєнкове 535  
 Ємецький район 756  
 Єрчиха 97

**Ж**

Желябівка 152  
 Жигайлівка (Трост. р-н) 24, 724  
 Житне 446, 694  
 Житомир 853  
 Жихове 507, 637, 749, 761  
 Жовтневе (Кон. р-н) 632  
 Жовтневе (Лебед. р-н) 306, 837  
 Жовтневе (Охт. р-н) 373  
 Жовтневий р-н 22, 26  
 Жовтоніжки, хут. 31, 769  
 Жуківка 62  
 Журавка (Сер-Буд. р-н) 513, 775, 806  
 Журавка (Сум. р-н) 524, 596, 597, 610  
 Журавне 378

**З**

Заболотове 792  
 Зазірки 277, 592, 604, 605, 768, 827, 829  
 Заїзд 437  
 Займище, хут. 747, 748  
 Зайцеве 98  
 Закумське 526  
 Залатиха 706  
 Залізничне, с-ще 307  
 Залізник 525  
 Запорізький округ 768  
 Запорозьке 526  
 Запсілля 260  
 Заріжне 848  
 Заріччя (Ром. р-н) 434  
 Заруддя (Ром. р-н) 25, 736, 739, 776  
 Засулля (Недр. р-н) 345  
 Засулля (Ром. р-н) 25, 504, 692, 739, 800  
 Західна область 26, 763  
 Західна Україна 7, 815, 828  
 Зацарний, хут. 525  
 Зелене (Білоп. р-н) 50  
 Зелене (Недр. р-н) 346  
 Зелений Гай (Леб. р-н) 304, 606  
 Зелений Гай (Сум. р-н) 523, 536  
 Зеленківка 14, 24, 345, 728, 754, 759  
 Земляне 268  
 Землянка (Глух. р-н) 155  
 Землянка (Конот. р-н) 200  
 Зноб-Новгородське 637, 749  
 Зноб-Трубчевська 508, 657  
 Золотарівка 559

**І**

Іваниця 347  
 Іванівська область 26  
 Іващенко 157  
 Івот 22, 570, 591, 657, 667, 774, 775, 806  
 Ігорівка 62  
 Італія 12, 25

**ї**

Їздецьке 112

**К**

Кавказ 29, 864  
 Кагань 772  
 Казахстан 804  
 Каліївка 22, 38, 658, 775, 806  
 Калужька губернія 763  
 Калюжне (Лебед. р-н) 303  
 Кальченки 49  
 Кам'яне (Леб. р-н) 14, 304, 606  
 Кам'янець 664  
 Кам'янка (С.-Буд. р-н) 749, 751  
 Кам'янка (Трос. р-н) 557  
 Камінь 278, 827, 831  
 Капітанівка, хут. (Кон. р-н) 632, 654  
 Капустинці 30, 330, 626, 682, 696, 704, 735  
 Карабинський, хут. 525  
 Карачев 853  
 Кардашівка 536  
 Карпенкове 98  
 Карпенків, хут. 531  
 Карпилівка 370  
 Катанське 120, 689  
 Катеринівка (Великопис.р-н) 711  
 Катеринівка (Глух. р-н) 174  
 Катеринівка (Лебед. р-н) 306, 837  
 Кацапський, хут. 811  
 Качанівка 373, 374  
 Кашпури 19, 453, 616, 617  
 Кекине 526  
 Київ 8, 635, 725, 820, 842, 853  
 Київська область 25, 622, 645  
 Київщина 637  
 Кимличка 332, 696, 735  
 Кирасирщина (Батурці) 531  
 Кириківка, смт 105, 707, 708, 729, 816  
 Кіндратівка 7, 526  
 Клепали 62  
 Клишки 591, 635, 657, 784  
 Клочківка 155  
 Княжичі 584  
 Кобиляцький район 716  
 Кобіжча 836  
 Ковіньки (Шалигине, смт) 602, 605  
 Козацьке 20, 201, 643, 659, 683, 806, 822  
 Козачий Яр 374  
 Козельне 347, 644, 754

Коломійці 617  
 Колядинець 336, 735  
 Комарівка 851  
 Комишанка 346  
 Комиші 30  
 Кононенкове 526, 527  
 Конотоп 16, 20, 22, 37, 38, 43, 206, 635, 638, 819, 820, 853  
 Конотоп, з.ст. 601, 828  
 Конотопський округ 15, 18, 599  
 Конотопський район 13, 15, 20, 22, 26, 30, 37, 38, 43, 198, 599, 610, 643, 645, 654, 659, 664, 683, 702, 721, 806, 821  
 Коренево, з.ст. 601  
 Коржі 445, 613, 751, 854  
 Корінне 306  
 Коробки, хут. 89  
 Коробчин, хут. 202  
 Коровинці 348, 644, 806  
 Королівщина 441  
 Коротище 353  
 Корюківка (Кон. окр.) 15  
 Косарівщина 443, 664  
 Косенки 318  
 Косичеве 832  
 Косівщина 526, 527  
 Костів, хут. 805  
 Костянтинів 350, 644, 754, 755  
 Костянтинівка 526

Котенки 48  
 Котовка, хут. 852  
 Кочерги 706  
 Кошари 202  
 Кравченкове (Глух. р-н) 167  
 Крамчанка 134, 688  
 Красичка 507  
 Красне (Глух. р-н) 602  
 Красне (Конот. р-н) 202  
 Красне (Червоне) (Глух. р-н) 605  
 Краснопілля, смт 13, 16, 21, 23, 254, 677, 699, 825  
 Краснопільський район 9, 19, 21, 30-32, 37, 43, 254, 597, 611, 620, 622, 626, 655, 663, 675, 697, 699, 701, 718, 725, 746, 823, 826  
 Кренидівка 509  
 Кривомази, хут. 860  
 Кривоносівка 512  
 Крим 834  
 Кринички 309  
 Криничне 260, 526, 559, 611  
 Криничний, хут. 623, 624  
 Кровне 527  
 Кролевець 29, 274, 764, 827-831  
 Кролевецький район 8, 10, 21, 26, 30, 31, 37, 38, 43, 274,

595, 599, 605, 645, 721, 800, 826  
 Кружок 428  
 Крупець (Шост. р-н) 38  
 Крупець (Сум. р-н), хут. 531  
 Крупське 204  
 Кубань 7, 844  
 Кубраки, хут. 344, 795  
 Кубракове 62  
 Куданівка 756  
 Кударі 374  
 Куземин 370  
 Кузьки 20, 643  
 Кукулівка 533  
 Куличка 701  
 Куліга 152  
 Кулішівка 350, 644, 645  
 Куп'єваха, з.ст. 806  
 Курасівка 757  
 Курасове 46  
 Курган 306  
 Курдюмівка 567  
 Курмани 24, 350, 588, 644, 644, 728  
 Курськ 834  
 Курська область 797, 813, 823, 825, 843, 861  
 Кучерівка 157, 603, 725  
 Кушкине 157  
 Кушніри 346  
 Куянівка 50, 805

Л

Лантратівка 370  
 Лебедин 13, 38, 43, 321, 606, 680, 727, 832-837  
 Лебединський район 8, 12, 15, 21, 25, 29-32, 37, 38, 43, 282, 620, 633, 655, 701, 713, 714, 718, 722, 750, 757, 799, 832, 833, 835  
 Левченки 443  
 Ленінград 856  
 Ленінське (Крол. р-н) 278  
 Ленінське (Сум. р-н) 526  
 Линове 428, 639  
 Линтварівка 535  
 Липів Яр 526  
 Липова Долина 21, 30, 682, 696, 703, 704, 735  
 Липове 18, 664  
 Липоводолинський район 19, 21, 24, 30, 37, 38, 43, 329,

620, 622, 655, 663, 680-682, 696, 698, 703, 729, 735, 838  
 Лисогубівка, хут. 805  
 Литвиновичі 591, 827  
 Литовка 24, 359, 710, 717, 718  
 Лідине 595, 797  
 Лікарівщина 346  
 Лікарське 534, 611  
 Лісківщина 432  
 Лісне (Крас. р-н) 268  
 Лісне (С.-Буд. р-н) 749  
 Лісогубівський, хут. 753  
 Лободівщина 302  
 Лозова 271, 674, 677, 753  
 Локня (Крол. р-н) 278, 827, 830  
 Локня (Сум. р-н) 522, 596, 597, 610  
 Локотки 775, 806  
 Локоть 725

Лохвицький район 696  
 Лохня 46  
 Луганщина 17  
 Лугівка 123  
 Лукашенківське 749, 762  
 Лукашівка 116, 803  
 Луки 841  
 Лутище 372, 711  
 Лухтівка 97  
 Луциківка 789  
 Лучка (Липоводол. р-н) 38, 336, 735  
 Лушники 38, 571, 775, 806  
 Любимове 20  
 Любитове 643, 777  
 Люджа 559, 690

М

Майдаки 318, 791  
 Майське (Великоп. р-н) 142  
 Майське (Ямп. р-н) 585  
 Макіївка 51  
 Макове 38, 570  
 Максимівщина 48  
 Макухівщина 531

Мала Павлівка 375  
 Мала Рибиця 261  
 Мала Слобідка 154  
 Мала Чернеччина 26  
 Мала Шилівка 55  
 Малий Бобрік 258, 797  
 Малий Вистороп 307, 530

Малий Прикіл 260, 262  
 Малий Самбір 20, 202, 643, 659, 674, 822  
 Малий, хут. 743  
 Малі Будки 349, 644, 754  
 Малярів (Левченків), хут. 531  
 Малі Вільми 526



## ДОДАТКИ

Малії 92  
Мар'ївка 12, 535  
Мар'їне 270  
Мар'янівка (Липоводол. р-н)  
735  
Марківка 24, 730, 743, 744,  
757, 789, 804,  
Мартинівка 560  
Марченки 7  
Марчихина Буда 584, 635,  
636, 866  
Маршали 644  
Матлахове 437  
Матяші, хут. 693  
Мачулища 639  
Межиріч 307, 633, 694  
Мезенівка 262  
Мелешківка 157  
Мельники 432  
Мельня 20, 203, 643  
Мефодівка 510  
Мигулин 316  
Микитівка (Трос. р-н) 548

Микитівка (Ямп. р-н) 591  
Миколаївка (Бурин. р-н) 65,  
621, 636  
Миколаївка (Ром. р-н) 447  
Миколаївка (Сум. р-н) 12, 28,  
528  
Миколаївка-Вирівська 713  
Миколаївка-Тернівська 38, 52,  
642, 643  
Миргородщина 8  
Мирний, хут. 829  
Миронівка 38, 570  
Миропілля 262, 596, 597  
Миропільський район 19, 21,  
25, 619, 620, 622, 626, 655,  
718  
Михайлівка (Охт. р-н) 360  
Михайленкове 368  
Михайлівка (Бур. р-н) 19, 65,  
621  
Михайлівка (Крас. р-н) 254  
Михайлівка (Леб. р-н) 309,  
633, 721, 722, 835

Михайлівка (Недр. р-н) 757  
Михайлівка 29  
Михайло-Ганнівка 203  
Мірки 346  
Могриця 529, 610  
Мозкове 272, 862, 863  
Мокіївка 456  
Молдавська АСРР 17, 847  
Мороча 48, 49  
Москалівка 676  
Москалівщина 535  
Москва 27, 28, 30, 601, 747,  
828, 830  
Московська область 709  
Московське (Липоводол.р-н)  
735  
Московський Бобрик 316, 607  
Мошенка 369, 849  
Мурманськ 802  
Мутин 829  
Мухувате 349

## Н

Набережне (Сум.р-н) 862, 863  
Нагірнівка 38  
Надточієве 526, 527, 860  
Недригайлів, смт 13, 22, 24,  
30, 38, 340, 644, 728  
Недригайлівський район 8, 9,  
13, 17, 19, 24, 25, 29-32, 37,  
38, 43, 340, 620, 622, 644,  
664, 702, 713, 721, 728, 736,  
757, 840  
Некрасове 167  
Некрашиха 838  
Нелени 344  
Ненадівка 441  
Неплатине 376  
Нехаївка 201  
Нечаївка 30, 61, 536, 638  
Нижня Сагарівка 91

Нижня Сироватка 530, 531,  
633, 860  
Низи 30  
Никонці 535  
Ницаха 561, 862  
Нова Гребля 25, 706, 739  
Нова Гута 749, 751, 761  
Нова Локня 830  
Нова Олександрівка 66, 629,  
630  
Нова Слобода 429  
Нова, хут. 302  
Новгород-Сіверський 865  
Новгород-Сіверський район  
589, 627, 659, 725  
Новенький, хут. 521  
Новий Мир 67  
Новицьке 432

Нові Вирки 38, 51  
Новоандріївка 811  
Нововолодимирівка 516  
Новомиколаївка 533, 623  
Новомихайлівка 533  
Новомутин 20, 643  
Новопостроєне 371  
Новоросійськ 622  
Новоселиця (Сум. р-н) 525,  
530  
Новоселівка 28, 319, 550  
Новосибірська область 803  
Новостроївка 100  
Новосуханівка 532  
Новоукраїнка 272  
Нотаріусівка 62

## О

Обертень 376  
Обложки 162, 591, 604, 816  
Ободи 51, 812  
Ображіївка 22, 38, 570, 657,  
658, 775, 806, 865  
Обтове 278, 827-829  
Овлаші 444  
Одеса 8, 622  
Одеська область 25, 26, 716  
Озаричі 20, 643  
Оксютинці 455  
Октябрське 429  
Олександрівка (Бур. р-н) 621

Олександрівка (Великоп. р-н)  
117  
Олександрівка (Лебед. р-н)  
760, 307  
Олександрівка (Сум. р-н) 533  
Олександрівка (Біл.р-н) 54  
Олексине 550  
Олексіївка (Ром. р-н) 453  
Олексіївка (Сум. р-н) 533  
Оленинське 358  
Олешня 16, 24, 707, 717, 718,  
729, 850, 851  
Оріхівський район 716

Орлівка (Шостк. р-н) 657, 659,  
775, 806,  
Осоївка 26, 265, 596, 597, 824  
Острів 857  
Острівнів, хут. 344  
Охтирка 12, 13, 23, 25, 38, 43,  
382, 707, 718, 729, 755, 779,  
816, 845, 846, 849, 850  
Охтирський район 8, 13, 19,  
21, 24, 26, 29, 30, 32, 37, 38,  
43, 358, 593, 620, 655, 674,  
697, 708, 711, 779, 849  
Очкине 514

## П

П'ятидуб 346  
П'ятницьке 847

Павленкове (Біл. р-н) 731,  
757, 804

Павленкове (Леб. р-н) 791  
Падалки 318

Панасівка 337, 696, 735  
 Париж 802  
 Парфили 314  
 Пасьовини 89  
 Пашкине 317  
 Пашків, хут. 303  
 Пекарі 203, 821  
 Пенянка 263  
 Первомайське 164  
 Перекопівка 25, 449, 664, 692, 693, 722, 739  
 Перемога (Глух. р-н) 164, 807  
 Першотравневе (Конот. р-н) 205  
 Петровський, хут. 305  
 Петрушівка 254, 597  
 Печини 562, 688, 689, 690  
 Печище 536  
 Пигарівка 514, 591, 657, 749, 751, 761, 762  
 Пилівка 378  
 Пинінчиний, хут. 702  
 Пирогівка 705, 822  
 Пиротчине 152  
 Писарівка 520  
 Писарівщина, хут. 531  
 Північ 831  
 Північний Кавказ 14, 20, 622  
 Північний Казахстан 7  
 Північний край 641, 756, 798, 799, 803-808

Радьківка 536  
 Ракова Січ 349  
 Рев'якине 639  
 Реутинці 278, 829, 830  
 Рибальське 38  
 Рибці 536  
 Рильськ 679  
 Рильський район 725  
 Рівне 428  
 Різниковий, хут. 616  
 Ріпки 456  
 Річки 52, 786  
 Рогинці 457  
 Рогізне, с-ще 12, 535  
 Рожковичі 749, 751, 763

Савченки 659  
 Садове (Біл.р-н) 49  
 Саєве 347  
 Саї 696, 735  
 Сакуниха 351, 644, 728, 754  
 Салогубівка 442, 664  
 Салтикове 204  
 Самотоївка 269  
 Самотоїв, хут. 531  
 Сахновщинський район 803  
 Сваркове 165, 594, 818  
 Сватки 683, 696, 735  
 Свірж 38  
 Севастополь 861

Підлипне 20, 38, 251, 643, 820  
 Підліснівка 533, 599, 623  
 Підлозіївка 369  
 Підставки 25, 337, 735, 737, 839  
 Пінянка 596, 597  
 Піски (Бурин. р-н) 38, 67  
 Піски (Ром. р-н) 666  
 Пісківка 303  
 Піщане (Сум. р-н) 38  
 Плавинище 454, 673, 692  
 Плужникове 439  
 Поволжя 20  
 Погарщина 696, 735  
 Погожа Криниця 455  
 Погреби 448  
 Погребки 38  
 Подільки 21, 25, 682, 696, 735, 737, 756  
 Подобріївка 49  
 Пожня 122, 597  
 Покровка 266, 677  
 Пологи 30, 707, 849  
 Полтава 830  
 Полтавська область 25, 622, 637, 656, 683, 698, 718, 735, 818  
 Поляне 562  
 Понорницький район 589, 627  
 Попівка (Великоп. р-н) 124, 690

**Р**

Розкопи, хут. 381  
 Романчукове 56  
 Ромашкове 657, 749, 763  
 Роменський округ 15, 17  
 Роменський район 8, 9, 15, 19, 21, 25, 29-31, 37, 38, 43, 430, 620, 622, 645, 653, 664, 666, 669, 671, 692, 702, 721-724, 727, 731, 739, 746, 748, 755, 856  
 Ромни 13, 16, 17, 18, 22-24, 29, 42, 43, 463, 504, 506, 679, 693, 714, 815, 845, 854-857  
 Росія 13, 25, 28, 705, 763, 812, 828, 840

**С**

Северинівка 12, 536  
 Семенівка (Глух. р-н) 169  
 Семенівка (Лебед. р-н) 338  
 Семенівка (Липовод. р-н) 696, 735  
 Семенівський район 589  
 Семереньки 19, 563  
 Сергіївка 38, 53, 773  
 Середина Буда 749, 591  
 Середино-Будський район 18, 20, 21, 25, 37, 38, 43, 507, 589, 591, 599, 627, 634, 636, 645, 721, 725, 761, 858  
 Середня Азія 25

Попівка (Конот. р-н) 20, 204, 643, 822  
 Попівщина (Ром. р-н) 25, 430, 673, 739  
 Попова Слобода 19, 621, 630, 647  
 Порохонь 150, 516, 657, 749, 761, 762, 763  
 Посад 437  
 Постольне 525, 534, 675  
 Потапівка 170  
 Привілля 165  
 Пристайлове 318  
 Прокопівка 22, 657, 658, 659, 775, 806  
 Протасівка (Недр. р-н) 755  
 Проходи  
 Процівка 25, 506, 695, 714, 739  
 Пустовітківка 455  
 Пустогород 165  
 Путивль 22, 843, 852, 853  
 Путивльський район 26, 37, 38, 43, 428, 589, 591, 599, 605, 620, 639, 664, 671, 702, 706, 721, 725, 852  
 Пушкарівка 523  
 Пушкарне 26  
 Пушкарщина 645, 841

Ротівка 602, 604, 605, 852  
 Рубанка 24, 30, 36, 350, 644, 728, 734  
 Руденкове 53  
 Руднівка 528  
 Рудня 507, 763  
 Русанівка 38, 338, 681, 682, 696, 704, 735  
 Рябина (Стара Рябина) 29, 30, 130, 593, 707, 708, 815  
 Рябушки 30, 318, 805, 834-836  
 Рясне 268

Сибір 20, 840, 844, 849, 855  
 Сильченкове 664  
 Симонівка 525  
 Синівка 25, 339, 681, 696, 704, 735, 737, 838  
 Сиром'ятникове 679  
 Ситне 749  
 Сіверщина 29  
 Сіврюки 376  
 Сім'янівка 198, 659  
 Сінне 269, 823-825  
 Скидани 526  
 Скуносове 853  
 Славгород 9, 30, 37, 677

## ДОДАТКИ

Слобідка 664  
Слобода 89  
Слобожанщина 31  
Слоут 169  
Сміле 457, 644, 645, 755  
Смоленська губернія 763  
Смородине 668  
Сніжки 90, 754, 755  
Собич 570  
Собичеве 571, 775, 806  
Солдатське 135, 689  
Соловки 608, 843, 844, 866  
Солонянський район 716  
Соляники 49  
Сопич 170, 817  
Сороколітове 346  
Соснівка (Глух. р-н) 175, 819  
Соснівка (Конот. р-н) 20, 204, 643, 659, 822  
Соснівка 20, 643, 643, 659  
Софіївка (Пут. р-н) 730  
Софіївка (Сум. р-н) 536  
Спартак 845  
Спесивське 526  
Спаське 528  
Співакове 664

Талалаївський район 664, 748  
Тарабани 377  
Тарасівка (Великоп. р-н) 24, 140, 593, 688  
Телівка, хут. 303  
Терешківка 537, 598, 599  
Терещенки 53, 54, 811  
Терни, смт 340, 688, 843, 730, 757, 791, 803, 804  
Тернівка 204  
Тимофіївка 596, 597  
Тимченки 347

Угроїди, смт 254  
Уздиця 176  
Україна (УРСР, УСРР) 5-36, 595, 626, 637, 641, 647, 683, 690, 699, 709, 716, 717, 725, 736, 737, 741, 764, 782, 784, 788, 799, 801, 804, 807, 817, 820, 822, 823, 825, 828, 833,

Феофілівка 586  
Фесівка 20, 203, 643  
Фотовиж 178

Хабаровськ 841, 842  
Харитонівка 664  
Харків 8, 12, 25, 619, 635, 724, 797, 806, 835, 846, 848, 849, 851, 853  
Харківка 162

Срібнянський район 664  
СРСР (Радянський Союз, Союз) 8, 11, 15, 17, 20, 32, 595, 633, 634, 641, 676, 690, 709, 725, 748, 799, 805, 806, 864  
Станичне 115  
Станова 564  
Стара Гута 749, 751, 761, 763  
Стара Іванівка 377, 711  
Старе Село (Красне) 539  
Старикове 18, 175, 663  
Старі Вирки 51  
Староверхнє 360  
Степанівка (Білоп. р-н) 49  
Степанівка (Бурин. р-н) 90  
Степанівка, смт (Сум. р-н) 28, 520, 624, 625  
Степанівка (Ямп. р-н) 584, 635, 636  
Степне 314, 585, 866  
Степок 268  
Стеценкове 12  
Стецьківка 536  
Стрілецька Пушкарка 129  
Стрільники 640

### Т

Товста 754  
Товстодубове 152  
Токарі (Леб. р-н) 756  
Токарі (Сум. р-н) 530, 534537  
Томашівка 353, 644, 754, 755  
Торонто 828  
Тростянець 9, 542, 618, 663, 710  
Тростянецький район 9, 18, 21, 29, 31, 32, 37, 43, 542, 620, 655, 663, 690, 699, 718, 724, 862

### У

841, 844, 848, 849, 855, 856, 864  
Українка 373  
Уланове 177, 602, 725, 817  
Улянівка (Конот. р-н) 203  
Улянівка, смт (Біл.р-н) 37, 38, 730, 745, 791, 797, 804

### Ф

Фрейнгольтове (Привілля) 603-605  
Фрунзенка 541

### Х

Харківська область 11, 12, 17, 19, 23, 24, 26, 29, 31, 34, 619, 620, 622, 631, 656, 663, 664, 671, 672, 697, 698, 699, 705, 716, 718, 745  
Харківщина 29, 31, 34

Студенок 175, 264, 596, 597, 651, 725  
Сула 536  
Сулими 458  
Сутьське 46  
Суми 7, 11, 13, 23, 37-39, 43, 539, 611, 615, 624, 703, 745, 756, 765, 794, 805, 853, 859, 861, 862  
Суми, з.ст. 23  
Сумська область (Сумщина) 7-13, 17, 21, 22, 25, 26, 30-38, 610, 620, 725, 745, 746, 818, 820, 832, 841, 849, 861  
Сумський округ 15, 16  
Сумський район 12, 13, 17, 19, 26, 29, 31, 32, 37, 38, 43, 520, 597, 611, 622, 623, 633, 663, 674, 745, 860, 861  
Супрунівка 38  
Сурмачівка 440  
Суховерхівка 91  
Суходіл 725, 726  
Сухоставці, хут. 617  
США (Америка) 9, 28

Тротівщина 533  
Тулиголове 17, 278, 591, 595, 602, 605, 827-829  
Тур'я 270  
Тучне (Біл. р-н) 38, 54,, 731, 757, 759, 791, 804  
Тучне (Трост. р-н) 668  
Тьоткіно 843  
Тьоткіно, з.ст. 843

Улянівський район 15, 16, 21, 24, 35, 592, 620, 655, 730, 757, 789, 790, 803, 804  
Урал 865  
Уралове 516, 763  
Уральська область 17  
Усок 775, 806  
Успенка 15, 19, 621, 647, 815, 92

Харченки 93  
Хвощова 551  
Херсонська область 819, 828  
Хижки 20, 643, 659  
Хильчицький район 589  
Хильчичі 513

Хмелів 459, 644, 645  
Хмелівка 271  
Хмельниччина 827  
Ходине 179, 603  
Холодний Яр 345  
Холодник 431  
Холоднища, хут. 795

Холопкове (Перемога) 604,  
605, 783, 807  
Хоминці 25, 462, 739, 788  
Хорол 347  
Хоружівка 18, 354, 644, 844  
Хотінь, смт 9, 31, 520  
Хотминівка 602

Хотомля 846  
Хрести, хут. 303  
Хрещатик 443  
Хустянка 736, 755, 94  
Хутір-Михайлівський 636, 866  
Хухра 21, 30, 378, 707, 729

## Ц

Центральночорноземна область 26, 622, 709, 725  
Цибуленки 345

## Ч

Чалищівка 90  
Чапліївка 571, 775, 806, 865  
Чаша 66  
Червоно-Веселе 789, 791  
Чеберяки 440  
Червлене 319  
Червона Слобода (Бурин. р-н)  
97  
Червона Слобода (Недр. р-н)  
644  
Червоне (Ром. р-н) 458  
Червоне (Сер-Буд. р-н) 512  
Червоне (Сум. р-н) 24, 38,  
530, 539  
Червоне, смт (Глух. р-н) 148  
Червоний Ранок 827, 829  
Червоний Яр 200

Червоний, хут. 624  
Черепівка (Бур. р-н) 791  
Черепівка (Недриг. р-н) 688,  
757, 843  
Черепівка (Бур.р-н) 98  
Черкаська область 844, 865  
Чернацьке 22, 518, 656, 657,  
688, 740, 749, 751, 761, 762, 858  
Черневе 179  
Чернеле 836  
Чернецьке 526  
Чернецько-Вільмівський, хут. 627  
Чернеча Слобода 19, 30, 100,  
621, 644, 645, 755, 813-815  
Чернеччина (Красн. р-н) 273  
Чернеччина (Охт. р-н) 379  
Чернеччина (Сум. р-н) 24

Чернівці 8  
Чернігів 830  
Чернігівська область 8, 12, 21,  
23, 24, 26, 26, 599, 627, 652,  
653, 663, 664, 671, 672, 673,  
702, 716, 721, 746, 748, 793, 805  
Чижове 320  
Чікаго 28  
Чисте 436  
Чистий, хут. 741  
Чорторики (Шевченкове) 19,  
604, 605  
Чугуїв 16, 743, 846  
Чуйківка 22, 657, 658, 659,  
775, 806  
Чумакове 97  
Чупахівка, смт 358

## Ш

Шаблин (Коваленків), хут. 531  
Шалигине, смт 148, 818  
Шалигинський район 804  
Шаповалівка (Кон. р-н) 18, 20,  
631, 632, 637, 643, 822  
Шатрище 22, 590, 591, 657,  
658, 659, 775, 806  
Шевченкове (Ром. р-н) 692  
Шевченкове (Глух. р-н) 180  
Шевченкове (Кон. р-н) 20,  
643, 659

Шелухін, хут. 766  
Широкий Берег 115  
Шкуматове 95  
Шкуратівка 38, 54  
Шматів, хут. 688  
Шостка 22, 29, 37, 43, 572,  
627, 863-865  
Шосткинський район 8, 9, 26,  
29, 30, 31, 37, 38, 43, 567, 589  
591, 599, 645, 721, 725, 865  
Шпилівка 539

Шпотівка 20, 205, 643  
Штанівка 47  
Штепівка 730, 757, 789, 804  
Штурківщина, хут. 616  
Шулешівка 640  
Шульгівка (Леб. р-н) 756  
Шумили 314  
Шурове 115

## Щ

Щатрище 586  
Щебри 155

Щербинівка 671  
Щетини 282

Щоми 373

## Ю

Юнаківка 597  
Юнаківський р-н 35

Юр'єве 639  
Юрасівка 635, 636

Юрівка 20, 643, 659  
Юсупівка 258

## Я

Яблучне 17, 24, 142, 593, 707,  
708, 717, 729, 806  
Яганівка 38, 339, 696, 735,  
840  
Якименки 344  
Яковенкове 455  
Якутія 828  
Яловий Окіп 330, 735  
Ямне 146, 689

Ямпіль, смт 591, 592  
Ямпільський район 31, 36, 43,  
584, 589, 635, 659, 866  
Янченки 47  
Ярмолинці 445, 695, 857  
Ярове (Бур. р-н) 95  
Ярове (Крол. р-н) 279, 830  
Ярославець 279, 591, 604,  
605, 827

Ярославецький район 589,  
591  
Ярошівка 462, 747, 748  
Ясенове 381  
Ясенок 273  
Яснопільщина 696, 735  
Яструбине 541, 861  
Яструбщина 180, 602, 603

# ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО .....	5
УВІЧНИМО ЇХ ІМЕНА .....	7
<b>РОЗДІЛ 1. МАРТИРОЛОГ .....</b>	<b>41</b>
БІЛОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН.....	44
БУРИНСЬКИЙ РАЙОН .....	55
ВЕЛИКОПИСАРІВСЬКИЙ РАЙОН .....	103
ГЛУХІВСЬКИЙ РАЙОН .....	148
МІСТО ГЛУХІВ .....	183
КОНОТОПСЬКИЙ РАЙОН .....	198
МІСТО КОНОТОП .....	206
КРАСНОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН .....	254
КРОЛЕВЕЦЬКИЙ РАЙОН.....	274
ЛЕБЕДИНСЬКИЙ РАЙОН .....	282
МІСТО ЛЕБЕДИН .....	321
ЛИПОВОДОЛИНСЬКИЙ РАЙОН .....	329
НЕДРИГАЙЛІВСЬКИЙ РАЙОН .....	340
ОХТИРСЬКИЙ РАЙОН .....	358
ОХТИРСЬКА МІСЬКА РАДА .....	382
ПУТИВЛЬСЬКИЙ РАЙОН.....	428
РОМЕНСЬКИЙ РАЙОН .....	430
РОМЕНСЬКА МІСЬКА РАДА .....	463
СЕРЕДИНО-БУДСЬКИЙ РАЙОН .....	507
СУМСЬКИЙ РАЙОН .....	520
ТРОСТЯНЕЦЬКИЙ РАЙОН.....	542
ШОСТКИНСЬКИЙ РАЙОН .....	567
МІСТО ШОСТКА.....	572
ЯМПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН .....	584
<b>РОЗДІЛ 2. ДОКУМЕНТИ.....</b>	<b>587</b>
<b>РОЗДІЛ 3. СВІДЧЕННЯОЧЕВИДЦІВ .....</b>	<b>809</b>
<b>РОЗДІЛ 4. ФОТОМАТЕРІАЛИ.....</b>	<b>867</b>
<b>ДОДАТКИ .....</b>	<b>879</b>
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ НА СУМЩИНІ В 1932-1933 РОКАХ* .....	880
СТАТТІ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УСРР 1927 РОКУ, ЯКІ ЗГАДУЮТЬСЯ В ТЕКСТАХ ДОКУМЕНТІВ РОЗДІЛУ 2.....	881
ПОЗАСУДОВІ ОРГАНИ, ЯКІ ЗГАДУЮТЬСЯ В ТЕКСТАХ ДОКУМЕНТІВ РОЗДІЛУ 2.....	882
ПЕРЕЛІК ДОКУМЕНТІВ (РОЗДІЛУ 2).....	883
ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ.....	894
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	896
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....	909





**УКРАЇНСЬКИЙ  
ІНСТИТУТ  
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ**

**СУМСЬКА  
обласна державна адміністрація**

Науково-довідкове видання

**Національна книга пам'яті  
жертв голодомору 1932-1933 років в Україні.  
Сумська область.**

Упорядник **Федоренко І.Г.**

Технічний редактор **Наталуха А.С.**

Збережено мову і правопис цитованих документів.

У книзі використані фото та фоторепродукції малюнків, надані для публікації Українським інститутом національної пам'яті та Державним архівом Сумської області.

Підписано до друку 10.10.2008. Формат 60x90 1/8  
Папір офсетний. Гарнітура Pragmatica. Офсетний друк.  
Умов. друк. арк. 115,00. Обл.-вид. арк. 85,42. Тираж 3000.

Видавництво "Ярославна"  
40030, м.Суми, вул.Горького, 2  
(Свідоцтво серія ДК № 332 від 09.02.2001 р., видане Державним Комітетом  
інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України)  
e-mail: artdruk@ukr.net

Оригінал-макет: ФОП Наталуха А.С.

Друк: "Р.К. Мастер-принт", м.Київ, вул.Шахтарська, 5